

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

2

1921

(NIEUWE REEKS)

OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

UIT 'S RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN.

(NUNTII EX MUSEO ANTIQUARIO LEIDENSI)

NIEUWE REEKS II¹

ONDER REDACTIE VAN DR. J. H. HOLWERDA.

OVER EEN MARMEREN KOP IN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN.

De afkomst van den op Taf. I afgebeelden vrouwenkop, welke zich in het Museum van Oudheden te Leiden bevindt is onbekend. JANSSEN (Monumenten etc. p. 17 N° 121) zegt dat hij gezonden werd door den in 't begin der vorige eeuw voor het Museum reizenden kolonel HUMBERT en vermoedt dat hij afkomstig was van BOUSCHATTER, het oude Utica, in Tunis. Bevestiging van dit vermoeden is noch in de brieven van HUMBERT, noch in den museum-inventaris te vinden.

De kop was in twee stukken gebroken, zoodat de grootste bovenhelft van den schedel thans met gips op het overige gedeelte van den kop bevestigd is. Het linker oor en een gedeelte van het zich daar bevindende haar is afgebroken en ontbreken. Overigens is de kop in zeer goeden toestand, slechts lichte oppervlakkige beschadigingen bevinden zich op den r. wang, neus, mond en rechter wenkbrauw en oog.

De kop is van wit fijnkorrelig Parisch marmer; het gelaat is glad gepolijst, terwijl het haar, waarin zich bruine bestanddeelen bevinden, ruw is gelaten.

De kop is levensgroot, de hoofdmaten met den passer gemeten zijn de volgende:

Hoogte van kruin tot kin 21,5 cM.

Gelaatshoogte 18,5 cM.

Gelaatsbreedte 12,5 cM.

Hoogte van kin tot bovenkant wenkbrauw 12 cM.

De kop is die eener nog vrij jonge vrouw. Het golvende haar is in 't midden gescheiden en van achter in een wrong opgebonden, terwijl een eenvoudige platte band van voren over het hoofd ligt, op zij en van achter onder 't haar doorloopt.

Terwijl het aan weerskanten van het gelaat vallende haar met zorg bewerkt is, is het van boven en van achter slechts schematisch aangegeven.

Het gelaat is ovaalrond, het voorhoofd zeer hoog en driehoekig, de neus is fors, de

neusrug plat en breed en de neusvleugels overdreven wijd in verhouding tot den kleinen goed gevormden mond; de wenkbrauwen, die zacht in de slapen overgaan, liggen vrij dicht boven de groote wijdgeopende amandelvormige oogen; de ronde kin is van een even aangegeven kuiltje voorzien, het oor is laag geplaatst, de hals was lang en vertoont onder de kin een plooi. Het hoofd is even naar rechts gewend.

Vinden we bij onzen kop de eenvoudige haardracht uit het begin der 4de eeuw v. Chr. benevens de sterk aan PRAXITELES herinnerende gelaatstrekken zoo plaatsen de bewerking van 't haar, doch bovenal die der oogen den kop in een later tijdperk.

Wat den aanschouwer dadelijk bij den eersten aanblik in 't oog valt zijn de groote oogen, die geleidelijk zonder eenige plastische bewerking van het onderooglid in de wang overgaan.

Nu zijn uit Hellenistischen tijd een aantal koppen, meest kleine bekend, waarbij de zachtheid van bewerking opvallend is, eene zachtheid, die zich niet alleen tot de oogen bepaalt, doch ook sterk bij mond- en haarbewerking waarneembaar is.

AMELUNG ¹⁾ meende den oorsprong van deze verschillende koppen in Alexandrië te vinden; ze zouden in Hellenistischen tijd nog zeer sterk onder Praxiteleischen invloed ontstaan zijn. Bij AMELUNG's lijst voegde MARSHALL ²⁾ nog verscheidene andere uit andere deelen der oude wereld afkomstige koppen en kopjes, waarbij er zeker nog meerdere zouden zijn te voegen, zoodat 't wel niet mogelijk is met stelligheid een centrum van deze kunstrichting, die ongetwijfeld onder Praxiteleischen invloed gestaan heeft, aan te wijzen.

Onzen kop aan deze kunstrichting toe te schrijven zooals men bij den eersten aanblik geneigd is te doen, acht ik niet mogelijk; we vinden bij bovengenoemde school toch eene zachtheid van bewerking, die in vele gevallen weekheid en karakterloosheid wordt, zoodat geen dezer koppen dan ook een blijvenden indruk achterlaat.

Geheel anders werkt onze kop: door eene vastheid van bewerking zoowel wat gelaatsoppervlak als haar betreft heeft de kunstenaar aan dit gelaat eene zeer gedecideerde uitdrukking weten te geven, waartegen de droomerige blik der oogen vreemd contrasteert, zoodat deze kop op den beschouwer zelfs op den meest oppervlakkigen niet nalaat eene groote bekoring uit te oefenen. Hier is zeer zeker een individueel kunstenaar aan 't werk geweest, die ook op Praxiteleischen grondslag werkte, doch genoeg originaliteit bezat om zijn eigen stempel op zijn werk te drukken.

Het hooge driehoekige voorhoofd, de rechte breede neus met wijd uitstaande neusvleugels, de kleine goed gevormde mond de breede kin met Praxiteleisch kuiltje staan nog direkt onder PRAXITELES' invloed. De wijze, waarop het door diepe boorgangen gescheiden, in losse golvingen vallende haar bewerkt is vormt een geleidelijken overgang van den Afroditekop van PETWORTH ³⁾ tot die van den bekenden vrouwenkop uit PERGAMON ⁴⁾. Eene dergelijke losse haarbewerking benevens de zich achter 't oor en op het voorhoofd bevindende lokjes vinden we bij den Apollo Castellani ⁵⁾ uit het Britsche Museum.

1) Bullettino Comunale XXV, p. 110.

2) Jahrbuch 1909 p. 83.

3) FURTWÄNGLER, Meisterw, T. XXXI.

4) PERGAMON, Bnd 7, p. 479.

5) Annali 1875, p. 27. Br. Mus. Cat. 1548, COLLIGNON 11, fig. 238.

Nog is mij een levensgrootte kop eener vrouw bekend, die en wat bewerking en wat inplanting van het haar en begrenzing van het gelaat hierdoor betreft eene geheel aan onzen kop analoge behandeling vertoont, nl. de kop eener vrouw uit Smyrna afkomstig en zich thans bevindend in het Nationaal Museum te Athene ¹⁾ Taf. II, 1.

Stellen we dezen kop naast den onzen zoo vinden we ook eene zelfde weergave der oogen. Deze zijn groot, amandelvormig diepliggend en overschaduwd door den dicht er boven liggenden wenkbrauw. Het onderooglid is niet plastisch aangegeven, zoodat 't oog zonder noemenswaardige begrenzing in de wang overgaat.

Het effect van licht en schaduw, dat het oog leven en expressie geeft, wordt hier evenals bij onzen kop uitsluitend verkregen door den zachten overgang van den bollen oogappel in de eenigszins naar voren komende jukbeenderen.

Beschildering moet hier meer duidelijkheid teweeggebracht hebben. E. PFUHL ²⁾ neemt deze aan voor den kop uit Athene; ik houd ze ook voor onzen kop zeer waarschijnlijk temeer waar de slechts even gegraveerde, niet plastisch aangebrachte, haarlokjes op het voorhoofd ook op beschildering wijzen.

Met deze twee koppen zou ik nog een anderen willen vergelijken nl. den bekenden Godinnenkop uit Chios ³⁾.

Bij beschrijving van dezen kop vergelijkt MARSHALL ⁴⁾ de behandeling der oogen met die der oogen van den Hermes van Praxiteles uit Olympia, bij welken we van alle Praxiteleïsche koppen de grootste zachtheid van bewerking wat de oogen betreft zien. Nu nemen we bij den Hermes een onderooglid waar dat niet alleen zeer zichtbaar, doch ook (op een afgietsel) voelbaar is en veel meer dan 1 mM. boven 't huidoppervlak verheven is. MARSHALL beschrijft 't onderooglid van den kop uit Chios als zijnde vanaf een „hairbreadth” tot 1 mM. boven 't huidoppervlak verheven, en zegt dan ook sprekende van het oog (l. c. p. 88) „the manner of the Hermes is here pushed much further”. Inderdaad, de zachtheid van bewerking is hier zoodanig overdreven, dat ik een vergelijking met den Hermes, noch met de Afrodite van PETWORTH, met die uit Boston ⁵⁾ of met eenige andere Praxiteleïsche kop mogelijk acht.

Veel nader staat de kop uit Chios onzen kop en die uit Smyrna waarbij het onderooglid niet, zelfs geen haarbreedte te voelen is.

Vergelijken we deze drie vrouwekoppen nu nader, zoo vinden we niet alleen eene analoge oogbewerking doch zien we ook dezelfde gelaatsstructuur en zelfde trekken: het buitengewoon hooge driehoekige voorhoofd op dezelfde wijze door 't haar begrensd, het ovale gelaat met de ronde kin, den breeden neus met wijde neusvleugels, waarbij de mond ongeproportionneerd klein is, denzelfden vorm van lippen, dezelfde groote amandelvormige oogen, denzelfden langen platten schedel en nagenoeg 't zelfde profiel.

Waar de drie koppen drie verschillende vrouwen moeten voorgesteld hebben, zoo zien we natuurlijk ook verschillen. Zoo vinden we bij den kop uit Chios een zeer breeden neuswortel, deze is bij onzen kop vrij smal terwijl die van den kop uit Smyrna er tusschen

1) KAVVADIAS N. 363. ARNDT, Porträtköpfe 539—40.

2) Röm. Mitth. XIX, p. 11.

3) ANT. DENKM. II. T. 59.

4) Jahrbüch 1909, p. 73.

5) ANT. DENKM. II. T. 60.

in staat. Verder is bij onzen kop 't gelaat breeder dan dat der beide andere koppen, we vinden hier een gelaatsvorm, die 't meeste dien der laat Praxiteleïsche Afrodite uit Petworth nabij komt; dan vinden we bij onzen kop den kleinen mond gesloten zonder toegepaste boring en vinden we hier in de kin een Praxiteleïsch kuiltje als dat van den Hermes en bovengenoemde Afrodite, en ten slotte de lokjes in hals en ooren die de beide andere koppen missen.

Techniek en materiaal is bij de drie koppen hetzelfde. Zeer zeker staat de kop uit Chios het hoogste; ongetwijfeld hebben we hier met een origineel werk van een eersten meester te doen, waarbij vergeleken onze kop hoewel ook goed en gevoelig bewerkt slechts eene afschaduwing geeft, zoodat deze zoo al niet als werk van dezen meester, in alle geval dan toch als werk uit diens school afkomstig moet beschouwd worden.

Van denzelfden kunstenaar, die onzen kop schiep, afkomstig houd ik den kop uit Smyrna, van de drie verreweg de minste, doch ook nog werk van een „*ἀξιολόγου τέχνης*” (Kavadias).

Algemeen wordt deze kop in laat Hellenistischen tijd geplaatst, mijns inziens is daartoe geen reden. De voor een portret wel zeer idealistische nog direkt onder Praxitiles' invloed staande trekken plaatsen dezen kop in het begin van den Hellenistischen tijd; hiertegen spreekt ook niet 't portret van den tot hetzelfde grafmonument behoord hebbenden man ¹⁾, die wel is waar meer individueele gelaatstrekken dan de vrouw vertoont, doch welk portret nog zeer goed in den tijd onmiddelijk na Alexander ontstaan kan zijn.

Hoewel onze kop ontegenzeggelijk iets individueels heeft, houd ik hem niet voor 't portret eener sterfelijke, hiertegen spreekt ook de bandeau gedragen door vele 4de eeuwse godinnenkoppen als de Praxitelische Artemis van Larnaka ²⁾, de Afrodite Caetani ³⁾ eene Artemis uit München ⁴⁾ etc.

Zowel aan Afrodite als aan Artemis kan gedacht worden; om de zeer gedecideerde gelaatsuitdrukking, die niettegenstaande den droomerigen blik der oogen zeer reëel is en het zachte en weeke der ons bekende Afroditekoppen mist meen ik in dezen kop een Artemis te zien en plaats hem in het begin van het Hellenistische tijdperk.

JOHANNA P. J. BRANTS.

1) KAVADDIAS 362. COLLIGNON, Statues funéraires, f. 313; ARNDT. PORTRÄTKÖPFE, 883.

2) KLEIN, Praxiteles, f. 59, p. 317.

3) FURTWÄNGLER, M. W., T. XXX.

4) EINZELVERK. 364.

TÊTE DE MARBRE AU MUSÉE DE LEYDE.

Dans la description précédente j'ai comparé une tête de femme en marbre blanc, appartenant à la collection du Musée de Leyde, avec la tête renommée de la jeune Déesse de Chios¹⁾ et avec une tête funéraire du Musée National d'Athènes provenant de Smyrne²⁾.

J'y trouve non seulement les mêmes traits tout à fait Praxitéliens, mais une représentation des yeux et de la chevelure tout à fait analogue à celle de Smyrne et qui ne diffère que très légèrement de celle de Chios.

Le „sfumato” des oeuvres soi-disant Alexandrines³⁾ a été poussé plus loin en ce qui concerne les yeux chez les deux premières têtes; nous y trouvons la paupière inférieure sans aucune désignation plastique, de sorte que l'expression des yeux est obtenue ici par un jeu de lumière et d'ombre jeté par la paupière supérieure et par la joue.

PFUHL⁴⁾ a déjà accepté la peinture pour la tête de Smyrne; pour notre tête je la trouve aussi bien probable. Dans la tête de Chios la hauteur de la paupière inférieure n'excède selon MARSHALL⁵⁾ pas le mM., hauteur pourtant suffisante pour donner une expression assez nette à l'oeil.

Mais en tous cas la différence des yeux de la tête de Chios avec ces deux autres têtes est si petite et une comparaison avec les autres traits de la figure, surtout avec la manière individuelle dont le front est entouré par la chevelure offre de si étroites analogies, que j'ose supposer que les dernières appartiennent à la même école que la première.

Quoique la tête de Chios est bien supérieure à la notre je considère cette dernière aussi comme l'oeuvre d'un bon maître, travaillant directement sous l'influence du sculpteur de la déesse de Chios.

Je tiens notre tête pour celle de la Déesse Artémis à qui convient le bandeau simple et l'expression décidée.

La tête funéraire de Smyrne, représentant une mortelle, est certainement inférieure à notre tête; pourtant je la tiens pour une oeuvre de la même époque que la notre, qui doit être placée au commencement de l'art Hellénistique.

J. P. J. B.

1) A. D., T. 59.

2) KAVADDIAS, Glupta n. 363. ARNDT. PORTRÄTKÖPFE, 539—40.

3) AMELUNG, Bullettino Comunale, XXV, p. 110.

4) Röm. Mitth., XIX, p. 11.

5) Jahrbuch 1909, p. 73.

ROMEINSCH NIJMEGEN. — HET VALKHOF.

De belangrijke resultaten der opgravingen aan den Oostkant van het tegenwoordige Nijmegen, hebben een vèr geweken hoop doen terugkeeren. Het lijkt dus toch nog mogelijk geleding te brengen in den chaos van overblijfselen, ons door een Romeinsch verleden in en om deze stad nagelaten. Zelfs komt er reeds nu teekening in en raken we al vertrouwd met enkele der aspecten, die het „Romeinsche” Nijmegen in de vier eeuwen van zijn bestaan achtereenvolgens moet hebben geboden.

Intusschen moet noodzakelijk veel klein bijwerk worden verricht om het beeld van het oude Nijmegen nader te preciseeren. Getracht wordt daarvan hier een specimen te leveren, dat dan tevens een bijdrage moge vormen tot de nadere kennis van het Romeinsch verleden der aan het hoofd van dit opstel genoemde, bij uitstek historische plek.

Veel mag hier niet worden verwacht. Want al kunnen we, reeds om de merkwaardig gunstige ligging van den Valkhofheuvel ten opzichte van den Waalstroom, wel meegaan met de eeuwenoude traditie, en dus voor zeker aannemen, dat deze plek ook in het Romeinsch verleden der stad een belangrijke rol speelde; zoo doet toch de burcht, die hier een duizendtal jaren stond, hier werd ver- en herbouwd en ten slotte tot in de fundamenten afgebroken en vernield, de kans op belangrijke, samenhangende sporen, zooals die ten Oosten der stad nog werden gevonden, geheel uitgesloten lijken.

Het bezit van een eenigszins omvangrijke, beslist dáár gevonden collectie scherven van Romeinsch aardewerk (\pm 400 nummers) als in het onderstaande zal worden besproken, moet reeds een buitenkans heeten. Zoo eene verzameling kan tenminste eenig houvast geven temidden van al het wankele, dat de oude berichten blijken te brengen.

De herkomst onzer verzameling staat vast. Ze is een resultaat der gravingen, die in de jaren 1910 en 1911 op initiatief en onder leiding van den oudheidlievenden, nu sinds kort afgetreden, directeur van gemeentewerken te Nijmegen, Ir. J. J. WEVE, op het Valkhof werden verricht. Deze beoogden de gegevens, die omtrent den paleisbouw van Karel den Groote en den daaruit voortgekomen Furstendomsburcht van latere tijden elders te achterhalen waren, aan te vullen met wat de grond, die dit bouwwerk zooveel eeuwen droeg, ons daaromtrent nog zou kunnen leeren.

Een enkel resultaat ¹⁾ in dit opzicht verkregen, moge als in dit kader passend, hier even worden vermeld: de fundamentgreppel voor den zwaren muur, die het nog bestaande

1) Zie ook *Bull. Ned. Oudhk. Bd. 2. XII (1919) blz. 109.*

Barbarossa-halfgrond naar het Westen afsluit, bleek in een, zooals het volgende nader zal aantoonen, zéér-laat-Romeinsche cultuurlaag uitgegraven. Om deze en andere redenen behoort deze muur dus tot een nog latere periode, en kan ze niet langer als tastbaar bewijs gelden voor de, overigens toch niet onwaarschijnlijke, meening dat op het Valkhof een laat-Romeinsch steenen castellum of wachttorens zou hebben gestaan.

Het ligt niet op onzen weg de andere directe resultaten van genoemd onderzoek hier te vermelden. Voorloopige mededeelingen daaromtrent verschenen in *Bull. Ned. Oudhk. Bd. 2* III (1910) blz. 25 en 116; IV (1911) blz. 108. Uitvoerige wachten ons in een door den heer WEVE zelf samengestelde monografie over het Valkhof. Jarenlang reeds ligt dit werk van kunde en toewijding met zijn vele bijlagen en platen voor den druk gereed. Doch de wereldoorlog deed — helaas — reeds vergevorderde onderhandelingen omtrent een uitgave ervan afspringen.

Natuurlijk werd door het aangegeven doel — en door de beplanting — de aard der gravingen bepaald. Het halfgrond van Barbarossa werd met zijn onmiddellijke omgeving geheel ontgraven, overigens beperkte men zich tot het maken van een aantal sleuven op plaatsen, waar reeds voorhanden gegevens kans op resultaat gaven.

Onze scherven zijn dus slechts toevallige vondsten. Toch werden ze met de deze onderzoekingen steeds weer kenmerkende nauwkeurigheid verzameld, en bleven ze op de zolders van het bureau van gemeentewerken, naar vindplaatsen gescheiden, zorgvuldig bewaard. Een gelukkige uitzondering hier ter plaatse, waar door verwaarloozing van deze, schijnbaar slechts nietige, overblijfselen ook in latere en laatste jaren, zooveel kostelijke gegevens voor de oudste geschiedenis van stad en land verloren gingen.

Eerst enkele jaren geleden kreeg ik kennis van het bestaan der verzameling. Ze werd met het uitvoerig verslag der gravingen en de daarbij behorende teekeningen me welwillend ter bewerking toevertrouwd.

Uit dat verslag bleek vooreerst dat, ondanks het zoo even aangegeven karakter der gravingen, toch de collectie wel het vormen van conclusies voor het geheele Valkhof toelaat daar de sleuven in voldoende aantal over het geheele terrein verspreid waren. Daarenboven kon de gelukkige omstandigheid genoteerd worden, dat toch nog op enkele plaatsen sedert Romeinschen tijd onberoerd gebleven grond was aangetroffen.

De collectie zelve deed terstond opmerken, dat nagenoeg uitsluitend twee perioden zijn vertegenwoordigd. En wel twee uiterste: naast zeer karakteristiek vaatwerk der eerste periode van Romeinsch wezen in deze streken niet minder karakteristieke stalen van dat der allerlaatste ¹⁾. Ook bij nadere beschouwing valt weinig tusschen deze beide te dateeren.

1) In zooverre is er een treffende overeenkomst met de vondsten van het terrein ten O. der stad begrensd door de Barbarossa-, Pater Brugman-, Jan van Goyen- en Hugo de Groot-straten en in het Museum Kam door de letters O en OO aangeduid. Het moet in het artikel „Nijmegen in Romeinschen Tijd” (*Bull. N. O. B. 2. XI* (1918) blz. 107) wel een drukfout zijn, die Dr. BYVANCK doet zeggen dat daar *zelfs* voorwerpen gevonden werden, die het karakter vertoonen van het einde der *tweede* eeuw.

Een andere opmerking betreffende dit terrein moge hier tevens een plaats vinden. Mondelinge berichten omtrent de op dit veld gedane gravingen hebben de meening doen ontstaan dat een Romeinsche weg er in N.O. (*niet* N.W.) richting dwars overheen zou hebben geloopt. Werkelijk schijnen resten van een weg te zijn aangetroffen. Doch oude kaarten wijzen uit dat deze moeten stammen van een verbinding die hier, voor enkele tientallen jaren nog, ongeveer in de richting der ten Hoetstraat tusschen den Berg en Dalschen Weg en den Ouden Ubbergschen Veldweg bestond.

De, velen kleingeestig lijkende, bewaring sleuf voor sleuf toonde dan verder haar groot nut door in staat te stellen tusschen beide hoofdgroepen een nadere scheiding te maken, en ze ieder aan een bepaald verschijnsel vast te knopen. Het laat-Romeinsche goed werd in overweldigende meerderheid geleverd door de cultuurlaag die binnen de Barbarossa-ruïne ons over een oppervlak van $\pm 40 M^2$ onberoerd bleek overgeleverd. De aard dezer laag werd reeds in *Bull. Ned. Oudhk.*, Bd. 2 III (1910) blz. 116 e. vlg. voldoende beschreven en wijst wel op een gebouw dat, in brand geraakt, instortte en de, deels gewapende, bewoners onder zijn pannendak bedolf. De vroege scherven staan daarentegen in verband met zg. brandgaten. Dit werd duidelijk doordien zoo'n brandgat, dat in sleuf 3 ¹⁾ ongeschonden was aangetroffen, een ruimen oogst van uitsluitend dergelijke, zeer karakteristieke scherven leverde. Daarenboven bleek het tweetal nog te identificeeren fragmenten dat uit een deel van een tweede, door den bouw van den ten N. aan het Barbarossa-half rond nog aansluitenden vleugelmuur verstoord (of gedeeltelijk onbereikbaar geworden) brandgat te voorschijn kwam, eveneens tot de duidelijk zeer vroege te behooren.

De overige sleuven geven, bij wat ervan bekend raakte, geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen. De oogst was er klein en de grond met puin en overblijfselen van later tijd sterk gemengd. Ze leverden zoowel vroeg- als laat-Romeinsche scherven. In de sleuven 4 en 7 werden dan ook nog verdere resten van vergraven brandgaten aangetroffen. Of deze een bepaalden inhoud hadden valt niet meer na te gaan. Maar het is óók een niet onbelangrijke uitkomst der besproken gravingen dat, nu althans één brandgat ongeschonden werd gevonden, op het verdere steeds onbebouwd gebleven (voorloopig wel niet ter beschikking zijnde) terrein meer dergelijke vondsten nog mogen worden verwacht. Intusschen moeten we ons bepalen tot het constateeren van het feit, dat de brandgaten althans over een groot deel van het terrein aanwezig waren, en kunnen we aannemen dat hun inhoud met het latere goed verspreid raakte.

Het omstandig telkens weer aangeven der sleuf, waarin een bepaald fragment werd gevonden, kan dus worden nagelaten ²⁾. Gegeven zal worden wat de beide genoemde brandgaten leverden, daarna een opsomming der overige vroeg te dateeren scherven, dan de groote massa van het late goed en tenslotte de vermelding van eenige andere vondsten van verschillenden aard.

Opgemerkt moet nog worden dat onze scherven meest klein zijn en, ondanks zeer zorgvuldig sorteeren, slechts zelden tot eenigszins complete profielen samen te voegen. Om dit gebrekkig materiaal toch nog duidelijk te doen spreken moest veel worden gede-tailleerd, en de indeeling in groepen hier en daar op ongewone wijze worden genomen.

1) Deze sleuf (vgl. den plattegrond Taf. III) viel volgens bestaande gegevens nog juist binnen de door het latere burchtplein ingenomen, dus onbebouwd gebleven, ruimte.

2) Wel blijven de nadere vindplaatsen aangeduid op de scherven zelve, die in het Nijmeegsche Gemeentemuseum zijn gedeponeerd.

VROEG AARDEWERK.

Vgl. vooral de vondsten in Haltern uit de jaren tusschen 11 vóór en 16 na Chr. bij SIEGFR. LOESCHKE, *Keramische Funde in Haltern* in de *Mitteilungen der Altertumskommission für Westfalen V* (Münster i. W. 1909) blz. 101—322, geciteerd als *Halt.* en die van Hofheim, waar twee perioden zijn te onderscheiden: één van 40—51 en een van 74—80 na Chr., bij E. RITTERLING, *Das frühromische Lager bei Hofheim i. T.*, in *Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung*. Band 40 (Wiesbaden 1913) blz. 1—416, geciteerd als *Hofh.*

BRANDGAT IN SLEUF 3.

Het opgravingsverslag beschrijft dit als „een rond brandgat met een middellijn van 1,20 M. en een uitlooper van \pm 0,60 M. breedte in schuine en benedenwaartsche richting onder den Z.-wand”. Het werd „voorzoover mogelijk ontgraven, maar leverde niets anders op dan verschillende scherven van potten, verbrande beenderen, houtskool en dierenbeenderen”. Het schijnt dus een afvalgat, en daarom een spoor van bewoning ook in dezen vroegen tijd te zijn.

TERRA SIGILLATA.

Klein rand- en wandfragment van een zeer fijn afgewerkt, dunwandig bakje van Arretijnsch fabrikaat. Profiel als dat van den ouderen variant van *Halt.* type 8 (zie tekst blz. 147). Behalve de gebruikelijke raadjesversiering is hier midden in het holle van den opstaanden rand nog een uiterst fijne en regelmatige stippellijn — blijkbaar ook met een loopend raadje — aangebracht. In Hofheim bleek de T. S. van Italiaansche herkomst reeds geheel door het vroeg-Zuid-Gallisch fabrikaat verdrongen.

ZG. BELGISCHE WAAR.

We houden ons aan de desbetreffende opvattingen van LOESCHKE (*Halt.* blz. 258—259). Zeer karakteristiek is het hier voorkomen van een 14-tal bij elkaar behoorende fragmenten (13 aan elkaar passend) van een bijzonder fraai exemplaar der cilindervormige urn *Halt.* type 84A. Hard en vast gebakken heeft ze een lichtbruine breuk met in de dikkere deelen een grijze kern. Het buitenoppervlak is niet nader met kleurstof bewerkt, doch alleen met groote zorg gepolijst. Op den voet na is het profiel compleet. Grootste diameter van den rand 15 cM., hoogte alsnog 20 cM. Voegt men bij deze laatste nog eenige cM. voor het ontbrekende deel, zoo wordt de vorm veel slanker dan bij het in *Halt.* geteekende type, en meer als die voor 84B daar gegeven. Bij de vele mij uit Nijmegen bekende exemplaren is zulks steeds het geval. Daar deze urnen in de fijnere kwaliteit alleen te Nijmegen in aanmerkelijk aantal worden gevonden en waarschijnlijk in een — nog te vinden — belangrijk pottebakkerscentrum in de buurt daarvan (zie bv. *Halt.* blz. 280) zijn gefabriceerd, ligt twijfel aan de juistheid der in *Halt.* gegeven teekening voor de hand. Deze wordt natuurlijk versterkt door de mededeeling (zie *Halt.* blz. 280 voetnoot) dat daar geen volledig profiel ter beschikking was. Ook voor het overige schijnen de in *Halt.* betreffende dit type voorkomende gegevens met behulp van het Nijmeegsche materiaal te moeten worden herzien. De ribbel die den hoek aanvult waaronder rand en wand aan elkaar sluiten, is bij type 84A lang niet altijd zoo geprononceerd als *Halt.* Abb. 42 N°. 1 wil doen

gelooven, doch dikwijls — ook bij ons exemplaar — als *ibid.* onder N°. 2 voor type 84B gegeven. De versierde strooken worden ook bij 84B meermalen door in relief opgewerkte banden gescheiden. Alleen de techniek bij de versiering toegepast schijnt als kenmerkend verschil tusschen beide varianten over te blijven. Tenslotte moet opgemerkt dat, in tegenstelling met wat in *Halt.* blz. 281 wordt beweerd, de variant 84B in Nijmegen lang niet zeldzaam is. Mij zijn dáár minstens een twintigtal exemplaren ervan bekend; die in *terra nigra* behooren er zonder uitzondering toe. *Halt.* (blz. 281) acht het zeker dat vaatwerk van het type 84 na Tiberius (13—37) niet meer voorkomt.

Buiten dit belangrijk fragment zijn er nog een zestal losse stukjes die tot 4 of 5 verschillende exemplaren van dergelijk vaatwerk behooren. Meestal moet hier aan *Halt.* type 84B worden gedacht. Voorzover niet achteraf door brand verkleurd, is het materiaal bruin met grijze tot zwartgrijze kern. Het buitenoppervlak is gepolijst of met bruine tot roodbruine kleurstof bewerkt. Het baksel varieert zeer: van zeer hard en vast tot zachtbrokkelig en niet-tegen-water-bestand-zijn toe.

Alleen om het overeenkomstig decor (raadjesversiering door horizontale lijnen of banden onderbroken) worden hier twee zeer kleine wandfragmenten van vroeg uiterlijk ondergebracht. Misschien is hier te denken aan bekera als *Hofh.* type 28 waarmee het fabrikaat ook wel enkele punten van overeenkomst heeft. Beider baksel is hard. Bij het eene is de bruine kern van binnen en van buiten met een zeer dun, grijzig-geel laagje overtrokken; de buitenzijde daarenboven nog rood gekleurd. Bij het andere is de breuk grijzig-wit met blauwgrijze kern; het buitenoppervlak bruinrood. Verder noemen we de volgende stukken:

Fragmenten van drie verschillende exemplaren van het fraaie rose aardewerk *Halt.* blz. 289, *Hofh.* blz. 337. Vooreerst een randfragment als bij *Halt.* type 87 welk type, ook in den jongeren variant, niet na het midden der eerste eeuw voorkomt. Een dergelijken randvorm hebben in hetzelfde materiaal ook urnen, als door *Holwerda* in *Nederland's vroegste Beschaving* (Leiden 1907) Pl. X N° 15 afgebeeld en in Nijmegen herhaaldelijk gevonden. De hier gebruikelijke, donkere aanslag (waarvan de wijze van ontstaan aan in het Museum KAM aanwezige exemplaren fraai is te zien) is bij dit fragment in sterke mate aanwezig. Bij de andere is de vorm, die het geheel eens had, niet meer te raden. Het eene is een klein concaaf-convex wandfragment, aan den buitenkant bijzonder fraai gepolijst, fluweelachtig aanvoelend en met indrukken van een loopend raadje versierd. Het tweede is eveneens een wandfragment, dun, wel van buiten glad afgewerkt, doch niet gepolijst; het nog aanwezige deel van het profiel doet hier aan de onderzijde van een halfbolvormig bakje denken.

Wandfragment (met aan de binnenzijde den typischen overgang naar den bodem) van een glanzend zwart „*terra nigra*” bakje *Halt.* type 80, *Hofh.* type 103. Elders schijnt deze vorm bijna uitsluitend in het rood voor te komen, in Nijmegen zijn echter veel zwarte exemplaren. Het materiaal is van de in Nijmegen veel voorkomende fijnere soort, waarbij de kern bruingrauw tot roodbruinachtig is gekleurd en glimmerdeeltjes worden waargenomen (zie hiervoor ook *Hofh.* blz. 345 bij type 113, verder *Koenen* ¹⁾ blz. 71—72). De vorm komt al spoedig na het midden der eerste eeuw niet meer voor.

Drie fragmenten in een materiaal, dat voldoet aan de omschrijving in *Hofh.* blz. 327

1) *Konst. Koenen. Gefässkunde der vorrömischen, römischen und fränkischen Zeit in den Rheinlanden* (Bonn 1895).

sub 4 gegeven. Ook dat van *Halt.* type 94 schijnt ermee overeen te stemmen. Op fijnere urnen, hieruit vervaardigd, werden nog niet gedegenereerde doch werkelijk een naam gevende merken aangetroffen; dergelijke stempels komen volgens *Hofh.* blz. 329 na Claudius (41—54) op Belgische waar niet meer voor. Van ons drietal is het eene een nog al dik wandfragment van een groot stuk vaatwerk. Binnen- en buitenzijde zijn bedekt met een dofzwarte laag, die tot afschilveren kan gebracht worden, zoodat het een of ander verfprocedé schijnt gebruikt. Dit klopt weer met wat in *Hofh.* blz. 327—328 over dit fabrikaat wordt gezegd. Het tamelijk ruw gelaten buitenoppervlak is versierd met een breeden, glad en glanzend gemaakten en daardoor dieper-zwartten band en een groot aantal hieraan evenwijdig loopende, dito lijnen. De twee andere zijn rand- en wandfragmenten van kookpotten. Bij beide heeft de binnen en buiten zwak gepolijste rand een profiel als bv. bij *Halt.* type 57 wordt gevonden; ze is dus ontstaan door een zonder meer rond naar buiten ombuigen van den plaatselijk iets verdikten wand. Zie voor de vroege dateering van dergelijke randen ook *Holwerda* l. c. blz. 82. Bij het eene, dat de bruine natuurkleur behield, doch ten deele in het vuur schijnt zwart geblakerd, sluit de flink-bolle buik direct bij den rand aan; bij het andere, dat van binnen en van buiten opzettelijk zwart gemaakt lijkt, geschiedt de overgang door een concaven schouder, ongeveer dus als bij *Halt.* type 94, waar echter de schouder veel breeder is.

Fragmenten van twee kookpotten met naar binnen gebogen rand *Halt.* type 91 (z.g. kurk-urnen). Beide geven een deel van den bodem en iets van den daaraan grenzenden wand. De bodem is, vooral bij het eene, dicht bezet met kwartsstukjes. Dit, en de wijze waarop bodem en wand aan elkaar sluiten, doet tot den variant 91A besluiten. Dergelijke kookpotten komen ook nog in lateren tijd voor, zijn echter vooral een vast bestanddeel der in deze streken gedane vroege vondsten.

Een vijftal wandfragmenten (waarvan vier aan elkaar passend) van een blijkbaar grooten, buikigen pot. Het materiaal lijkt zeer sterk op dat van sommige „kurk-urnen” en doet dus, alhoewel nadere bepaling mij niet mogelijk is, deze stukken tot de „Belgische waar” rekenen. De zwartbruine, aan de oppervlakken even roodbruine, breuk bevat immers in grooten overvloed dezelfde kleine witte spikkels, terwijl de binnenzijde een dergelijk poreus, spons- of kurkachtig oppervlak heeft. In allen gevalle is het materiaal echter beter bewerkt en het buitenoppervlak, alhoewel nóg grof van uiterlijk, nader glad en zwart gemaakt, zoodat dit een tamelijk egale, iets bruinachtige, zwarte tint vertoont. Van buiten was de pot versierd met een breeden, horizontalen, door twee lijnen begrensden band, die door polijsting vettig glanst. Het niet passende fragment heeft deze bewerking ten deele ook ondergaan en draagt daarenboven een aantal niet scherp ingegroefde, in verschillende richtingen groepsgewijze evenwijdig loopende lijnen, die blijkbaar een versiering vormden, waarvan het patroon niet meer is te reconstrueeren.

15 Wandfragmenten, waaronder met aanzet van den bodem, van een of meer grove en groote, zware potten. Het eigenaardige baksel voldoet aan de beschrijving bij *Halt.* type 97 gegeven; meer echter doet de algeheele overeenstemming daarvan met dat van bij *KAM* en in het Nijmeegsche Gemeentemuseum aanwezige complete exemplaren besluiten tot groote voorraadspotten met horizontalen, naar binnen inspringenden rand. Bij de genoemde vergelijkingsstukken komt herhaaldelijk een zwarte verflaag op rand en schouder voor.

Nog een flink wandfragment van dergelijk baksel, waarop de resten van een tweetal met dofbruine verf getrokken, horizontale strepen.

KRUIKEN EN DERGELIJK VAATWERK.

Zeer groot, grijswit oorfragment met, even nog, den aanzet van den buikwand. Breedte bijna 6 cM., vijfledig (eigenlijk drieledig, doch het middelste, bredere lid weer in drieën gedeeld). Bij de knik afgebroken toont het, ofschoon ± 14 cM. lang, geen merkbare buiging. Dergelijke ooren komen, volgens bij KAM aanwezige exemplaren, voor bij tweeoorige krui-ken *Hofh.* type 58, dat, volgens het *ibid.* blz. 289 gezegde, na het midden der eerste eeuw niet meer wordt gevonden.

7 kleine wandfragmenten in verschillend, doch, voor zoover herkenbaar, bij vroege stukken aan te treffen materiaal.

AMPHOREN.

4 passende fragmenten geven een flink stuk van een groote, zeer zware amphora. De buik, die over een lengte van ± 30 cM. is bewaard gebleven, toont geen welving en was dus blijkbaar cilindervormig. Hoekig en door een horizontale lijn gescheiden sluit daarbij een zich naar boven vernauwend, kegelvormig gedeelte aan, waarop nog de aanzet van een oor aanwezig is. Blijkbaar een vorm als *Halt.* type 66, *Hofh.* type 73, doch van ander fabrikaat. De klei is zeer onzuiver en bevat grove bijmengsels, speciaal roestkleurige steentjes en dito aderen. De tot 27 mM. dikke breuk geeft verder een geelachtig-witte, losse en lichtspijtende kern tusschen bleekrose oppervlaktelaagjes van — vooral aan de binnen-zijde — veel vastere structuur. Het baksel dezer laagjes lijkt, op de mate van zuiverheid na, geheel op dat der volgende stukken. Het buitenoppervlak is met een dun grijswit laagje (*Schlemmschicht*) overtrokken.

17 fragmenten, grootendeels wel bij elkaar hoorend, van een meer buikige amphora-soort. Ook het materiaal wijst op het veel voorkomende type met de in doorsnee ronde ooren, die dikwijls een merk dragen. Vgl. *Halt.* type 71, *Hofh.* type 76¹⁾.

Twee passende fragmenten, betrekkelijk dunwandig, van een baksel als het voorgaande, doch meer grijzig, iets paarsachtig, getint. Ze geven een ± 28 cM. lang stuk van den buikwand van een hoogopgaand, zeer weinig uitbuikend stuk vaatwerk. Denkelijk dus een amphora. Het buitenoppervlak schijnt met een tamelijk dik laagje van gelijke klei, doch minder vaste structuur overtrokken.

„BATAAFSCH” AARDEWERK.

Een dertiental fragmenten van ruw, uit de hand gevormd, inlandsch fabrikaat. Verre-weg de meeste zijn van de vuilbruine tot diepzwarte, vettig aanvoelende en vettig glanzende soort, die te Nijmegen herhaaldelijk, ook in de oudste grafvelden, voorkomt. Een grauwbrown, niet gladgemaakt, bijzonder grof randfragment heeft flauw den Germaanschen kartelrand.

Waarschijnlijk moet tot deze groep ook gerekend worden een dik doch goed afgewerkt, zwak glanzend randfragment, dat aan beide zijden der diepzwarte kern helderbruine oppervlaktelaagjes toont.

1) Dit Hofheim-type komt ook in de jongere periode daar voor, blijft trouwens eeuwenlang nage-noeg onveranderd voortbestaan.

REST.

Ten slotte vermelden we nog een viertal onbeduidende, grove fragmenten, die niet nader waren te determineeren.

Een tweetal kleine stukjes, duidelijk tot de straks te bespreken, late Valkhofperiode behorend, is blijkbaar uit de rest van sleuf 3 afkomstig, en in allen gevalle slechts toevallig bij den apart gehouden inhoud van ons brandgat geraakt.

BRANDGAT BINNEN HET BARBAROSSA-HALFROND.

Het opgravingsverslag zegt hieromtrent nagenoeg het volgende: „Binnen de Barbarossa-ruïne werd, dáár waar de Noordelijke vleugelmuur bij het halfrond aansluit, een langwerpig en onregelmatig brandgat ontdekt, dat onder de fundeering doorliep maar niet verder is onderzocht. Het had een diepte van 25 tot 45 cM., gemeten beneden de oppervlakte van het zand, en was gevuld met verontreinigd zand en asch. Een tweetal aardewerkfragmenten werd erin gevonden. Het breede gedeelte van het brandgat was afgedekt met een ruw, niettemin in grondvorm nagenoeg rechthoekig tufvlak van $1,00 \times 0,57$ M. oppervlak en 0,45 M. hoogte. In dezen steen was een ovaal trechtervormig gat ruw uitgehouwen, zoodanig dat de bovenrand een der lange zijden van het bovenvlak van het steenblok naderde. De benedenmond van het trechtergat was 7 cM. wijd. Deze steen, die bij het opheffen brak, is na van de plaats te zijn genomen bij de invulling van het ontgravene in den grond gelaten”.

Ik laat, niet wetend wat ermee te doen, den steen daar rusten. De beide scherven bleken te zijn:

Geheel vlak bodemfragment van een schotel als *Halt.* type 75 en wel van een der daar voorkomende kleinere exemplaren (*ibid.* blz. 269). De binnenzijde is met een zg. Pompejaansch-roode verflaag bedekt, de onderkant door vuur zwartgeblakerd. Oorspronkelijk werden deze schotels, die waarschijnlijk tot het bakken van groote koeken dienden, door LOESCHKE tot de „Belgische waar” gerekend (*Halt.* blz. 268). Vondsten in Klein-Azië gedaan deden hem op deze meening terugkomen ¹⁾ en aan import uit Italië denken. Op te merken valt in verband met de voetnoot *Halt.* blz. 270 dat sinds de publicatie dier verhandeling herhaaldelijk scherven van dergelijke schotels te Nijmegen werden gevonden ²⁾. Het Museum-KAM bezit reeds lang een aanzienlijk fragment, dat met vele andere bijzonder vroege scherven op een terrein aan de N.-zijde van den Canisiussingel dicht bij de St. Jorisstraat voor den dag kwam. Verder leverden vooral de gravingen door Dr. HOLWERDA in de laatste jaren op het Kopsche Veld verricht telkens weer een aantal, meest kleine, fragmenten.

Fragment van een geribbelde, flauw naar buiten uitgebogen kruikhalsmond, zooals o. a. in vroeg-Xanten werd gevonden in een met Haltern ongeveer gelijktijdige sleuf. Zie *Bonner Jahrbücher*, Bd. 119 (1910), Taf. XX, N°. 7, 8 en 9 en tekst blz. 264 en 274. De kleur is bruinig-geel. De diameter doet tot een flink exemplaar besluiten.

1) Zie: S. LOESCHKE, *Sigillata-Töpfereien in Tschandarli. Bericht über die Ergebnisse einer Versuchgrabung im Jahre 1911* in de *Athenische Mitteilungen*, XXXVII (1912).

2) Ook ander aardewerk, dat volgens de litteratuur in Nijmegen niet voorkomt, blijkt daar aanwezig nu ook op scherven wordt gelet.

VERSPREID GEVONDEN.

VERSIERDE TERRA SIGILLATA.

Vier wandfragmenten van kommen als *Hofh.* type 17 ¹⁾, behoorende tot minstens drie verschillende exemplaren. Bij alle worden de beide afzonderlijke sierbanden, die aan dit type eigen zijn, gescheiden door een eenvoudigen, smallen en gladden, in zwak relief opgewerkten band, aan beide zijden waarvan de gewone puntrijen. Twee onzer fragmenten, uiterst klein, behooren waarschijnlijk bij elkaar en zijn van een fraai dunwandig baksel met goeden glans, ze laten nog een deel der fijne golvende ranken van den bovensten sierband zien. De beide andere zijn wat grooter. Het eene geeft de, nog flauwe, wandknik (zie *Hofh.* tekst bij dit type) en zodoende deelen der beide sierbanden. De bovenste draagt een golvende rank waarvan de „berg” gevuld is met het bekende blaadjes- (of pijlspitsen-) motief, dat hier echter in een eigenaardigen variant voorkomt, die in *Wiesbaden* ²⁾ juist zoo werd gevonden. In het „dal” der rank bleven enkele zijranken over, waarvan de eene nog eindigt in een bloesemfiguur als volgens het laatstverschene werk van *Knorr* ³⁾ door Zuid-Gallische fabrikanten van het tweede derde deel der eerste eeuw veel werd gebruikt. De onderste sierband heeft een golvenden, aan beide zijden getanden, fijnen slinger en in den „berg” daarvan een rond medaillon met dwarsgestreepten, enkelvoudigen rand waarbinnen de geringe rest van een weggebroken dierfiguur, zeer waarschijnlijk identiek met den naar links liggenden haas, die volgens *Knorr* l. c. tekstfiguur 38 bij den pottebakker LABIO (volgens de *ibid.* blz. 6—7 gegeven chronologische tabel werkzaam in de jaren 45—60) wordt gevonden. In het „dal” lijnvormige zijranken, die elk een spitstoeloozend, rondom gekarteld, hartvormig blad dragen. Dit fragment is van opvallend fraaie kwaliteit: vast, hard baksel met eenigszins paarsachtige breuk, het oppervlak bijzonder helder van kleur en zeer sterk glanzend. Het vierde fragment is in baksel gelijk aan het voorgaande, slechts is het oppervlak wat matter van glans en eer bruin van kleur. Alleen van den bovenste sierband bleef een rest. Ook hier bestaat de versiering in een golvende rank waarbij echter „berg” en „dal” op overeenkomstige wijze zijn gevuld met een zich in meerdere deelen splitsende en hieraan knop en vrucht (of bloem) dragende zijrank. De vrucht werd bij de vele afbeeldingen die werden nagegaan niet gevonden. Kleinere stempeltjes (als bv. die welke de ranken aan elkaar verbinden) komen volgens *Knorr* l. c. zóó weer herhaaldelijk bij Zuid-Gallisch fabrikaat van het tweede derde deel der eerste eeuw voor. Onze stukken zijn van Zuid-Gallisch maaksel (la Graufesenque c. a.) en alle wel tot het aangegeven tijdvak te rekenen.

GLADDE TERRA SIGILLATA.

Aanzienlijk fragment van een bordje. Fraai vast en hard baksel met paarsachtige breuk. Keurig afgewerkt en met goeden glans. Aanwezig is een nog herkenbaar deel van het merk VIRTHVS FE met de opvallende ligatuur van de T en H (C. I. L. 10010 N° 2059; facsimile

1) Dit type te Hofheim ook in de jongere periode.

2) Zie *Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung*, Bd. 29 (Wiesbaden 1898), Taf. V, N° 14.

3) R. KNORR, *Töpfer und Fabriken verzierter Terra-Sigillata des ersten Jahrhunderts* (Stuttgart 1919).

Kat. Xanten ¹⁾ Taf. XXI N° 211). Het kantige profiel, dat geheel kan worden gereconstrueerd, is ongewoon en werd door mij slechts bij twee andere bordjes, beide in het Museum-KAM en hetzelfde merk dragend, aangetroffen. Het kan worden vergeleken met dat van *Hofh.* type 3, daar het onderste deel van den rand rond naar buiten is uitgebogen; het bovenste is echter glad en heeft eene slechts zeer flauwe helling. Ook is het te stellen naast dat van vroege varianten van *Hofh.* type 4, waarbij nog werkelijk een uitbuiging plaats vond en niet het effect daarvan slechts werd nagebootst door een aan de binnenzijde tusschen rand en bodem gelegden kwartronden ribbel. Bij een diameter van $\pm 17,5$ cM. is ondanks den betrekkelijk hoogen standring de totale hoogte slechts 3,2 cM. Blijkbaar hebben we hier te doen met vroeg-Zuid-Gallisch fabrikaat. Wel dateert STEINER in den genoemden catalogus van Xanthen (blz. 171) ons merk in de eerste helft der *tweede* eeuw, doch deze dateering werd wel zonder meer uit *Zugmantel* ²⁾ (blz. 150) overgenomen. Reeds in *Hedderheim V* ³⁾ (blz. 48—49) wordt het algemeen geldige der in *Zugmantel* gegeven dateering sterk in twijfel getrokken. Ten overvloede werd door mij een aantal van deze merken (o. a. 8 uit Vechten en een viertal uit het Museum-KAM) bij elkaar gebracht. In het geheel kwam ik tot een vijftiental waarbij de vorm viel na te gaan. Drie verschillende edities van het merk werden erbij aangetroffen:

VIRTHVS FE (facsimile *Kat. Xanten* Taf. XXI N° 211)

VIRTHVS FEC (facsimile *M. Z.* ⁴⁾ VIII—IX blz. 74 Abb. 10 N° 11 en 11a)

VIRTHVS FECIT

Telkens dus de opvallende ligatuur van T en H, bij de laatste daarenboven de kruisvormig geligeerde I en T. De beide eerste in klein lettertype op kleinere stukken, het laatste in grooter op grootere. De volgende vormen kwamen voor:

ons profiel 3-maal

Hofh. 1 2- „

„ 2 7- „

„ 4 1- „

„ 6 2- „

De *Hofh.* types 1, 4 en 6 behooren beslist tot de eerste periode dier legerplaats.

Flink fragment van den bodem van een bord. Kwaliteit van het baksel mogelijk nog beter dan bij het voorgaande nummer. Opvallend fraaie spiegelglans. Scherp, kantig profiel. Rand en merk zijn geheel weggebroken, een aan den onderkant nog even waar te nemen afschuining doet echter *Hofh.* type 4 vermoeden.

Klein fragment van een groot bord: *Hofh.* type 2 ⁵⁾ in vroegen variant, kwaliteit geheel als voorgaand.

Fragmenten van twee bakjes *Hofh.* type 7 ⁵⁾. Beide weer van uitstekend fabrikaat.

1) *Kataloge West- und Süddeutscher Altertumssammlungen, I, Xanten* von Dr. PAUL STEINER (Frankfurt a. M. 1911).

2) *Der obergermanisch-raetische Limes des Roemerreiches, Band II B, N° 8 (Lief. XXXII): Kastell Zugmantel* von Prof. L. JACOBI (Heidelberg 1909).

3) *Mitteilungen über römische Funde in Hedderheim, V* (Frankfurt a. M. 1911).

4) *Mainzer Zeitschrift, Jahrg. VIII—IX* (Mainz 1914). Waarschijnlijk afdruk van een van voren iets afgesleten stempelblokje. De begrenzing voor en achter schijnt volgens de onderzochte afdrukken oorspronkelijk van gelijken aard geweest te zijn.

5) Dit type ook in het jongere Hofheim.

Bij het eene is de bovenrand ten deele bewaard en vertoont deze een fijne, hoekige, boven iets afgeplatte randlijst.

Fragment van een bakje *Hofh.* type 9. Achteraf door brand eenigszins verkleurd. Kwaliteit als voren. Het bovendeel van den opstaanden wand ontbreekt, evenzoo het merk dat denkelijk eens aanwezig was. Het voetje heeft niet het in *Hofh.* voor dit type gegeven profiel; dat hierin echter wel meer afwijkingen voorkomen, leert *Aislingen* ¹⁾ Taf. XVI N° 4, 5 en 6.

GEVERNIST AARDEWERK.

Bodem van een bekertje waarvan de wand geheel is weggebroken. Binnen en buiten met een glanzend vernis, bruin met grauwwarte vlekken, overtrokken. De buitenzijde, hier dus de onderkant van den bodem, met grove kleikruimels bezet. De breuk geelachtig. Wat den vorm betreft meer als *Wiesbaden* (zie voor deze publicatie voetnoot blz. XIV) Taf. XIII typen 11 en 12, die echter met doffe verf zijn overtrokken. De techniek echter als bij *Hofh.* type 25 door A aangeduid. Wellicht komen bij dit laatste type ook gewelfde bodems als de onze voor, de bespreking van *Hofh.* type 26 doet zulks vermoeden.

ZG. BELGISCHE WAAR.

Twee kleine wandfragmenten van urnen *Halt.* type 84 of daarmee verwant vaatwerk. Breuk en oppervlak bruin. Het eene fraai gepolijst. Fabrikaat als vroeger besproken.

Zeer klein wandfragment van het in het voorgaande reeds besproken fraaie rose aardewerk.

Fragment van den hals eener *terra-nigra*-flesch. Diameter der opening 7 à 8 cM. De hals is nog al laag en gedrongen, niet cilindrisch. Te vergelijken valt met *Halt.* type 89, *Hofh.* type 120A. Van boven eindigt hij in een geprononceerde, duidelijk verdikte randribbel; van onder zijn de resten zichtbaar van eenige ingegroefde, horizontale lijnen, die blijkbaar den overgang naar den buik markeerden. Van raadjesversiering e. d. is niets te bespeuren. Het materiaal van dit fraaie fragment is het vroeger reeds genoemde met grauwbroune kern. Het oppervlak is van binnen en van buiten diepzwart. Rand en buitenoppervlak zijn keurig gepolijst en hebben een prachtigen, fluweelachtigen glans.

Rand- en wandfragment van een groote urn (of misschien ook van een wijde schaal) in dof grijze „*terra-nigra*”. Profiel in hoofdzaak als bij *Hofh.* type 114A ≡ *Koenen* l. c. Taf. IX N° 17. De rand eindigt van boven echter niet scherpkantig doch zwak verdikt als bij *Hofh.* type 114B. Zeer waarschijnlijk hebben we hier de rest van een urn, geheel gelijk aan het in het Museum-KAM onder S. 42 voorkomende exemplaar. Het materiaal is, ondanks het verschillend uiterlijk, hetzelfde als dat van het vorige fragment, alleen is het oppervlak nu niet nader zwart gemaakt en gepolijst. Slechts is de rand streepsgewijze ongeveer geheel door de draaischijf gladgestreken en vertoont het resterende deel van den buikwand sporen van een tweetal lichtkleurige, zwak glanzende strepen, die op dezelfde wijze zijn aangebracht. De monding was, naar het schijnt, met vernis bestreken.

1) R. KNORR, *Die Terra Sigillata-Gefässe von Aislingen*. Sonderabdruck aus dem *Jahrbuch des historischen Vereins Dillingen* (Dillingen 1913).

Zeer klein wandfragment in zeer fraaie *terra-nigra*, van binnen en van buiten diepzwart, aan de buitenzijde fluweelachtig glanzend en keurig gepolijst. De breuk lichtgrijs.

Klein randfragment in matglanzende, grauwwarte „*terra-nigra*”. Het profiel doet denken aan *Hofh.* type 114 en 115, speciaal echter aan schalen als in *Alzei* Abb. 17 *ter vergelijking* afgebeeld. De geheel gladde rand wordt naar boven dunner als bij *Hofh.* type 114A, ons fragment is dus wel vroeg te dateeren. De breuk is vuilbruin met plaatselijk een zwartgrijze kern, het baksel hard. Het buitenoppervlak is, evenals het bovendeel van den binnenrand, met een, nu uitgebrokelede, lakachtige laag overtrokken en tenslotte streepsgewijze geheel gepolijst.

KRUIKEN EN VERWANT VAATWERK.

Fragment van een groot, wijduitstaand, bandvormig oor met aanzet van den halswand. Ruim 4 cM. breed en vijfledig. Loodrecht op den hals beginnend buigt het op een afstand van ± 4 cM. daarvan onder een flinkstompen hoek naar beneden. Vuilgeel baksel.

Twee oorfragmenten, blijkbaar van vroege kruiken. Een ervan is drieledig en schijnt te behooren tot een zeer hard gebakken exemplaar van het in Haltern zeer veel voorkomende, Xantensche blauw-roode fabrikaat. Zie de mededeelingen omtrent de in Xanten gevonden ovens en dezer producten in *Bonn. Jahrb.* Bd. 122 (1913) blz. 347.

Twee bovenstukken van kruikhalzen, beide nog verwant aan het type *Hofh.* 50, doch hiervan beslist latere varianten gevend. De hals loopt naar beneden wat breeder uit; de monding is nog scherp, doch zonder ondersnijding, van den hals gescheiden, en van boven flink naar buiten uitgebogen, dus geprononceerd snavelvormig. De grootste van beide heeft de twee laatstgenoemde kenmerken in bijzonder sterke mate, sterker nog lijkend doordat de kanten er scherp zijn afgewerkt; de aanzet van het nog even als drieledig te herkennen oor is hier door een kleine tusschenruimte van den mond gescheiden. Bij den kleinsten is alles meer afgerond en sloot de aanzet van het oor bij den onderkant der monding direct aan. Beide zijn verkleurd, de eene door brand, de andere door overvloedig erop vastzittend vuil. Ook volgens het bekende overzicht van den ontwikkelingsgang der kruikvormen, door G. WOLFF in *Hedderheim* V ¹⁾ blz. 56 en 59 en Taf. IV gegeven, moeten deze beide fragmenten gerekend worden tot den tijd rond het jaar 100 te behooren.

Dertien meest kleine fragmenten van kruiken e. d. Voor zoover te herkennen zijn deze van vroeg maaksel.

AMPHOREN.

Oorfragment als bij een in het Museum-KAM aanwezig exemplaar van *Halt.* type 69, *Hofh.* type 72. Het materiaal is van buiten geelachtig, in de kern rose van kleur.

WRIJFSCHALEN.

Drie fragmenten van wrijfschalen, alle van het hoofdtype met horizontalen rand, dat vanaf Haltern tot in het later ter vergelijking aan te halen, vierde-eeuwsche castellum

1) Zie voor deze publicatie voetnoot blz. XV.

Alzei steeds weer in allerlei varianten voorkomt. Een geregelde ontwikkeling schijnt bij den vorm van dit aardewerk niet te hebben plaats gevonden, is althans uit de verspreid voorkomende afbeeldingen niet op te maken. Onze profielen kunnen dus niet tot een besliste tijdsbepaling voeren. Toch vallen wel eenige bijzonderheden te vermelden. Een groot fragment van grauwwit, zandig baksel heeft een vlak uitstaanden, niet gebogen rand met zeer weinig ontwikkelden binnenribbel en lijkt daardoor sterk op *Hofh.* Abb. 78 N° 11; de uitgiet ervan heeft veel van *Novaesium* ¹⁾ Taf. XXVII N° 31, alleen is bij ons exemplaar de over den rand heengeleide, verdikte binnenribbel even daarbuiten afgeknepen en platgedrukt zonder dat het randprofiel eenige verdere verandering onderging. Een tweede, kleiner fragment van dergelijk materiaal heeft een zeer weinig karakteristieken randvorm: iets gebogen met wat meer uitgewerkten, een weinig naar binnen uitstekenden ribbel; en een monding ongeveer als bij *Hofh.* type 80B ²⁾ gegeven. Het derde maakt de reconstructie mogelijk van een dunwandiger, kleiner exemplaar met zeer smallen rand. Deze heeft hier een afwijkend karakter en ligt meer als een ronde ribbel om den nog wat hooger opgevoerden wand; de tuit is er ontstaan door het met den duim tegen dien ribbel aandrukken van het daarboven uitstekende wanddeel.

LAAT AARDEWERK.

Tot voor betrekkelijk korten tijd was hierover in de literatuur weinig te vinden. Gelukkig veranderde dit door de uitgave der vanwege de *Römisch-Germanische Kommission des Kaiserlich Archäologischen Instituts Frankfurt a. M.* uitgegeven, voortreffelijk opgezette reeks *Materialien zur römisch-germanischen Keramik* waarvan de drie tot nog toe verschenen deeltjes er alle aan zijn gewijd.

Dl. I (*Niederb.* =) *Fr. Oelmann. Die Keramik des Kastells Niederbieber* (1914). Dit castellum lag in de buurt van Andernach en was bezet tusschen de jaren 190 en 260.

Dl. II (*Alzei* =) *W. Unverzagt. Die Keramik des Kastells Alzei* (1916). Gelegen in Hessen ten Z. van Mainz. Gebouwd ± 330, verwoest ± 355, daarna onder Valentinianus I herbouwd, voor goed verlaten ± 410 ³⁾.

Dl. III (*Mat. III* =) *W. Unverzagt. Terra sigillata mit Rädchenverzierung* (1919).

TERRA SIGILLATA.

Voor deze categorie leveren vooral *Alzei* en *Mat. III* belangrijke gegevens. Het blijkt dat na een tijdperk van geweldig verval de T. S.-industrie in het begin der 4^e eeuw voor het laatst nog eens opbloeit. De vormen krijgen hierbij een ander karakter, zijn strakker en lijken in tegenstelling met de voorgaande periode, waarin vorm en versiering aan glaswerkimitatie doen denken, door metaalwerk geïnspireerd. Ter versiering wordt vooral teruggaan tot een van ouds inheemsche, doch sedert op den achtergrond geraakte raadjes-

1) *Bonner Jahrbücher*, Bd. 111—112 (1904): *Novaesium* met afzonderlijken platenatlas.

2) Dit type daar ook in de latere periode.

3) Zie verder voor Niederbieber: *Bonner Jahrbücher*, Bd. 120 (1911) blz. 259—285; voor Alzei: als voren Bd. 122 (1912) blz. 137—169.

techniek, waarvan het resultaat, vooral in zijn eenvoudigsten vorm, zeer kenmerkend het schaakbordpatroon wordt genoemd ¹⁾.

Voornamelijk zijn het de ook van vroeger reeds bekende fabrieken in de buurt van Lavoye en Avocourt (Argonnen, N. Frankrijk), die het nieuwe product op groote schaal fabriceerden en exporteerden. Waarnemingen gedurende den wereldoorlog aan Duitse zijde bij het maken van loopgraven in deze streek gedaan, droegen niet weinig tot de nadere kennis dier fabrieken bij. Het grootste deel der Constantijnsche en nog latere T. S. is daarvan afkomstig. Speciaal is zulks het geval met de op bovengenoemde schaakbordmanier versierde stukken. Ook de groote massa der in Alzei gevonden T. S. werd daar gefabriceerd.

Kenmerk van het fabrikaat blijkt o.a. een meer geelachtige kleur en het in de breuk zichtbaar zijn van kleine glimmerplaatjes. Dit zijn juist de eigenschappen, die ook aan de overgrote meerderheid der hier te bespreken stukken vallen waar te nemen. Zoodat hier een eerste punt van overeenkomst met Alzei valt te constateeren. We zullen deze soort in het vervolg de *oranje* T. S. noemen. Daarenboven komt op het Valkhof in veel geringer hoeveelheid een ander laat-te dateeren T. S. fabrikaat voor, waarvan we de kenmerken evenzeer bij de minderheid der in Alzei gevonden stukken terugvinden: sterk-roodbruine kleur en in de breuk zeer vele kleine, witte steentjes. Voldoende gegevens om de herkomst van deze soort te bepalen schijnen niet voorhanden. *Alzei* denkt aan Trier, waar ook in het begin der 4^e eeuw nog gladde T. S. schijnt te zijn geproduceerd. We zullen dit in het vervolg de *roodbruine* T. S. noemen.

ORANJE TERRA SIGILLATA.

Van de 97 aanwezige late T. S. fragmenten zijn 91 tot deze soort te rekenen ²⁾. Wat het materiaal betreft kan nader opgemerkt worden dat de breuk, die evenals het oppervlak soms bleeker, dan warmer is getint, vooral bij dikwandige en blijkbaar minderwaardige fragmenten herhaaldelijk een eenigszins paarsachtige, grijze kern heeft; dat verder het meest mat en vettig glanzend oppervlak soms, vooral op meer beschutte plaatsen, een zwartachtigen aanslag kreeg. Zeer typisch is het voorkomen hiervan bij een onzer stukken: aan den onderkant van den bodem begrensd door den standring en aan den bovenkant juist door den ruwen indruk, die bij het stapelsgewijze in den oven staan dáár door de volgende kom werd gemaakt.

VERSIERD.

Als versiering komt bijna uitsluitend het besproken *schaakbordpatroon* voor. Speciaal op *kommen* van het type *Alzei* 1. Behalve een negental randfragmenten, die nagenoeg alle met zekerheid aan dit type zijn toe te wijzen, zijn er resten van niet minder dan 19 exemplaren, waarop althans nog een deel der versiering bewaard bleef. De grootte der *kommen* is zeer

1) Zie voor deze techniek *Mat.* III, blz. 16, verder bv. *Römisch-germanisches Korrespondenzblatt*, V, (1912) bl. 49.

2) Fragmenten van eenzelfde stuk vaatwerk zijn steeds zorgvuldig bijeengezocht en onder één nummer gebracht, zoodat hier en elders het aantal verschillende exemplaren met dat der fragmenten, althans in hoofdzaak, zal overeenstemmen.

verschillend. Bij een vijftal was de diameter van den bovenrand nog met eenige nauwkeurigheid te bepalen. Hij varieert daar van 15 tot 21 cM. Vele exemplaren hebben een, vooral bij de kleinere, sterk geprononceerden knik in den wand. *Alzei* geeft dit als een kenmerk van jongere stukken.

Het verzoek van den schr. om ook over het Nederlandsch materiaal te mogen beschikken stelde mij in staat te zorgen, dat de hier te bespreken en andere Nijmeegsche stukken in *Mat. III* werden opgenomen en verwerkt ¹⁾. Zoodoende staan daar niet minder dan 14 (misschien 15) der voor de versiering onzer Valkhofscherven gebruikte raadjes geteekend en zijn deze met elders gevonden specimina vergeleken. Belangrijke opmerkingen kunnen daardoor hier worden gemaakt. Een nadere beschouwing immers van het bij dit soort aardewerk ter versiering gebruikte procedé, doet duidelijk zijn dat daarbij, meer nog dan bij het vroegere gebruiken van losse figuurstempels, een identieke versiering op gelijke afkomst moet wijzen. Door het nauwgezet met elkaar vergelijken van uit zeer verschillende streken stammende stukken kon dus worden vastgesteld, dat, ook in deze latere tijden, eenzelfde T. S.-product over groote gebieden verspreid raakte. Zoo viel (reeds bij deze eerste studie met betrekkelijk bescheiden materiaal) voor niet minder dan 9 (misschien 10) onzer raadjes algeheele identiteit te constateeren met die op van verschillende plaatsen in Duitschland stammende stukken gebruikt. In Mainz, Bonn, Trier, Augsburg, tot aan de oevers van Chiemsee en Bodensee toe, vindt men producten van dezelfde fabriek, die aan de bewoners van ons Valkhof leverde.

Daargelaten nog dat de aard der versiering zelve ons eenige aanwijzing omtrent den tijd kan verschaffen (zooals nader zal blijken), doet dit op zich zelf reeds interessant exportbedrijf ook deze T. S. een prachtig gegeven zijn voor de dateering der nederzetting, waarin ze werd gevonden: in eerste instantie een slechts relatieve, doch uitgaande dan van de enkele plaatsen, waarvoor op andere gronden een tijdsbepaling valt te geven, ook een absolute. Onze zoo onaanzienlijke scherven krijgen dus wel beteekenis!

Vooraf is een zeer klein fragment met slechts een geringe rest der versiering — en deze dan nog beschadigd — van belang, daar UNVERZAGT het ervoor gebruikte raadje op overtuigende wijze wist te identificeeren met dat wat als N° 178 in *Mat. III* is afgebeeld, het behoort tot de zeer merkwaardige serie, waarbij christelijke symbolen voorkomen. Niet te verwonderen is het dat deze, waarvan buiten het onze tot nog toe — voor zoover bekend — slechts in de Triersche St. Barbarathermen en het Metzser Amphitheater voorbeelden werden gevonden, tot de allerjongst bekende worden gerekend ²⁾. Overigens komen ook nog andere beslist late raadjes voor, o. a. die als N° 175 en 176 in *Mat. III* zijn afgebeeld. Volgens UNVERZAGT mogen we dus aannemen dat onze Valkhofnederzetting, welke haar karakter dan ook geweest zij, zeker nog tot in de eerste helft der 5^e eeuw n. Chr. heeft voortbestaan.

Op te merken valt, dat ook andere Nijmeegsche vondsten herhaaldelijk late varianten

1) De Valkhofscherven, waarbij in *Mat. III* mijne collectie wordt genoemd, werden tijdens de opgravingen ter plaatse opgeraapt en zijn nu bij die der stedelijke verzameling gevoegd.

Even moge hier gewezen worden op een kleine vergissing door UNVERZAGT in *Mat. III* begaan. De raadjes N° 203 en 204 komen voor als daar op blz. 49 gegeven. Op blz. 35 heeft blijkbaar een verwisseling plaats gehad.

2) Volgens *Alzei* blz. 9 behoort het op deze beide plaatsen gevondene tot de tweede helft der 4^e en het begin der 5^e eeuw.

der raadjesversiering leverden. O. a. het onder N° 199 gegeven patroon, dat voorkomt op een in het Museum-KAM aanwezige kom, die, als gevonden aan den Batavierenweg, tot het vroeger reeds genoemde late grafveld OO (zie voetnoot blz. VII) kan worden gerekend.

Nog komt het schaakbordpatroon voor op een klein randfragment van een *schotel* type *Alzei* 12, nader te vergelijken met den profiel-variant *Mat.* III Abb. 6 N° 3 (gevonden in de pottenbakkerij van het Bois de Cheppy bij Avocourt). Dergelijke schotels komen zoowel met als zonder raadjesversiering voor (*Alzei* blz. 19).

Barbotineversiering werd slechts toevallig in *Alzei* niet gevonden (zie aldaar blz. 11). Hier ééns op den verticalen rand van een kom (diam. \pm 20 cM.), waarvan rand- en wandfragment aanwezig. Het profiel kan vergeleken worden met FÖLZER ¹⁾ Taf. XI N° 4, 5 en 6 en *Mat.* III Abb. 8 N° 6 (dit laatste uit de pottenbakkerij van Avocourt). Wat van de versiering overbleef, geeft een motief als FÖLZER l. c. Taf. XI N° 5 (echter over een rechten hoek naar links gedraaid) tusschen, tennaastenbij op één rij geplaatste, druppelvormige punten.

Z.g. „*Kerbbanddekor*” (zie *Alzei* blz. 12) ook ééns en wel bij een fragment ter hoogte van de buiklijst gebroken uit een kom als NIESSEN ²⁾ 1617—1618.

GLAD.

Acht *wrijfschaalfragmenten* van binnen met de bekende steentjes bezet. Hierbij twee standringen, waarboven de breede, vlak-holle gleuven van *Alzei* type 3 (ook NIESSEN l. c. 1619) en zes randfragmenten, waarvan twee de geheele hoogte van den rand geven. Vgl. voor deze laatste *Alzei* type 4, daarenboven speciaal *Mat.* III Abb. 8 N° 4 en 7 (uit de pottenbakkerij van Avocourt) en FÖLZER l. c. Taf. XI N° 8. Een der randfragmenten draagt een niet al te regelmatige groep ingedrukte putjes, wat erop wijzen kan dat daar een leeuwenkop als uitgiet was bevestigd. Zie voor een hierop lijkende manier van bevestigen dier koppen *Niederb.* blz. 31.

Schalen, bakjes, bekers. Bijna telkens zien we hier een verticaal-opstaanden rand, die van onder in een buiklijst eindigt. In den trant dus van *Alzei* type 5 en 6. Op te merken valt echter dat slechts een paar maal de buiklijst scherp van den rand is gescheiden. Meestal gaan deze beide deelen min of meer vloeiend in elkaar over. We krijgen daardoor varianten als *Mat.* III Abb. 8 N° 11 en Abb. 9 N° 1 en 2 (alle uit de pottenbakkerijen van Avocourt), die *ibid.* blz. 10 voor bijzonder laat worden aangezien. Een negental fragmenten behoort tot de bovenbeschreven soort. Bij één ervan viel het geheele profiel te reconstrueeren. Waar ook de bovenbegrenzing van den rand bewaard bleef, vinden we tweemaal een breede, platte, goedgevormde randribbel, ééns (bij een grof stuk) slechts een smalle, nog al onregelmatige verdikking, ééns (bij een laag bakje met scherp van den rand gescheiden buiklijst) een tot boven toe glad oppervlak. Verder bij een fijner afgewerkt stuk een kantige randribbel, die aan den buitenkant van boven afgeschuind is en dus een eigenaardige, tamelijk wel rechtdriehoekige doorsnee heeft, waarvan in de ter beschikking zijnde litteratuur geen tweede voorbeeld werd gevonden. Het verticale deel van den rand is hier als bij *Alzei* Abb. 5 N° 2 door twee, de schuine zijde van den driehoek door één lijnvormige gleuf nader geleed.

1) E. FÖLZER. *Die Bilderschüsseln der Ostgallischen Sigillata-Manufakturen* (Bonn 1913).

2) *Beschreibung Römischer Altertümer gesammelt von C. A. NIESSEN*. Dritte Bearbeitung. (Cöln a. Rh. 1911).

Geheel andere vormen geven:

Wandfragment van een kom met breeden, afhangenden kraag en daarboven uitstekenden rand. Zie *Niederb.* blz. 30.

Randfragment van een bakje als *Mat.* III type 10, echter zonder versiering op het horizontale deel van den rand.

Zeer klein randfragment, waarschijnlijk van een dergelijk bakje, doch in anderen variant. Zie *Mat.* III type 10 tot 12.

Een iets ingesnoerd, overigens cilindervormig voetje van een beker, als bv. *DRAG.* ¹⁾ typ. 55.

Borden en Schotels. Van twee borden bleef het profiel geheel bewaard (diam. resp. 24 en 28 cM.). Hun type is een strakkere editie van *DRAG.* l.c. type 32 en te vergelijken met *NIESSEN* l.c. 1293—1367a en *Mat.* III Abb. 8 N° 5 (uit de pottenbakkerijen van Avocourt). De nagenoeg vlakke wand loopt tot aan het midden van den bodem steeds af, de rand is gevormd door een zonder meer naar binnen ombuigen van den ter plaatse iets verdikten wand. Bij deze ombuiging is de buitenzijde facetvormig afgewerkt, zooals zulks in *Alzei* (type 2, 9 en 10) herhaaldelijk voorkomt. Halverwege den buitenwand zijn horizontaal een of twee lijnvormige gleuven getrokken, terwijl aan de binnenzijde de bodem op dergelijke wijze wordt gemarkeerd.

Hiernaast zijn nog een zevental randfragmenten aanwezig (een van een exemplaar van \pm 30 cM. diameter). Ze wijken van de voorgaande af doordat de ombuiging, waardoor de randvorming plaats vond, min of meer hoekig is geschied. Enkele malen is die rand door een gleuf nader geleed waardoor we komen tot profielen als *Alzei* Abb. 5 N° 6, *FÖLZER* l.c. Taf. XI N° 18, *Mat.* III Abb. 18 enz.

Een elftal fragmenten zijn, zonder dat nadere bepaling mogelijk is, tot de voorgaande types te rekenen.

Niet nader te determineeren zijn 19 wand- en bodemfragmenten. Uit een dikken (12 mM.) bodem werd een ronde schijf gemaakt en in het midden daarvan een zuiver rond gat aangebracht.

ROODBRUINE TERRA SIGILLATA.

Tot deze soort behooren, naar ik meen, slechts een zestal nummers, die dan nog niet alle de voor dit soort aangegeven kenmerken even duidelijk toonen. De breuk is baksteenachtig van kleur en structuur. Het oppervlak vertoont bij den aanzet van den standing herhaaldelijk lichter gekleurde vlammen en heeft soms een opvallend harden, lakachtigen glans. De wand is over het algemeen dikker dan bij de vorige groep.

Ter versiering is alleen de barbotine-techniek aangewend. Deze komt voor op de beide eenige stukken, die van het bovendeel eener kom of schaal stammen. In profiel geven deze weer een verticaal opstaanden, breeden rand, waaronder een door een forsche buiklijst geaccentueerde knik. De versiering komt op den verticalen rand voor, bij het eene fragment bleef daarvan een deel van een zeer fantastisch uitziend patroon, dat elders niet werd teruggevonden; bij het andere slechts een minimale rest.

De andere vier zijn bodem- en wandfragmenten. Een hiervan heeft aan de binnenzijde

1) HANS DRAGENDORFF in: *Bonner Jahrbücher* Bd. XCVI—XCVII (1895) blz. 18—155.

rond den bodem twee met een zeer smal tandraadge aangebrachte, concentrische kringen; een ander — grof en zwaar — heeft boven den standring de bij late wrijfschalen voorkomende, breede, vlak-holle gleuven, zonder dat aan de binnenzijde een bezetting met steentjes valt waar te nemen.

BRUIN GEMARMERD EN DAARMEE VERWANT AARDEWERK.

In verband met de geographische ligging komt dit fabrikaat in *Alzei* niet voor (zie blz. 21). Wel in *Niederbieber*. OELMANN geeft er dan ook een nog al breed opgezette verhandeling over, die zich niet tot het daar gevondene bepaalt (blz. 45—53). Duidelijk blijkt zoowel uit het ter beschikking zijnde materiaal als uit de beschrijving, die in *Niederb.* van een geheele reeks van zich in verschillende verzamelingen (ook te Nijmegen) bevindende stukken wordt gegeven, dat de bovenstaande verzamelnaam eigenlijk alleen maar voor de beste en vroegste stukken juist is. Ook in deze techniek is een geleidelijk verval te constateeren, dat de producten ten slotte een geheel ander uiterlijk doet dragen. Zodoende worden hier een aantal stukken samengevoegd die, oppervlakkig zeer verschillend, slechts bij nadere beschouwing van gelijke afkomst blijken.

De breuk is als in *Niederb.* lichtbruin tot bruinrose en vertoont roestkleurige spikkels en zwakke glimmersporen. Enkele malen is de kern verkleurd tot een grijzig wit of zelfs lichtgrijs, zonder dat daarom, naar ik meen, gedacht behoeft te worden aan het Nederrijnsch fabrikaat, dat OELMANN in zijn overzicht bij 17a en 19f meent te moeten onderscheiden. Op het buitenoppervlak is nog herhaaldelijk iets als de in *Niederb.* beschreven marmering te vinden, die dan ook hier door te groote hitte meestal zwart is gevlekt, een enkele maal zelfs grootendeels tot een ruw, zwart aanslag verschroeid. Daarneven hebben we echter dikwijls een egaalbruin verfovertrek in donkerder of lichter tinten (bij deze laatste is denkelijk alleen de grondlaag aangebracht, waarover *Niederb.* blz. 45 wordt gesproken) of vertoont het baksel zijn natuurlijk oppervlak. Misschien ook wijzen de bij enkele dezer scherven op meer beschutte plaatsen voorkomende roestkleurige en zwarte vlekjes nog op een verdwenen kleurende laag. Ook in *Niederb.* vindt men dergelijke varianten en wordt, alhoewel ze daar afzonderlijk worden behandeld, aan verwantschap met het bruingemarmerde fabrikaat gedacht. Zie aldaar type 63, 70 en 71 alsmede blz. 57 sub c.

Alles wijst erop dat onze stukken meest wel tot het vervaltijdperk en dus volgens *Niederb.* blz. 51 tot de 4e eeuw behooren.

Van het bovenomschreven materiaal komen in onze collectie de volgende specimina voor:

Typisch fragment van een grove kruikhals als in verschillende varianten door *Niederb.* Abb. 27 onder N° 2 afgebeeld.

Fragment van een wijde (± 9 cM.) halsmonding van dergelijk type. Het schijfvormig uitsteeksel van het vorige fragment is hier vervormd tot een kort-omgeslagen, afhangenden en van onder gevulden kraag.

Randfragment van de monding eener kan als *Niederb.* type 44 (zie ook Abb. 28 onderaan).

Flink fragment van een zeer grooten groven bodem zonder standring (diam. ± 18 cM.). Deze behoorde waarschijnlijk tot een groot exemplaar van het reeds genoemde type *Niederb.* Abb. 27 N° 2.

Negen kleine wandfragmenten van kruiken en kannen. Een drietal hiervan heeft nog een knik, die aan het zoo juist genoemde type weer doet denken. Een vierde draagt sporen

eener minderwaardige versiering in witte verf als bij dit soort aardewerk in Nijmegen herhaaldelijk voorkomt en blijkens het bij *Niederb.* type 44 gezegde te jong voor Niederbieber wordt geacht.

Vier rondgebogen, asymmetrisch-tweeledige oorfragmenten als bij verschillende der in *Niederb.* gegeven types voorkomen.

Klein randfragment als van de kruik *Niederb.* Abb. 26 N° 15a. Wat overbleef doet tot groote afmeting besluiten. Niet onwaarschijnlijk behoort ook een bodemfragment tot een kruik van dergelijken vorm.

Een drietal niet nader te herkennen groffe wand- en bodemfragmenten.

Nadere beschouwing van het materiaal brengt ertoe de grenzen der besproken groep nogmaals te verwijden en een betrekkelijk groot aantal wrijfschaalfragmenten erin op te nemen (11 randfragmenten, waarvan er twee allicht bij elkaar behooren, verder 3 wandfragm.). Een dergelijke soort wrijfschalen schijnt in *Niederb.* als type 86 beschreven. Het kleurovertrek lijkt een paar maal op het grove egaalbruin, in het vorige genoemd; meerendeels zijn onze stukken echter slechts licht- tot rossigbruin gesausd. Zoover na te gaan is de binnenzijde steeds door het indrukken van stukjes kwarts ruw gemaakt. Het randprofiel is als steeds zeer variabel. Slechts enkele trekken worden hier dus gegeven. Alle behooren tot het type met horizontalen rand dat reeds in Tiberiaanschen tijd in Haltern optreedt, om dan verder als het meest praktische steeds hoofdvorm te blijven. Nader hebben onze stukken over het algemeen een kort naar beneden omgeslagen rand en langs den binnenkant hiervan een zeer sterk geprononceerde, flink naar binnen uitstekende lijst. De bovenzijde van den rand heeft steeds een concaaf verloop en vertoont dus een, meestal sterk sprekende, gleuf. Verschillende onzer profielen zijn blijkbaar na verwant aan dat in *Alzei* Abb. 24 N° 2 gegeven. Vgl. ook *Mat.* III Abb. 8 N° 2 en 3 uit de pottenbakkerijen van Avocourt. Eenmaal bleef de uitgiet geheel, driemaal ten deele bewaard. Telkens blijkt deze gevormd door het onderbreken en achteraf schuin over den rand heenleiden van den binnenribbel, die dan even daarbuiten is afgeknepen en in een krulletje tegen het afhange de deel ervan platgedrukt. Zoodoende is een zich vernauwend kanaal begrensd, waarvan de bodem door den wat aangevulden en naar buiten breeder gemaakten rand is gevormd.

Ten slotte schijnt nog een rand- en wandfragment van een plompen, zwaren schotel tot deze groep te behooren. Het profiel lijkt sterk op dat van *Mat.* III type 14 en dergelijke bij KAM aanwezige groffe en late T. S. schotels. Daarenboven is buiten- en binnenzijde met een gladde, iets glanzende, oranje kleurlaag bedekt. Het vermoeden ligt dus voor de hand, dat hiermede een nabootsing van late T. S. werd bedoeld.

ANDER GESCHILDERD AARDEWERK.

Twee wandfragmenten van witte met horizontale roode banden versierde kruiken of kannen als b. v. *Koenen* l. c. Taf. XVII N° 21 en 22 (tekst blz. 109).

GELAKT EN GESMOORD AARDEWERK.

Door de eerste dezer benamingen wordt, naar het voorbeeld der *Oudheidk. Med. v. h. R. M. v. O. V* (1911) blz. 58, getracht aan te duiden wat in het Duitsch „*Firnisware*” wordt genoemd (*Niederb.* blz. 4, *Alzei* blz. 10). Het tweede wordt, alhoewel dikwijls niet zwart, gewoonlijk tot de *terra nigra* gerekend. En in *Niederb.* (blz. 35 en 56) en in *Alzei*

(blz. 20 en 25) worden de producten dezer beide technieken afzonderlijk behandeld. Het blijkt daar echter dat ze slecht zuiver te scheiden zijn, speciaal dat herhaaldelijk een combinatie der beide procedés werd toegepast. Het lijkt dus het beste bij ons weinig talrijk en ook overigens gebrekkig materiaal naar een strenge scheiding niet te trachten.

Aan den kant van het gelakte aardewerk staan wel de volgende stukken:

Negen fragmenten in een uitvoering als *Niederb.* blz. 35 sub *b.* Op een tweetal wandfragmenten na, zijn het alle kleine voetjes of deelen daarvan. Het is dus slecht uit te maken of ze tot *Niederb.* type 32 of 33 behoorden. In *Niederb.* komt onze uitvoering speciaal bij het eerste, in *Alzei* daarentegen bij het tweede dezer types voor. Wel schijnt een der wandfragmenten, dat nog den flauw gemarkeerden overgang van buik naar hals doet zien, tot een slanken variant van type 33 te rekenen. De voetjes gaan, waar voldoende van den wand bleef bewaard, nog al steil op. De fragmenten zijn meerendeels dikwandig en grof, soms zelfs in sterke mate. Steeds komen roodbruine verkleuringen erop voor. Geen sporen van eenige versiering.

Een rand- en wandfragment van een vorm als *Niederb.* type 32 doch met een verdikten randribbel als *ibid.* type 33. Het harde baksel is in de kern lichtblauwgrijs; het oppervlak van binnen dofgrauw, van buiten matglanzend en zilverkleurig: als met grafiet bestreken. De buitenwand draagt als versiering eenige rijen van met een raadge ingedrukte, verticale streepjes, door ondiepe horizontale gleufjes van elkaar gescheiden („*Kerbbanddekor*”).

Waarschijnlijk is ook een tamelijk groote, zeer hard gebakken bodem van een buikig stuk vaatwerk nog tot het eigenlijke gelakte aardewerk te rekenen. Zwakglanzend, vuil bruingrijs van oppervlak; in de breuk een rossig bruine kern tusschen zwartgrijze oppervlaktelaagjes. Een drietal wandfragmenten lijken van eenzelfde fabrikaat, twee ervan zijn echter dof en zeer grof. Misschien hebben we hier met producten van veel later tijd te doen, als op dit terrein kunnen worden verwacht.

Aan de zijde van het gesmoorde aardewerk zou ik een vijftal fragmenten van geheel ander, zachter baksel willen stellen, al werd er dan ook tot de zwarte kleur, voor zoover deze aanwezig is, zeker door een verfprocedé bijgedragen. Het zijn alle kleine, meest zeer groffe voetjes, waarvan de wand geheel is weggebroken. Enkele hebben een profiel, dat ze ook als afgeknot-kegelvormige knoppen van deksels zou kunnen doen beschouwen. Het materiaal bevat steeds glimmerdeeltjes en is in de kern grauw, grijzig of flauw-rossig-bruin. Het oppervlak voelt zacht aan en is van vuilgrijs tot zwart. Dateering dezer povere resten lijkt onmogelijk.

Tenslotte een fijn afgewerkt, dunwandig halsfragment van een fraaien beker met hoogen hals en randribbel als bijv. bij *Niederb.* type 33. Zeker is hier, echter alieen aan de buitenzijde, een vernislaag aangebracht. Daarenboven schijnt de smoortechniek toegepast. Van buiten zeer-donker-grijs — met eenige lichtere, grauwe wolkjes — en zacht glanzend. Van binnen grijsgrauw. De breuk licht blauwgrijs.

GROF AARDEWERK.

Hiervan komen twee soorten voor, die gemakkelijk en tamelijk zuiver konden worden gescheiden en dus in het volgende afzonderlijk worden besproken. De weinige scherven, waarbij het materiaal minder duidelijk sprak, zijn eenvoudigheidshalve in de groep, waaraan ze het naast verwant leken, toch ondergebracht.

GROF EIFEL-VAATWERK.

Ook hier beweest *Alzei* uitstekende diensten. Immers bleek deze, verreweg het grootste deel der op het Valkhof gevonden late grove fragmenten (minstens 110 van de 150 nummers) omvattende, groep te behooren tot een typisch en bijna steeds goed te herkennen fabrikaat, dáár gevonden en beschreven. Het voornaamste kenmerk is dat de klei, waaruit het werd gebakken, vulcanisch van oorsprong is, zoodat op de breuk een overvloed van allerlei kleine kristallen — bv. tourmalijn, granaat en veldspaat — valt waar te nemen. Volgens *Alzei* stamt dit aardewerk uit den Eifel, vanwaaruit de pottebakkerijen te Speicher en te Mayen een grooten exporthandel dreven. We hebben dus voor de late periode hier een tweede importartikel in groote massa aanwezig, waarvoor de plaats van herkomst is aan te wijzen (zie de oranje T. S.). Onze scherven voldoen ook overigens geheel aan de beschrijving in *Alzei* gegeven. Ze zijn zeer ruw, hard gebakken, en komen in de grootst mogelijke verscheidenheid van kleuren voor. Een reeks van grijze varianten zou ik tusschen de in *Alzei* gegevene nog in willen lasschen. Bij de lichtere kleuren is de breuk als van uit gesmolten toestand gestold materiaal, bij de harder gebakken stukken is ze tot zwart versinterd toe. Op te merken valt nog dat het herhaaldelijk voorkomt dat de kristallen aan den buitenkant door overmatige hitte gesmolten zijn en als glanzende bolletjes op het dan violetbruine oppervlak zitten. (vgl. *Alzei* blz. 31) Dat, ondanks het zoo verschillend uiterlijk, toch alles van eenzelfde fabrikaat is, kon fraai worden gedemonstreerd door het samenstellen eener reeks van continu op elkaar volgende varianten.

Profielen zijn weer niet te reconstrueeren, zelfs zit aan de aanwezige randen bijna nooit een wanddeel van eenige beteekenis. Behalve veel groffe bodems en betrekkelijk zeer weinig eigenlijke wandfragmenten (deze worden vooral bij een kwaliteit als de hier besprokene licht over het hoofd gezien) komt voor:

36 maal een rand als van *Alzei* type 27: kookpot met rand van het zg. hartvormig profiel. Echter hebben ook oorpotjes in dit materiaal dergelijke randen. Over het algemeen geeft de bovenkant van den rand hier een aan beide zijden begrensde gleuf te zien. Vgl. hiervoor *Alzei* type 27 met *Niederb.* type 89. Ook ontbreekt veelal de ribbel, die in *Niederb.* aan de buitenzijde den overgang van rand naar wand vormt.

16 maal een rand als van *Alzei* type 28, *Niederb.* type 104: schotel met naar binnen verdikten rand. Bijna uitsluitend hebben we hier de latere varianten, die in *Alzei* (blz. 34) nader worden beschreven en in het midden en de tweede helft der 4^e eeuw worden gedateerd. Bij een tweetal slechts is de rand meer als *Alzei* Abb. 22 No. 6 en 7, d.w.z. exemplaren, die aldaar in een vroegeren, uit Constantijnschen tijd stammenden kelder werden gevonden. Bij een enkel klein fragment, dat bovendien over het geheel dunner en fijner is, werd de wand naar binnen slechts even tot een platten, betrekkelijk breeden ribbel verdikt en lijkt het profiel geheel op KOENEN l.c. Taf. XV No. 8. Nergens bleef voldoende van den wand bewaard om te kunnen oordeelen over het al of niet nog voorkomen van het S-vormig wandprofiel van het *Niederb.* type (zie *Alzei* blz. 34),

Tweemaal een randfragment als van *Alzei* type 29: schotel met verdikten, even naar binnen gebogen rand. Vooral het eene is nader te vergelijken met *ibid.* Abb. 22 No. 9.

Viermaal een randfragment met profiel als *Alzei* Abb. 22 No. 16. Deze afbeelding geeft waarschijnlijk het eenige daar gevonden fragment van *ibid.* type 34: bord met vlakken bodem en even naar binnen gebogen rand.

Verder vallen bij dit baksel nog te vermelden:

Randfragment van een wrijfschaal. Aan de binnenzijde is nog even de bezetting met steentjes waar te nemen. Type als bij de bruingemarmerde groep beschreven.

Klein halsfragment met het typische hoekige randprofiel van *Niederb.* type 95, waarschijnlijk van een oorpotje afkomstig. Dit profiel komt, zooals in het Museum-KAM blijkt, ook in dit groffe Eifel-fabrikaat bij oorpotjes dikwijls voor. Waarschijnlijk behoort tot dit of een dergelijk exemplaar nog een wandfragment, waarop de scheiding van hals en buik even is aangeduid.

Twee randfragmenten van kruiken of oorpotjes (een van grooter en een van kleiner exemplaar) te vergelijken met *Alzei* type 30. De voor dit type daar gegeven teekening is door zijn asymmetrie niet duidelijk — zie echter *ibid.* Abb. 22 N° 12.

Fragmenten van twee rondgebogen, asymmetrisch-tweeledige ooren. Vgl. *Alzei* Abb. 23.

Ten slotte een randfragment met eigenaardig, zwaar profiel, dat niet viel thuis te brengen. Niet onmogelijk is het, dat we hier met een fragment van veel later tijd te doen hebben, daar in Mayen en in Speicher de pottebakkerij steeds, tot in nieuweren tijd toe, inheemsch bleef (zie *Alzei* blz. 33).

ANDER GROF AARDEWERK.

Naast het in het voorgaande beschreven fabrikaat komt in veel kleiner aantal (ongeveer $\frac{1}{5}$ van het geheel der groffe late scherven) een duidelijk andere soort voor. Deze is fijner van materiaal en vorm. De breuk heeft, bij wat normaal baksel lijkt, een grauwwitte, soms ietwat gelige kleur, doch is bij andere stukken door te harden brand grijs tot zwart versinterd. Met behulp eener loupe blijkt een groote hoeveelheid kleine, dikwijls rossige kwartzand-korreltjes erin aanwezig. Het oppervlak is herhaaldelijk zwak glanzend. Alles wijst er op, dat we hier met een soort aardewerk te doen hebben, als in *Niederb.* blz. 70 is beschreven en waarvan *ibid.* reeds werd geconstateerd, dat het ook in Nijmegen voorkomt. In de nabijheid van Niederbieber (Urmitz) werden pottebakkersovens met dergelijk vaatwerk ontdekt.

Negen randfragmenten van het reeds genoemde hartvormig profiel, nu echter fijner en smaller. Zie hiervoor *Niederb.* type 89, 94 en 103. De bovenkant toont hier geen eigenlijke gleuf, doch loopt eer concaaf naar binnen af. Meestal ontbreekt de ribbel, die aan de buitenzijde tusschen rand en wand wel wordt gevonden.

Daarneven een tweetal andere randprofielen van urnen e. d., ieder in één exemplaar. Vooreerst de scherp naar buiten gebogen rand van *Niederb.* type 87. Verder de breede, platte, van twee rondloopende, smalle gleuven voorziene van *Wiesbaden* ¹⁾ type 10 en 27 (zie ook de varianten *ibid.* Taf. XV). Van deze laatste soort werd ook in Niederbieber slechts een enkel exemplaar gevonden (zie aldaar type 88).

Vier randfragmenten van schotels als *Niederb.* type 104. *Alzei* type 28. In tegenstelling met wat bij de vorige groep het geval was, hebben we hier zich bij het Niederbieber-sche type aansluitende varianten.

Elf fragmenten van borden waarbij vier randen als *Niederb.* type 113 en één rand als

1) *Der obergermanisch-raetische Limes des Roemerreiches* Band II B N° 31 (Lieferung XXXI): *Kastell Wiesbaden* von Prof. E. RITTERLING (Heidelberg 1909).

ibid. type 111; (de laatste dient nader vergeleken met ibid. Abb. 54 N° 15 en Abb. 55 N° 21). Deze borden zijn grauw tot blauwzwart van kleur, van binnen lichter dan van buiten; waarschijnlijk zijn ze met een sausje overtrokken, waardoor het lichter van kleur zijnde materiaal dan vaak nog heenschijnt.

Zoowel de erbij voorkomende profielen — speciaal wel de beide afwijkende urnranden — als de voortdurende overeenstemming met wat in *Niederbieber* werd gevonden doen de in het onmiddellijk voorgaande besproken minderheid vroeger dateeren dan het tevoren behandelde grove Eifel-vaatwerk. Verschillende onzer vormen worden dan ook teruggevonden in *Behn* ¹⁾ blz. 108 Abb. 8, waar vaatwerk uit de eerste helft der 3^e eeuw is afgebeeld; terwijl *Alzei* (blz. 32) constateert, dat dergelijk „Urmitz“-fabrikaat in de nederzettingen der 4^e eeuw geheel ontbreekt.

AMPHOREN EN KRUIKEN.

Fragment van een amphora-oor. Ronde doorsnede. (Zie hiervoor voetnoot blz. XII).

Klein fragment van de monding eener groote, denkelijk tweeeorige, kruik in bruingeel baksel. Het profiel lijkt eenigszins op dat van *Niederb.* Abb. 26 No. 15 a.

Kleine fragmenten van de mondingen van twee groffe amphoren, het eene grijswit, van zeer grooten diameter en eenigszins lijkend op *Niederb.* Abb. 43; het andere bruingeel.

De in deze groep samengebrachte stukken bieden wel te weinig gegevens om eenige dateering mogelijk te maken.

VONDSTEN VAN VERSCHILLENDE AARD.

TEGELS EN DAKPANNEN.

Fragmenten hiervan werden nagenoeg overal gevonden. In groote hoeveelheid (volgens het verslag ± 280 d.M³) leverde ze de binnen het Barbarossa-halfroond onberoerd gevonden grondlaag; speciaal het Z.W, deel hiervan, waarin tevens veel brandsporen en resten van verkoold hout aanwezig bleken. Onder de bewaard gebleven stukken bevinden zich, behalve enkele fragmenten met ingegroefde lijngroepen en een paar van ronde tegels voor hypocaustkolommen, een zestal met merken of deelen hiervan. Veel gewicht mag — evenmin als aan de op het Valkhof in den loop der eeuwen te voorschijn gekomen inscripties — in dit verband daaraan niet worden gehecht. Het is immers bekend — en begrijpelijk — dat bij later-Romeinsch, Karolingisch en nog veel jonger bouwwerk gaarne gebruik gemaakt werd van onbeheerd liggend steenenmateriaal, zooals dat rondom Nijmegen zonder twijfel voor het grijpen lag. We behoeven hier slechts te denken aan de uitgebreide oude grafvelden en de ruïne der legerplaats van het X^e legioen, daarenboven — en misschien vooral — aan de groote, in de Holdeurn bij Berg en Dal nog zichtbare resten van Romeinsche steenovens. Zooals WEVE reeds opmerkte dragen dan ook en de inscripties en de tegels herhaaldelijk sporen van den met baksteenpoeder rood gekleurden mortel, die op het Valkhof bij na-Romeinsch bouwwerk behoort. ²⁾

1) *Kataloge des röm.-germanischen Central-Museums. No. 2: Römische Keramik mit Einschluss der hellenistischen Vorstufen* von FRIEDRICH BEHN (Mainz 1910).

2) *Bull. N. O. B. 2. XII.* (1919) blz. 109.

Slechts één der merken is compleet en leesbaar tevens: het gewone L X G zonder meer met flinke letter in rechthoekig veld. Een tweede bleef slechts ten deele bewaard: fragment van een cirkel- of hoefijzervormig merk waarop nog te lezen | L E G X | Tusschen G en X een gekromd, hartvormig blaadje; achter de X waarschijnlijk een driehoekige punt. Denkelijk stamt dit dus, evenals het vorige, van het X^e legioen, doch geeft daarvan dan een mij onbekenden stempelvariant.

Twee fragmenten: het eene met | R I N ↗, het andere met | R (?) I N. Beide wel te completeeren tot E X (ercitus) G E R (maniae) I N [F] (erioris).

Een fragment met | V R S. In het Nijmeegsche gemeente-museum bevindt zich een volledig merk: N V R S dat ook in lettertype en omlijsting veel op ons fragment lijkt. ¹⁾ Toch mogen we dit laatste niet zóó lezen, daar er vóór de V nog even een ronding zichtbaar is als bv. die van de onderste uitbuiking eener S.

Het zesde merk (het eenige dat buiten de Barbarossa-ruïne werd gevonden) is wel compleet doch geheel onleesbaar. Het is cirkelvormig en klein; wat overbleef doet sterk denken aan in het Nijm. gem.-mus. voorkomende exemplaren met V E X (illatio) E X E R (citus) G E R (maniae).

GLAS.

Behalve den bodem eener flesch van den bekenden vierkanten vorm vond men eenige, echter niet door mij geziene, fragmenten eener vensterbeglazing, denkelijk van de soort die o. a. bij de ontgraving der Romeinsche *villa* van Vlengendaal (bij Bocholtz, Zuid-Limburg) voor den dag kwam.

BEEN.

Fragmenten van een tweetal haarnaalden. Verder, volgens het verslag, een tweetal ringetjes.

METAAL.

Vooreerst fragmenten van een tweetal zwaarden. Deze lagen met resten der scheeden omkleed, naast twee der zes, in de meer genoemde, binnen de Barbarossa-ruïne onberoerd aangetroffen grondlaag gevonden skeletten. Dan in brons: eenige kleine, onherkenbare fragmenten, enkele stukjes van naalden of staafjes, een gladde ring (diam. ± 5 c.M.) en iets wat de rest van een pijlpunt zou kunnen zijn. Tenslotte eenige munten. Hiervan werden er volgens het verslag naast de skeletten gevonden, het is echter niet mogelijk nog te bepalen welke. In allen gevalle niet de beide die hierachter door chronologische ordening op de eerste plaats worden genoemd; van deze is bekend dat ze in geen verband met andere vondsten stonden.

- 1) M. Br. Geheel afgesleten. Drie nastempelingen: PRO, BON en — waarschijnlijk — $\widehat{\text{IMP}}$. Deze combinatie bv. in *Novaesium* (l. c. blz. 261—262) zesmaal op munten van *Claudius I.*
- 2) M. Br. *Vespasianus*. Kz. AEQVITAS. AVGVSTI. S.C.
- 3) K. Br. *Gallienus*. Fragment waarop de typische kop van dezen keizer nog is te herkennen.

1) Aldaar onder B I No. 19. 50. Afkomstig uit de collectie Guyot, dus van betrekkelijk onbepaalde herkomst. In Gellep (*Bonn. Jahrb.* Bd. 102 (1898) blz. 137) een blijkbaar geheel ermee overeenstemmend merk. Alle hier besproken merken hebben in relief opstaande letters.

- 4) M. Br. *Diocletianus*. Kz. GENIO. POPVLI. ROMANI.
- 5) M. Br. *Maximianus Herc.* Kz. als voorg.
- 6) M. Br. *Constantius Chlorus Caesar*. Kz. als voorg.
- 7) M. Br. *Gal. Maximianus Caesar*. Kz. als voorg.
- 8) M. Br. Niet nader te herkennen, doch van denzelfden aard als No. 4 tot 7. Kz. waarschijnlijk als voorg.
- 9) K. Br. *Constantinus I*. Kz. VICTORIAE. LAETAE. PRINC. PERP.
- 10) K. Br. *Delmatius Caesar*. Kz. GLORIA. EXERCITVS.
- 11) K. Br. Niet nader te bepalen. Kz. als voorg.
- 12) K. Br. *Constans I Aug.* Kz. FEL. TEMP. REPARATIO. Phoenix.
- 13) K. Br. Niet nader te bepalen. Type van — ruim genomen — Constantijnschen tijd.

Het beeld door deze enkele munten geleverd is onvolledig en daardoor wat misleidend. We kunnen het echter completeeren en rectificeeren door een overzicht te geven van wat bij een voorloopig onderzoek reeds bleek dat in dit genre vroeger op den Burcht werd gevonden.

Vooreerst bevinden zich in het Gemeente-museum te Nijmegen een aantal munten behoorende tot een collectie „Romeinsche en andere munten, gevonden op het Valkhof bij het slechten van den Burcht en afkomstig uit de nalatenschap van Mej. M. J. SCHELKES” (zie het verslag der desbetreffende commissie over 1879). Ik meen reden te hebben voor de veronderstelling dat vooral van de 4^e eeuwse, dikwijls lastig te herkennen klein-bronzen er vele ongedetermineerd zijn gebleven. Nu valt met behulp van den catalogus nog het volgende ervan samen te stellen:

tot het jaar 54	3	waarvan 2 consulaire denarii en 1 <i>Claudius</i>
tot <i>Trajanus</i> (98)	2	
tweede eeuw	4	
derde eeuw tot <i>Diocletianus</i> (284)	9	
vierde eeuw tot en met de zonen van <i>Constantinus I</i>	23	
tot en met <i>Arcadius</i>	20	

Dan zijn voor en na los gevonden doch van voldoende zekere herkomst:

<i>Augustus</i>	3	waarvan 1 DIVVS
<i>Antoninus Pius</i>	1	
<i>Constantinopolis</i>	1	

Verder maakt de groote beteekenis, die vroeger aan het vinden ook van enkele losse munten werd gehecht het mogelijk hier althans van oude vondstberichten gebruik te maken.

SMETIUS vermeldt in zijn „*Oppidum Batavorum*” (Amsterdam 1644 en 1645) blz. 36 het vinden, bij den Westelijken ringmuur in de nabijheid der poort, van een potje met zilveren munten: „eorum *novissimi*, quos mihi quidem videre contigit, *asper* erant. *Claudique* Imperatoris nomen praeferebant; *plerique* alii *Tiberiani* erant.”

Betreffende de bij de slooping van den Burcht gevonden munten valt uit de vele geschriften van den zich dikwijls herhalenden tijdgenoot J. IN DE BETOUW het volgende te compileeren:

Denarii der *gentes*: *Julia*, *Marcia*, *Plautia*, *Roscia*. Quinarius der *gens Tituria*.

Augustus: drie bronzen met den naam van een muntmeester; één van Nemausus (krokodil); één met DIVVS.

Tiberius: met altaar van Lyon en nastempeling.

Verder: *Drusus, Germanicus, Nero.*

Vespasianus, Domitianus.

Trajanus, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius.

„Geen gering aantal penningen der latere keizeren” waarop een lange reeks van namen volgt, beginnende met *Gallienus* en eindigend met *Theodosius*.

Getallen worden door In de Betouw, helaas, niet gegeven.

Alles tezamen genomen overheerschen dus de munten van de tweede helft der 3de en de geheele 4de eeuw. Verder moge op het betrekkelijk veelvuldig voorkomen van consulaire en andere zeer vroege munten worden gewezen.

VARIA.

Eenige kralen, in stukken gezaagde geweien en afgesleten slijpsteen.

Op zich zelf interessant is de vondst van een met beenderresten gevulde Bataafsche oorn. Hoogte ± 15 cM. Slecht gevormd en grof afgewerkt. Van binnen en van buiten een helderbruin bedoelde, doch — achteraf door brand? — grootendeels min of meer grijsig geworden kleur. Het losse, brosse baksel in de kern zwart. Een versiering van — als met een mes — scherp doch ruw ingesneden, afwisselend horizontale en verticale lijngroepen is rond het bovendeel aangebracht. Deze urn werd in sleuf 22, aan den uitersten N.W. rand van den heuvel, op enkele meters afstand van den ingang der Karolingische kapel, gevonden en stond daar, blijkbaar nog *in situ*, op het natuurlijke zand. Van eenig verband met de overige vondsten is niets gebleken.

Na al het voorgaande zijn de groote lijnen der, natuurlijk met de noodige reserves, te nemen conclusie gemakkelijk te trekken. In enkele publicaties der laatste jaren werd van het voorloopige resultaat dezer onderzoekingen reeds gebruik gemaakt.

De Valkhofheuvel droeg dus in de eerste helft der eerste en daarna weer in de vierde, denklijk nog in het begin der vijfde eeuw een Romeinsche, of door Romeinsche cultuurproducten bereikte, nederzetting. Voortdurend bewoond is hij niet geweest: er is een lacune. Deze mogen we echter niet zonder meer door de bovengenoemde tijdperken begrensd achten. Een minderheid van scherven behoort tot den tusschengelegen tijd, kan met de voorhanden gegevens niet van de overige vondsten worden gescheiden, moet dus als gelijkgerechtigd hier worden beschouwd. Zoo dwingen ons misschien enkele nummers van de terra-sigillata, de „bruingemarmerde” en de „gelakte of gesmoorde” groepen, zeker echter het geheel der op de tweede plaats behandelde groep van laat grof aardewerk de dichtstbijzijnde grens naar de derde eeuw, b. v. het midden daarvan, te verleggen. Anderzijds zouden vooral de beide kruikhalzen, zoo althans aan hun geïsoleerd aanwezig zijn in dezen veelgeplaagden grond gewicht moet worden gehecht, de oudste grens tot b. v. 100 na Chr. kunnen doen naderen.

Doch dit alles beperkt slechts den omvang der lacune, de lacune zelf blijft: de Valkhofheuvel lag in de 2de eeuw al spoedig verlaten. Hoe dit met de, in strategisch opzicht toch wel belangrijke, ligging van onzen heuvel ten opzichte der Waal valt te rijmen, kan eerst later, als vollediger kennis van het „Romeinsche” Nijmegen zal zijn verkregen, in

verband worden uitgemaakt. Wel gaan de gedachten vanzelve naar de „*villae rusticae*”, de eenvoudige, soms echter ook meer luxueus ingerichte, hoeven, die in dezen rustigeren tijd onbeschermd te midden der Zuid-Limburgsche velden waren gelegen.

Niet alleen de Valkhofheuvel trouwens lag toen verlaten: de geheele hooggelegen streek ten Oosten der tegenwoordige stad (ik laat den welhaast gesloten gordel van in wijderen kring om Nijmegen heen gelegen vindplaatsen hier buiten beschouwing) was dood; met de militairen van het X^{de} legioen is vandaar alle leven verdwenen. Latere stukken ontbreken immers in de groote massa's dáár opgedolven, totdat op een terrein, waarvan in de voetnoot op pag. vii een belangrijk deel werd aangeduid, een grafveld wordt gevonden uit denzelfden tijd als de latere Valkhof-nederzetting. Het ligt wel voor de hand tusschen deze beide verband te leggen. En evenzeer is men geneigd, ook om de soortgelijkheid der vondsten, aan verband tusschen de eerste Valkhofbewoning en het ermee gelijktijdige „*Oppidum Batavorum*” op het Kopsche Veld te denken.

Na het vertrek van het X^{de} legioen (± 105) verplaatste zich dus het leven geheel naar de aan de Westzijde der huidige stad langs de (toen Noordelijker stroomende) Waal laag en onbeschermd gelegen velden. Reeds tijdens de aanwezigheid van het legioen was dáár een nederzetting ontstaan: een deel der vondsten moet er zeker in het laatste kwartaal der eerste eeuw worden gesteld. Iets definitiefs is over den aard van dit Nijmegen, dat volgens sommige inscripties den op Trajanus wijzenden naam „*Ulpia Noviomagus*” droeg, nog niet te zeggen. Niets echter — ook niet de voorloopige uitkomsten van in den laatsten zomer daar gedane gravingen, waarover nader zal worden bericht — dwingt ons nog er een militair karakter aan toe te kennen. Eer is er reden dit reeds nu er aan te ontzeggen. Ook is het nog een open vraag hoelang dit „*Ulpia Noviomagus*” bleef bestaan: of de latere bewoning aan den Oostkant op hare beurt hierbij weer aansluit. Een nadere bestudeering van het bij KAM en elders aanwezige, rijke materiaal zal daarop wellicht het antwoord kunnen geven.

Zoo biedt het „Romeinsche” Nijmegen nog tal van problemen. Aan de oplossing van althans een groot deel ervan behoeven we echter niet meer, als vroeger, te wanhopen, mits medewerking, ook en vooral in den vorm van finantieele hulp, wordt geboden.

Febr. 1921.

M. DANIELS.

LA VILLE DE NIMÈGUE À L'ÉPOQUE ROMAINE. — LE „VALKHOF”.

La colline du „Valkhof”, se dressant sur la rive gauche du Waal et dominant encore actuellement cette belle et large rivière, a joué sans doute un rôle important dans l'histoire de la ville de *Nimègue* pendant les quatre siècles d'occupation romaine. Malheureusement on ne peut plus espérer d'en retrouver de vestiges importants dans ce sol tant de fois remué et bouleversé au cours des siècles. Au même endroit en effet Charlemagne fit construire son château fort qui, après être restauré et reconstruit à plusieurs reprises, finit par être livré à la destruction après une existence de près de dix siècles.

En 1910 et 1911 l'ingénieur-architecte de la ville, Mr. J. J. WEVE, exécuta des fouilles au sommet de la colline pour avoir des données nouvelles sur le palais de Charlemagne et le „Burcht” qui, plus tard, en occupa la place. Mr. WEVE a noté les résultats de ses recherches dans une monographie qui, malheureusement, n'a pas pu être publiée jusqu'ici.

Au cours de ces travaux on trouva partout des tessons de poterie romaine. Ils furent rassemblés et conservés avec soin et ainsi se forma une collection d'environ 400 fragments qui, faute de mieux, nous permettra d'apprendre au moins quelque chose sur le passé lointain de cet endroit historique.

Les fragments peuvent se diviser en deux catégories bien distinctes. La première provient de fosses à rebut et date des premiers temps de l'occupation romaine. La seconde nous montre des types qui sont caractéristiques pour les derniers temps de cette occupation et fut trouvée avec des restes d'un bâtiment incendié, qui en s'écroulant avait enseveli plusieurs de ses habitants, dont on retrouva les squelettes et les glaives. Des types intermédiaires ne furent pas, ou presque pas, trouvés.

CÉRAMIQUE DE LA PÉRIODE LA PLUS ANCIENNE.

Des restes de fosses à rebut furent constatés en plusieurs endroits. Une seule nous parvint intacte et nous livra le contenu détaillé ci-dessous.

En premier lieu un fragment de poterie sigillée de fabrication arrétine, dont le profil correspond avec celui du type 8 de *Haltern* (S. LOESCHKE dans les „Mitteilungen der Altertums Kommission für Westfalen” T. V, 1909).

Les vases belges sont représentés par des fragments divers, dont plusieurs du type *Haltern* 84A et B. Il y a lieu ici de remarquer que des vases de ce genre ne sont pas rares à Nimègue et que le centre de fabrication doit probablement en être cherché non loin de là. Quant au type 84A, il nous semble que le dessin qu'en donne la publication citée plus haut n'est pas exact; un de nos fragments, qui est assez considérable, donne, comme tous les exemplaires qu'on trouve dans les différentes collections formées à Nimègue, une forme plus élancée qui se rapproche plutôt de celle donnée pour le type *Haltern* 84B. De la belle céramique rose, dont il est question dans *Haltern* p. 289 et dans *Hofheim* (RITTERLING dans les „Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung” T. 40, 1913) p. 337, nous avons plusieurs fragments dont un du type 87 de *Haltern* ou bien du type contemporain décrit par HOLWERDA (Nederlands vroegste Beschaving, Pl. X, No. 15) qu'on trouve assez fréquemment à Nimègue.

En „terra nigra” il y a un fragment d'une petite coupe du type *Halt.* 80 et *Hofheim* 103. La qualité en est belle et ressemble à celle décrite par RITTERLING (*Hofheim*, p. 345, type 113) et KOENEN (*Gefässkunde*, 1895) p. 71—72.

Trois autres fragments sont d'une pâte analogue à celle du type 94 de *Haltern* (cf. *Hofheim* p. 327

sub 4). L'un a la surface intérieure et extérieure couverte d'une couche de couleur noire qui s'enlève facilement, tandis qu'il est orné d'une bande et de lignes parallèles bien lisses et polies. Les deux autres fragments ont les rebords légèrement polis et le profil tel qu'il se rencontre par exemple à Haltern, types 57 et 94 (cf. HOLWERDA l.c. p. 82).

D'autres fragments appartiennent aux vases à parois poreuses dont le bord est replié vers l'intérieur. Voir Haltern type 91 A.

Quelques fragments appartiennent à un vase d'assez fortes dimensions et à large panse dont la pâte présente les caractères du type précédent. La surface poreuse a été quelque peu polie et est ornée d'une bande lisse horizontale et d'un décor linéaire incisé.

Une quinzaine de fragments de grands vases, d'un travail rude, ont la pâte analogue à celle de Haltern type 97; le Musée KAM et le Musée communal de Nimègue possèdent en outre des vases de ce type qui sont de la même facture. Un autre fragment analogue est orné de deux lignes horizontales d'un brun terne.

Un grand fragment d'anse semble provenir d'un flacon à deux anses du type 58 de Hofheim.

Des fragments d'une amphore de fortes dimensions, appartiennent au types 66 de Haltern et 73 de Hofheim.

D'autres fragments d'amphores à panse plus large et à anses à section ronde, peuvent être comparés au type 71 de Haltern et au type 76 de Hofheim.

La céramique "batave" est représentée par une douzaine de fragments qui ont presque tous la surface à reflet huileux et d'un brun sale tirant sur le noir qui est très connue dans ces contrées. Un fragment de fabrication très rude possède, bien que très peu prononcé, le rebord dentelé du type "germanique".

Dans le reste d'une autre fosse à rebut située à l'intérieur de la ruine de Barberousse on a recueilli un fragment d'un grand plat dont la surface intérieure est couverte d'un vernis rouge dit "de Pompéi" et appartenant au type 75 de Haltern; puis un fragment de goulot de cruche appartenant au type décrit dans les Bonner Jahrbücher, 119 (1910) XX, No. 7, 8 et 9.

Parmi les fragments trouvés éparpillés, il faut noter en premier lieu ceux qui proviennent de vases sigillés ornés du type 17 de Hofheim et sortent tous des officines de la Gaule méridionale. Chez l'un d'eux la zone supérieure porte le décor commun à "rinseau avec pointes de flèches imbriquées"; ces dernières cependant y sont d'une forme singulière qui ne fut retrouvée que sur un fragment provenant de Wiesbade (cf. Annalen T. 29, Pl. V, No. 14).

Un fragment de céramique sigillée non-ornée porte la marque VIRTHUS FE. avec la ligature des caractères T et H (cf. C. I. L. 10010 No. 2059 et STEINER Kat. Xanten, Pl. XXI, No. 211) et appartient à une assiette à profil singulier quelque peu comparable au type 3 et aux variantes les plus anciennes du type 4 de Hofheim. On peut l'attribuer à un atelier de la Gaule méridionale, mais à l'encontre de l'opinion de STEINER nous le classons vers le milieu du 1er siècle.

Un autre fragment d'une assiette sigillée d'un travail très soigné appartient sans doute au type 4 de Hofheim. Un autre encore est du type 2 de Hofheim. Finalement nous avons quelques tessons de petites coupes sigillées des types 7 et 9 de Hofheim. Ce dernier cependant présente quelque différence quant au profil du pied.

Un fragment de céramique couverte d'un vernis brun tacheté de noir semble provenir d'un gobelet de la forme figurée sur la planche XIII de Wiesbade (RITTERLING dans "Der Obergermanisch-raetische Limes des Roemerreiches Bd. II, No. 31, 1909) sous les numéros 11 et 12, tandis que la technique en est plutôt celle du type 25 de Hofheim.

La céramique "belge" est représentée ici par des fragments de vases du type 84 de Haltern; le col d'un flacon en terra nigra comparable avec le type 89 de Haltern et 120A de Hofheim et d'un travail très soigné; des fragments d'un grand vase dont le profil correspond avec Hofh. type 114A et KOENEN Pl. IX, No. 17 et d'autres tessons en terra nigra d'une belle qualité.

Il y a plusieurs fragments de cruches, l'un d'eux montre la pâte de couleur bleu-rouge qu'on rencontre à Xanten (cf. Bonn. Jahrb. Tome 122 (1913) p. 347), tandis que deux autres appartiennent à des variantes plus récentes du type 50 de Hofheim. Ces deux derniers fragments sont d'importance.

Tandis que la comparaison avec les trouvailles de Haltern et celles de la première occupation de Hofheim nous prouve que les fragments décrits dans ce qui précède peuvent tous être classés dans les premiers deux tiers du 1er siècle, ces deux goulots de cruche nous forcent de reculer la limite chronologique de la première période d'occupation du "Valkhof" d'environ un demi-siècle.

Un fragment d'anse appartient au type d'amphore 69 de Haltern et 72 de Hofheim. Quelques fragments de tèles (mortiers de cuisine) appartiennent au type Hofh. fig. 78 No. 11 tandis que pour le déversoir ils sont comparables avec *Novaesium* XXVII No. 31. (Bonn. Jahrb. Tome 111—112.) Mais ce genre de céramique se prête, comme on sait, très mal à être daté.

CÉRAMIQUE DE L'ÉPOQUE PLUS RÉCENTE.

La poterie en terre sigillée datant de cette époque sort presque intégralement des officines des environs de Lavoye et d'Avocourt (Argonnes, Nord de la France) sur lesquels Mr. UNVERZAGT a publié une monographie en 1919. (Materialien zur römisch-germanischen Keramik Bd. III).

Une vingtaine de ces fragments sont décorés. Le décor en est presque exclusivement celui que Déchelette a nommé „à zones striées”; la forme, un seul du type Alzei 12 excepté, celle du type Alzei 1 (voir UNVERZAGT dans „Materialien zur römisch-germ. Keramik, Bd. II, 1916).

L'étude des ornements appliqués, comme ici, au moyen d'une roulette permet, comme l'a montré Mr. UNVERZAGT, de constater combien grande était encore à cette époque tardive la diffusion de ce produit. Ainsi les empreintes de plusieurs de nos fragments sont absolument identiques à celles constatées à Mayence, Bonn, Trèves, Augsburg, même aux rives du Chiemsee et du Bodensee. Ce fait déjà important en lui-même, nous donne en outre des renseignements de grande valeur pour la détermination chronologique. Nos fragments nous donnent par exemple les empreintes que UNVERZAGT dans sa monographie a reproduites sous les numéros 175, 176 et 178 et nous permettent par cela même de dire que la dernière occupation du „Valkhof" a duré jusque dans la première moitié du 5ème siècle.

Un seul de nos fragments est orné „à la barbotine". Le profil en est comparable avec FÖLZER (Die Bilderschüsseln etc. 1913) Tab. XI Nos 4, 5 et 6 et avec UNVERZAGT (Mater. Bd. III) Fig. 8 No. 6. Un autre porte des „zones à guillochis exécutées sur le tour" et ressemble aussi quant à la forme au type NIESSEN 1617—1618 (Sammlung Niessen, Cöln T. 2, 1911).

Parmi les fragments à surface unie nous notons d'abord des fragments de tèles comparables aux types Alzei 3 et 4 (cf. Mat. III, Fig. 8, No. 4 et 7, Fölzer, Pl. XI, No. 8 et OELMANN: Die Keramik des Kastells *Niederbieber* 1914, p. 31).

Puis des fragments assez nombreux de coupes et de jattes. La plupart en appartient au types 5 et 6 d'Alzei, ou plutôt aux variantes de ces formes telles que Mat. III fig. 8 No. 11 et fig. 9 No. 1 et 2 (sortant des officines d'Avocourt) qu'on place à une époque très tardive.

Les types Niederb. 30 et Mat. III 10—12 ne sont représentés que par des fragments isolés.

D'un seul gobelet du type Dragendorff 55 (Bonner Jahrb. T. 96—97; 1895) nous reste le base.

Finalement il y a des fragments de plats et d'assiettes en grande quantité. Ils présentent la forme un peu modifiée du type Drag. 32 ou bien celle des types comme Alzei fig. 5 No. 6, Fölzer Tab. XI No. 18; Mat. III, fig. 18, etc.

A la grande quantité de tessons en terre sigillée déjà décrite il faut ajouter quelques fragments de poterie sigillée d'un aspect tout autre et d'une autre provenance, qui furent trouvés mêlés aux premiers. On ne peut les passer en silence, parce qu'ils montrent combien grande est l'analogie entre les trouvailles du „Valkhof" et celles du castellum d'Alzei qui date du 4ème siècle et d'un peu au delà: les mêmes variétés de „terra sigillata" s'y présentent et cela dans un rapport analogue.

Une quantité assez grande de tessons appartient à une toute autre catégorie: celle dont OELMANN donne un aperçu assez complet sous l'entête: "Braun marmoriertes Geschirr". Nous en avons des fragments caractéristiques des types Niederbieber 44 et ibid. Abb. 27, No. 2. Le plus souvent la qualité en est mauvaise; donc, et pour d'autres raisons encore, nous les classons dans le 4ème siècle. Il nous a semblé opportun d'y ajouter un certain nombre de fragments qui, bien que ne répondant plus aucunement à la qualification de l'entête, proviennent pourtant des mêmes fabriques et en repré-

sentent les produits moins soignés et de type grossier. Il faut faire mention ici de plusieurs fragments de mortiers de cuisine dont le profil a le caractère des types Alzei fig. 24, No. 2 et Mat. III, fig. 8, Nos. 2 et 3, puis d'un fragment d'un plat de la forme Mat. III, type 14 qui semble imiter la matière sigillée.

Deux fragments sont ornés de bandes peintes en rouge sur la surface blanche tel que nous les connaissons p. e. des cruches de KOENEN, Tab. XVII, Nos. 21 et 22.

Une autre céramique dont nos fragments donnent quelques spécimens est celle couverte d'un vernis de couleur noire (en allemand "Firniss Ware"). Nos fragments appartiennent aux types 32 et 33 de Niederbieber, tandis que la technique en est celle décrite par OELMANN, p. 35 sub b (voir ALZEI, p. 20).

Quant à la céramique grossière il faut noter en premier lieu celle provenant de l'Eifel, dont de grandes quantités furent trouvées aussi à Alzei; la grande majorité de nos fragments répond en effet à la description que UNVERZAGT en donne. La plupart appartient aux types 27 et 28 d'Alzei et en sont des variantes qui peuvent être placées dans la seconde moitié du 4ème siècle. Deux de nos fragments seulement semblent appartenir au type plus ancien d'Alzei, fig. 22, Nos. 6 et 7. Les autres fragments de cette céramique sont des types 29 et 34 d'Alzei, 95 de Niederbieber, etc.

Une autre espèce de céramique grossière, telle qu'elle est décrite dans Niederb. p. 70 et dont on a constaté un centre de fabrication à Urmitz, est représentée par un nombre beaucoup moins grand de fragments. Ici on reconnaît les types 89, 94, 103, 104, 111 et 113 de Niederbieber, ainsi que des représentants isolés des types Niederb. 87 et Wiesbade 10 et 27. Cette céramique est plus ancienne que celle de l'Eifel et peut être attribuée au 3ème siècle.

Parmi les fragments de cruches et d'amphores il y a lieu de faire une comparaison avec une cruche à deux anses de Niederb. fig. 26, No. 15a et une amphore de Niederb. fig. 43.

De même que pour la première période nous étions obligés de recourir aux publications parues sur Haltern et Hofheim, nous sommes tenus à faire usage ici de celles sur Alzei et Niederbieber pour avoir des données chronologiques. L'analogie qui existe entre la plus grande partie des restes de cette seconde occupation romaine du "Valkhof" et les trouvailles d'Alzei est exceptionnellement grande. Mais la minorité qui correspond avec la céramique trouvée à Niederbieber nous force de reculer le commencement de cette dernière occupation jusqu'à, par exemple, le milieu du 3ème siècle.

Sur presque toute l'étendue du "Valkhof" on a recueilli en grand nombre des fragments de carreaux et de tuiles. La plus grande partie cependant provient du terrain situé à l'intérieur de la ruine de Barberousse, surtout du côté Sud-Ouest. Six exemplaires portent des marques ou des fragments de marques. Une seule marque est complète et bien lisible à la fois: LXG (c'est à dire: Legio X Gemina); une seconde marque incomplète de forme circulaire porte l'inscription LEG X. (entre le G et le X une feuille recourbée). Deux autres fragments peuvent être complétés: EX (ercitus) GER (maniae) INF (erioris). Il est prudent de ne pas attacher une importance trop grande à ces marques, vu l'usage fréquent qui a été fait au cours des siècles du matériel de construction, disponible en masse dans les ruines de constructions romaines.

A part un fragment d'une bouteille de la forme carrée bien connue, on n'a trouvé, en matière de verre, que quelques fragments de vitres.

L'étude des monnaies, recueillies au cours des fouilles de Mr. WEVE, et de celles trouvées antérieurement au Valkhof nous permet de constater que le plus grand nombre en appartient à la seconde moitié du 3ème et à tout le 4ème siècle; ensuite, que les monnaies consulaires et celles des premiers empereurs sont assez fréquentes.

Sans rapport sans doute avec ce qui précède, mais intéressant tout de même, est le fait qu'au bord Nord-Ouest de la colline du Valkhof, à quelques mètres de distance de l'entrée de la chapelle carolingienne, a été trouvée une urne batave remplie d'ossements.

Après ce qui précède il est aisé de tirer une conclusion.

La colline du Valkhof a été habitée pendant la première moitié du 1er siècle, puis de nouveau pendant le 4ème jusqu'au commencement du 5ème siècle, par des Romains ou en tout cas par des hommes qui faisaient usage des produits de la culture latine.

Entre ces deux périodes il y a une lacune. Nous ne pouvons cependant pas limiter celle-ci avec trop de sévérité. Une minorité en effet de nos fragments céramiques appartient, comme nous l'avons dit déjà, d'une part à la fin du premier, d'autre part au troisième siècle.

Mais la lacune n'en subsiste pas moins: il est certain que la colline du "Valkhof" ne fût pas habitée durant le deuxième et une grande partie du troisième siècle.

On constate cette lacune pour toutes les terres hautes du côté Est de la ville moderne. Après le départ (en 105) de la XIème légion dont on a retrouvé le camp précisément de ce côté, l'activité romaine s'est donc transportée tout à fait vers le côté Ouest de la ville, où déjà avant la fin du 1er siècle s'était établi une colonie de caractère probablement civil et portant, comme nous l'apprennent certaines inscriptions, le nom de "*Ulpia Noviomagus*".

On n'a là que des terres basses et insuffisamment protégées par la nature contre des invasions d'ennemis barbares. Les collines du "Valkhof" et du "Hunnerberg" offraient en vain l'avantage de leurs positions stratégiquement importantes. Nous n'osons pour le moment fonder des hypothèses sur ce fait bien remarquable. Mais involontairement nos idées se portent vers les "*villae rusticae*" du Limbourg, établies elles aussi sans protection suffisante au milieu des champs pendant cette même période de paix.

L'étude ultérieure des riches matériaux réunis au Musée KAM et ailleurs, permettra sans doute un jour de dire combien de temps ce centre nouveau de culture latine a existé et comment on peut le rapprocher à son tour de la dernière occupation du Valkhof.

Nous sommes enclins d'admettre des rapports entre la seconde occupation du "Valkhof" et un cimetière romain de même date situé en face de cet endroit sur le "Hunnerberg"; aussi y a-t-il, selon notre idée, des rapports — bien entendu d'une autre nature — entre l'occupation première de ce lieu et le "château fort" des Bataves, *l'oppidum Batavorum* de Tacite, retrouvé, il y a quelques années, un peu plus loin vers l'Est.

DER TYP MONTFERLAND UND SEINE BEDEUTUNG.

Holwerdas Forschungen über die Ringwälle vom Typ Montferland (vgl. diese Ztsch. Jahrgang 1920) haben zu einem Ergebnis geführt, das für die frühmittelalterliche Geschichte der Niederlande von grosser Bedeutung ist. Es ist eine unverrückbare Richtlinie für die Siedlungsausdehnung der Sachsen und ihre politische Einteilung um 1000 gewonnen. Die Archäologie verzeichnet freudig die Tatsache, dass ein häufig wiederkehrender Typ der Zeit und Art nach klar erforscht und festgestellt ist. Es handelt sich *um die sächsische Grafenburg im karolingischen Reiche*.

An diesem wissenschaftlichen Ergebnis nimmt auch die deutsche Forschung teil. Gern hören wir von dem Zug des sächsischen Stammes, der bis ins Utrecht'sche vordrang und dort in Siedlung und Volkstum Bleibendes schuf. Die deutschen Siedler brachten selbstverständlich *ihren* Burgenbau mit. Denn der Typ Montferland ist eine Bauart, die ihre Vorstufen nicht in der westlichen Kultur hatte, sondern ihre Vorbilder in den heimischen sächsischen Volksburgen besasz, worauf HOLWERDA in seiner Arbeit erneut hinweist.

In Deutschland ist diese Form zuerst durch die Ausgrabung der Pipinsburg bei Geestemünde in den Jahren 1906 bis 1908 bekannt und in ihrem Hauptwesen sofort richtig gedeutet worden. Zusammenfassend lautete das Urteil: „die Pipinsburg muss hervorgegangen sein aus dem Willen eines einzelnen Herrn. Damit gibt sie sich als eine *Herrenburg* zu erkennen und tritt in prinzipiellen Gegensatz zu der benachbarten Heidenschanze und Heidenstadt, die Volksburgen waren. Die weitere Frage nach einem befestigten Herrenwohnsitz (arx) oder einer befestigten Militärstation (castellum), in der auf Herrengelot eine kleine Besatzung zur Sicherung des Landes gehalten wurde, neigt sich der ersteren Lösung zu. Die *Art* der Gebäude macht das wahrscheinlich: es fanden sich nur zwei Häuser mit Herdstellen, dann Gebäude, in denen gar keine Scherben zu Tage kamen, die also offenbar Speicher waren. Alles macht den Eindruck einer einheitlichen Wirtschaftsanlage. Bei einem Kastellbau müssten die Gebäude wohl gleichmässiger zur Unterbringung von Menschen eingerichtet sein“. (H. HOFMEISTER, „die Grabungen auf der Pipinsburg in den Jahren 1907 und 1908“ im Jahresbericht der Männer vom Morgenstern, Heft 10 (1908) S. 27 u. f.). Das Urteil wurde rein archäologisch gewonnen, da keine literarische Nachricht zur Verfügung stand. Als Zeit wurde auf Grund der Keramik das Ende des achten Jahrhunderts angegeben. Unsere heutige Scherbenkunde hat uns aber zu der Einsicht gebracht, dass das neunte Jahrhundert der früheste Termin für die Existenz der Pipinsburg ist.

Das folgende Jahr 1909 brachte uns den Ausgrabungsbericht von der Hunneschans am Uddelermeer. Beide Burgen boten in ihrer Form und ihren Funden so viel gleiches, dass an einer nahen Verwandtschaft nicht gezweifelt werden konnte. Seitdem geht die fach-

wissenschaftliche Beurteilung dieses Typs in der Richtung, ihn als befestigten Herrensitz sächsischer Herkunft in nachkarolingischer Zeit anzusprechen.

Diese Ansicht wird nun durch die neuen Forschungen in Montferland u. s. w. bestätigt. Darin liegt aber für die deutsche Ringwallforschung ein beachtlicher Fortschritt. Denn nun befinden wir uns auf sicherem Boden. Was wir bislang mehr oder weniger vermuteten und nur an einigen günstigen Plätzen archäologisch oder literarisch beweisen konnten, ist allgemein anzuerkennende Tatsache geworden.

Weiter wurde dabei der Nachweis geliefert, dass *alle sächsischen Grafenburgen jener Epoche in den Niederlanden* unsern Typ aufweisen. Damit taucht die Frage auf, ob wir nicht überall eine Grafenburg zu sehen haben, wo wir eine solch gestaltete Anlage finden. Ich persönlich neige schon seit längerem auf Grund meiner Burgenforschung in Nordwestdeutschland dieser Ansicht zu, wenigstens in der Modifizierung, dass wir es bei diesen gewaltigen Bauten *nie mit Privatburgen, sondern immer mit staatlichen Regierungszentren zu tun haben.*

Es liegt auf der Hand, welche weiteren geschichtlichen Schlüsse sich aus diesen Denkmälern ziehen lassen, wenn das Problem in dem angedeuteten Sinne gelöst wird. Denn dann wären wir imstande, die älteste Grafschaftseinteilung der sächsischen Lande in überraschender Klarheit archäologisch zu bestimmen, da kaum ein einziges dieser stolzen Bauwerke spurlos vom Erdboden verschwunden ist. Ferner: wie wir jetzt schon vermitteltst dieses Typs die West-, Nord- und Nordostgrenze Sachsens anzugeben in der Lage sind, so würde ohne weiteres die Südost- und Südlinie folgen. Wir sehen welche weittragende, allgemein geschichtliche Bedeutung der archäologischen Klarstellung dieses Burgentyps innewohnt.

Die Antwort kann nur auf Grund systematischer Aufarbeitung des gesamten, in Frage stehenden Gebietes gefällt werden, ist aber z. B. für die von HOLWERDA herangezogenen Gaue Hameland, Veluwe, Flehite gegeben, wenn verlässlich behauptet werden kann, dass in diesen Bezirken keine weiteren Burgen vom Typ Montferland vorhanden sind.

Natürlich gilt diese Antwort zunächst nur für die Frage nach der Bestimmung dieses Rundwalltyps als sächsischer Grafenburg, noch nicht für die Frage nach der Gaueinteilung überhaupt. Denn neben der sächsischen Grafenburg hat es gleichzeitig und in demselben Gebiet fränkische Grafenburgen gegeben, die im Anschluss an westliche und südliche Formen rechteckigen Grundriss besaßen. Es sind dies die sogenannten Curtisanlagen. Über ihr gemeinsames Vorkommen kann ich einen sehr lehrreichen Fall beibringen. Südlich von der Stadt Hannover liegt in den Deisterbergen die *Heisterburg*, die früher wegen ihrer vorzüglichen, rechteckigen Form sogar als ein römisches Lager ausgegeben wurde. Spätere Grabungen erwiesen sie als mittelalterliche Curtisanlage; wir dürfen sagen: als *fränkische Grafenburg*. Unmittelbar dabei liegt nun die *Wirkesburg*, ein echter Vertreter des Typs Montferland. Nach dem neuen Stande der Forschung kommen wir nicht umhin, in der Wirkesburg eine *sächsische Grafenburg* zu erblicken. So befinden sich hier also zwei Grafenburgen auf demselben Platze. Die Lösung liegt im zeitlichen Unterschied. Sächsische und fränkische Grafen haben nacheinander den Gau verwaltet und sich in der Anlage ihres Regierungssitzes nach stammesgewohnter Sitte eingerichtet. Das Bild zusammenliegender fränkischer und sächsischer Grafenburgen stört nicht, sondern ergänzt sich in erwünschter Weise. Nur hat die systematische Bearbeitung der Curtisanlagen in gleicher Weise zu erfolgen, wie wir es von dem Vorkommen des Typs Montferland wünschten.

Der Typ Montferland findet sich in Nordwestdeutschland häufig. C. SCHUCHHARDT führt in seinem Atlas vorgeschichtlicher Befestigungen in Niedersachsen 21 Vertreter auf. Dazu kommt noch eine Anzahl aus den anstosenden Provinzen. Im folgenden will ich auf eine Parallele aus meinem besonderen Forschungsgebiet Nordalbingien hinweisen und damit den westlichsten Vertretern in den Niederlanden ein Beispiel aus dem äussersten Nordosten des altsächsischen Landes gegenüberstellen. Die Anlage ist quellengeschichtlich nicht zu belegen und nur archäologisch zu bestimmen. Aber gerade dabei wird sich zeigen, wie fördernd auch hier die aus den Niederlanden beigebrachten Einsichten sind.

Es handelt sich um den *Sirksfelder Wallberg*, ungefähr in der Mitte zwischen Hamburg und Lübeck gelegen. Tafel IV vergegenwärtigt die Situation. Wir erblicken ein ovalförmiges Plateau von ungefähr 90 m. Längenausdehnung, von einem ansehnlichen Wall umsäumt. Auf einem beträchtlich tiefer liegenden Niveau des Abhanges läuft ein Graben herum. Ein einziges Tor führt von Norden her in die Burg. Damit springt die Uebereinstimmung mit Montferland sowohl in der Anlage als in der Grösze in die Augen. Die Abweichungen haben keine Hauptbedeutung. Am Sirksfelder Wallberg fehlen die Vorbefestigungen und die Beiburg, die bei Montferland übrigens ein späterer Anbau zu sein scheint. Denn erstens: der Hauptgraben läuft im Westen durch und verhindert den organischen Zusammenhang der Hauptburg und Beiburg. Zweitens läuft der Vorwall mit dem Pallisadenrübchen durch und ist zwischen 41 und 42 auf dem Plan (Oudh. Med. I² Taf. IX) durch den Graben der Beiburg künstlich — durch späteren Eingriff — unterbrochen. Drittens stellt die Beiburg nur eine Schwächung der Hauptburg dar. Vierten sendlich besasz die Hauptburg ihren besonderen Eingang.

Der Sirksfelder Wallberg ist noch nicht untersucht, sodass weder über die Konstruktion des Walles, noch über die Besiedlungsform des Burginnern ein Aufschluss vorliegt. Nur hat eine Probegrabung etwas Scherbenmaterial geliefert.

Für den zeitlichen Ansatz nach vorne sind folgende Beobachtungen massgebend. Der starke Wallbau, die feste Erdbrücke beim Tor, das Fehlen jedes Mauerbaus und mittelalterlichen Ziegelschuttens weisen auf eine Zeit, die hierzulande — um eine runde Zahl zu nennen — vor 1200 gelegen haben muss. Von den gefundenen Scherben ist nur ein einziges Stück genauer bestimmbar. Es ist eine blaugraue, scharf gebrannte Scherbe germanischer Herkunft aus dem Anfang des Mittelalters. Alles andere ist jene rohe, bräunlichrote Ware, über deren Zeit sich noch nichts Bestimmtes sagen lässt, die man gemeinhin als karolingisch wohl bezeichnet. Aber jene einzelne Scherbe setzt unsere Burg in den Anfang des hiesigen Mittelalters.

Jetzt dürfen wir in der Deutung weiter gehen. Es muss eine Grafenburg oder wenigstens eine Regierungsanlage aus nachkarolingischer Zeit sein. Unter diesem Gesichtspunkt müssen wir den Sirksfelder Wallberg in die Landesgeschichte jener Jahrhunderte einordnen. Als ausgesprochene Grafenburg kommt sie nicht in Betracht, denn diese Plätze sind uns bekannt. Aber eine andere Einrichtung jener Epoche verlangt nun umsomehr Beachtung, zumal die geographische Lage genau stimmt. Das ist der Limes Saxoniae, der von Karl d. Gr. abgesteckt, aber wohl erst unter seinen Nachfolgern mit Befestigungen versehen wurde. „Praefecti Saxonici limitis“ werden uns von Einhard schon zum Jahre 819 genannt. Ein solcher praefectus muss unsere Burg erbaut und bewohnt haben. Nun wird es uns sogar möglich, die Anlage mit einem historischen Namen zu belegen. Der Sirksfelder Wallberg liegt mitten im Quellgebiet der Bille. Dieser geographische Punkt war bei der Führung des Limes massgebend. Er heisst in der Beschreibung dieser Grenzlinie, die uns Adam von Bremen (II cap. 15) überliefert hat, „Bilenispring“. Dies befestigte Bilenispring des Limes Saxoniae war der Sirksfelder Wallberg.

Lübeck.

H. HOFMEISTER.

DE LINGE.

In den tijd, welke aan dien van het alluvium vooraf ging, lag er tusschen de diluviale gronden van Noord-Brabant en Gelderland een breede diepe vallei, waarin onze groote rivieren, Maas, Rijn en IJssel hun stroomen voortstuwden, en die toen grootendeels met water bedekt was. Doch gedurende tal van eeuwen hebben deze rivieren hier zooveel verweeringsproducten der hoogere landen in dezen waterboezem afgezet, dat deze eindelijk gevuld werd tot ongeveer de tegenwoordige hoogte. Hierdoor verkregen die rivieren zelf in het alluviale land allengs een beperkter bedding, zoodat in de breede valleien het water eerst door zeer vele geulen kronkelde, waarvan er ten slotte slechts enkele overbleven. Aldus verhalen geologen (vgl. Blink Nederland I 283) ons de wordingsgeschiedenis van dat deel van ons vaderland. Was zulk een waterbedding in onbruik geraakt als tak van een stroomende rivier, dan pleegde zij zich snel door toeslibbing en aangroeiën met waterplanten onzichtbaar te maken (vgl. Blink l. l. 381). Wanneer dus in een bepaalde periode een bepaalde rivierbedding als zoodanig heeft bestaan, daarop zal waarschijnlijk geen geoloog op grond van zijn eigen wetenschappelijke waarnemingen een antwoord durven geven; om dit te bepalen daartoe pleegt ook hij zijn toevlucht te nemen tot andere hulpmiddelen ver buiten zijn gebied gelegen.

Zulke vragen behooren zuiver tot het terrein der historie, ja misschien wel tot de belangrijkste kwesties, welke deze heeft op te lossen, aangezien immers juist de rivieren, die aderen van het verkeer ten allen tijde, een land zijn bevolking en zijn beschaving plegen te brengen. Hoeveel steden, hoeveel centra van kultuur danken niet hun ontstaan aan zulk een rivier? Wat zou ons land in de geschiedenis beteekend hebben zonder deze machtige levenwekkers? Geen wonder dus ook, dat onze geschiedvorsching zich reeds van vroege tijden af aan met het verloop onzer groote rivieren heeft bezig gehouden. Maar ook hierbij, als bij zoo menig punt onzer oudere geschiedenis, schijnt men nog maar al te zeer een reeks van belangrijke historische gegevens te hebben veronachtzaamd, welke ons door den bodem zelf zijn bewaard.

Hoezeer toch de overblijfselen van menschelijke nederzettingen ons inzicht in het juiste verloop der oude waterwegen vermogen te verhelderen, daarvoor leverden ons, dunkt me, de bekende vondsten bij Vechten reeds een sprekend voorbeeld. Men weet hoe RITTERLING hier voor het eerst uit deze vondsten de aanwezigheid van een Romeinsche zeehaven heeft aangetoond, hoe hierdoor de Vecht als Noordelijke Rijnarm werd herkend, als hoofdverkeerweg naar het Noorden in Romeinschen tijd, evenals zij dat ook in de Middeneeuwen nog is geweest en hoe we ten gevolge van deze herkenning de schijnbaar tegenstrijdige beschrijving der klassieke auteurs van het verloop van den Rijn in ons land hebben leeren verklaren en begrijpen (vgl. hierover mijn Nederl. Vroegste Geschied. blz. 114 e. v.).

Ditmaal willen we echter de aandacht vestigen op een ander watertje in ons land, de Linge, welke reeds vaak door haar tweeslachtig karakter van zich heeft doen spreken. Want die Linge is aan den eenen kant onbetwist een rivier; reeds haar kronkelende loop wijst dit (ook volgens Blink l. l. blz. 293) volkomen uit. Doch aan den anderen kant is ze feitelijk slechts een wetering of eigenlijk ze bestaat thans over een zeer groot dedeelte van haar lengte uit twee weteringen, parallel naast elkaar. Vanaf een punt, slechts weinig Westelijk van Doornenburg tot een eind Oostelijk van Kesteren heeft de Linge wat men noemt een „tusschenwal” die, slechts op eenige plaatsen onderbroken, haar splitst in een Rijnwetering en een Waalwetering (vgl. onze afbeeldingen Taf. VI). Ze moet dus zoo door menschenhand zijn geworden wat zij thans is. Wanneer dat is geschied ligt volkomen in het duister der eeuwen verborgen en waartoe hier zulk een dijk kan zijn aangelegd, ook op die vraag krijgt men slechts onvoldoende antwoord. Op een desbetreffende vraag werd mij door de Provinciale Waterstaat van Gelderland welwillend geantwoord, dat waarschijnlijk de op de Rijnwetering loozende polders geen overlast wenschten te hebben van den hooger waterstand in de Waalwetering en dat uit dit oogpunt beschouwd de waterscheiding tusschen de weteringen nog wel reden van bestaan heeft. Men meende zelfs dat hier vermoedelijk niet van een aangelegden dijk sprake was, doch eenvoudig van twee weteringen deels van nature ontstaan deels door graafwerk geredificeerd. Zooals mij echter uit een aantal profielteekeningen, welke de secretaris van de Overbetuwe Mr. v. WEGENER SLEESWIJK te Elst de vriendelijkheid had mij ter inzage te geven, duidelijk bleek, is die z. g. tusschenwal op verscheidene plaatsen ook thans nog aanmerkelijk hooger dan de omringende landen (vgl. ook Taf. V), en bij nadere navraag werd mij zelfs medegedeeld dat men dien dijk, als lastig in de practijk op meerdere punten had verlaagd en dat er zelfs wel sprake van geweest was de geheele scheiding weg te nemen. Zoo ligt dan ook zeker zijn voornaamste beteekenis hierin, dat over groote afstanden een weg over dezen dijk voert (vgl. Taf. VI). Bij een onderzoek, dat ik door het maken van een insnijding in de buurt van de Karbrug bij Bommel mocht verrichten, bleek mij dat hier werkelijk tot vrij aanzienlijke hoogte een kunstmatige dijk tusschen beide stroompjes aanwezig was, opgeworpen op vasten bodem waarvan het niveau even hoog ligt als het land aan beide oevers (vgl. Taf. V). Men heeft hier klaarblijkelijk langs een bestaand water een dijk aangelegd en om daartoe den grond te winnen een evenwijdige wetering gegraven.

Gelijk bekend is, heet het dat de Linge bij Doornenburg als 't ware uit een paar slooten ontstaat; inderdaad een zonderlinge geboorte voor een rivier. Geen wonder dat men haar thans nog voortdurend door uitgraving moet open houden, dat steeds weer die beddingen moeten worden uitgediept, omdat zij anders spoedig, evenals alle verloopen rivierarmen, haar bedding door toegroeien onzichtbaar maken zou. Wanneer we nu echter zien hoe die oorsprong van de Linge vlak bij het Pannerdensche kanaal gelegen is, hoe zij als het ware vlak binnen de dijken daarvan begint, dan rijst bij ons het vermoeden dat dit kanaal feitelijk den dood van ons riviertje op zijn geweten heeft, dat daardoor zijn eigenlijke bovenloop werd afgesneden en onzichtbaar gemaakt. En dit vermoeden wordt volkomen bevestigd door de woorden door Mr. J. S. v. VEEN, ontleend aan een verzoekschrift van „die van de Nederbetuwe” aan het Hof uit het jaar 1552 (Bijdr. v. Gelre XIX blz. 178) „die LINGEN, diewelck hoir beginsell tot Lobede aengen Tolhuys hefft”. Te Lobith, waar toen ter tijd de Rijn met een vreemde scherpe bocht naar het Oosten kronkelde, en de oude Waal naar het N. W. liep; op die plaats van de oude Rijnsplitsing, is dus ook een-

maal het punt van uitgang van onze Linge geweest. Ja, bij Lambertus Hortensius (Lib. VI) wordt in 1642 van de Linge gezegd „Linga ex Rheno paulo infra Arenacum ortus”. Is ons riviertje dus oorspronkelijk wel iets anders als een oude tak van den Rijn zelf? Is op deze wijze misschien ook de mededeeling van Mr. QUADUS (Geogr. Enarr. IV 33) uit het jaar 1600 te verklaren, dat de Rijn bij Lobith „in tria exit cornua”? DEDERICH, die dezen ouden geograaf citeert (Gesch. d. Röm. blz. 50), zegt eenvoudig dat hij „twee armen meent”, maar er staat duidelijk „drie”.

We willen thans eerst een blik werpen op den Rijnloop vlak over onze grenzen (vgl. daarbij ons kaartje Taf. V). Daar zien we in de eerste plaats onzen tegenwoordigen Rijn, gelijk die langs Emmerik stroomt om spoedig daarna bij Lobith den vreemden scherpen hoek te vormen, waarvan straks reeds sprake was. Niet alleen dat deze Rijn, gelijk historisch bekend is, vroeger ten Z. van Schenkenschans een eenigszins ander, meer Zuidelijk verloop gehad heeft, doch behalve de tegenwoordige Waal en Rijn zijn er minstens nog twee oude rivierbeddingen, welke met hem in verband worden gebracht. Zoo herkent men algemeen een vroegeren Waal-Rijn in de oude rivierbedding, welke vlak onder den voet van den heuvelrij van Cleve en Ubbergen nog te vervolgen is en die in verschillende watertjes, o. a. het Wylermeer haar resten heeft achtergelaten. Bovendien is er nog een veel meer Oostelijk gelegen oude rivierbedding, langs Dierfurth en Elten, welke o. a. nog in de tegenwoordige Wild te herkennen is en die men gewoonlijk, zonder echter eenig middel ter approximatieve dateering te bezitten, „praehistorischen Rijn” pleegt te noemen.

De vraag hoe deze verschillende z. g. Rijnbeddingen in den loop der tijden elkaar hebben opgevolgd, is uit den aard der zaak reeds tallooze malen en op zeer verschillende wijze behandeld. Daarbij komt nog de groote moeilijkheid dat ook de plaats van de splitsing van Rijn en Waal zeker niet altijd dezelfde is geweest. Heeft thans die splitsing eerst plaats bij het begin van het Pannerdensche kanaal, heeft vóór de door het kanaal te weeg gebrachte kunstmatige verandering bij Lobith zulk een splitsing bestaan, ook bij Cleve is nog zeer duidelijk een plaats aan te wijzen, waar van die oude Rijntak onder den heuvelrug een zijarm naar het N. afboog. De groote oneenigheid, welke bij historici en geografen heerscht omtrent de kwestie welke splitsing de oudste is, vindt natuurlijk haar reden in het gebrekkige van de historische overlevering. De weinige historische gegevens hieromtrent zullen we straks van zelf de revue laten passeeren. Het meest belangrijk is nog altijd wel wat de klassieke schrijvers ons over den Rijnloop mededeelen, al vinden we ook bij hen geen oplossing van deze vragen. Vermelding verdient vooral de plaats van Tacitus' Annalen II 6: „De Rijn in één bedding doorlopende of slechts eilandjes van middelmatige grootte omstroomend, verdeelt zich bij het begin van het Bataafsche land in twee stroomen, Rijn en Waal”. Maar wáár liep dan die ééne enkele bedding, wáár was precies dat begin van het Bataafsche land, waar de splitsing plaats vond? We hooren het ook hier niet. Uit de verhalen der klassieke auteurs was het reeds bekend dat die Romeinsche Rijn op zijn oevers tal van Romeinsche nederzettingen en vestingen droeg en het schijnt mij nu dat wij hierin het middel bezitten om een antwoord en zelfs een geheel ondubbelzinnig antwoord, op onze vragen te krijgen. Immers zulke Romeinsche nederzettingen aan den Rijn-oever zijn er in grooten getale weergevonden en deze liggen allen niet langs onzen tegenwoordigen Rijnloop, niet langs dien z. g. praehistorischen Rijn, doch langs die oude bedding onder den heuvelvoet.

Waar thans de Rijn langs Wesel loopt, daar lag de groote Rijnvesting, Castra Vetera,

door opgravingen in de laatste jaren zoo goed bekend, op den Fürstenberg aan die oude bedding, op ongeveer 10 K.M. van de hedendaagsche rivier (vgl. voor het volgende ons kaartje Taf. VI). Ongeveer vier K.M. verder langs dien ouden Rijn stichtte Trajanus in Xanthen zijn Colonia Trajana, door een rijkdom van vondsten precies te localiseeren. Nog weer een kilometer of acht stroomafwaarts ligt aan deze oude bedding het z. g. Bornsche veld, waar een zóó groot aantal Romeinsche overblijfselen, ook inscripties en bouwmaterialen met legioenstempels gevonden zijn, dat SIEBOURG (Bonn. Jahrb. 107 blz. 155) hier waarschijnlijk terecht zelfs een Romeinsche militaire nederzetting vermoedt, welke hij met het Burginatum der antieke reiswijzers indentificeert.

Een klein eindje meer naar het N. W. is op den Monreberg een groot Romeinsch grafveld ontgraven, eveneens op de aanwezigheid van een nederzetting wijzende en een dergelijk grafveld bevond zich ook een vijftal K.M. verderop bij Mooyland (Bonn. Jahrb. 103 blz. 251).

Hierop volgt weer ongeveer 5 K.M. verder Qualburg met tal van Romeinsche overblijfselen, van een Romeinsch castellum waarschijnlijk (B. J. 116, 37), hetwelk men met het oude Quadriburgium pleegt te vereenzelvigen en ten slotte noemen wij, weer eenige kilometers verderop, Cleve met zeer rijke Romeinsche resten.

Volgen we dan die oude bedding verder ook in ons land dan komen we na enkele Romeinsche overblijfselen in de buurt van Zijflich gevonden (B. J. 116, 39), aan de z. g. Holdeurn bij Berg en Dal, waar JANSSEN reeds belangrijke Romeinsche resten ontgroef, verder aan Ubbergen, met op den z. g. Kop de versterkte nederzetting, waarin ik de Oppidum Batavorum meen te hebben weergevonden en geen halve K.M. meer westelijk aan de groote vesting van het 10^e legioen op den Hunerberg bij Nijmegen. Ten slotte volgt dan het bekende Valkhof en in het Westen der stad Nijmegen, reeds aan de tegenwoordige Waal, de Romeinsche stad, waarin we de oude kolonie Ulpia Noviomagus meenen te herkennen (vgl. voor deze laatsten mijn boek Nederl. Vr. Gesch. blz. 114 e. vv. en het voorgaande artikel van den heer DANIELS).

Zoo lijkt het mij boven allen twijfel verheven, dat we in deze oude Westelijke rivierbedding onder de heuvelrij van Xanten tot Nijmegen doorlopende, den Rijn uit Romeinschen tijd hebben te zien. Ook de oude splitsing van Rijn en Waal wordt m. i. op dezelfde wijze door de vondsten in den bodem aangewezen. Immers langs den ouden riviertak, welken we vanaf Cleve naar het N. zagen afbuigen getuigen op dezelfde wijze een aantal oude nederzettingen van het feit, dat we hierin met een ouden waterweg in den Romeinschen tijd te doen hebben. Van Cleve af naar het N. gaande hebben we eerst Rinderen met bouwresten, pannen met legioenstempels enz., ongetwijfeld van een Romeinsche nederzetting, niet onwaarschijnlijk van een castellum, afkomstig (B. J. 116, 38). Een eind verderop ligt Duffelward met talrijke Romeinsche resten (B. J. 99, 56, 162) en weer verder Millingen, dat eveneens belangrijke Romeinsche vondsten heeft opgeleverd (B. J. 116, 42).

Deze oude tak dus, die bij Cleve naar het N. afgaat, was zeker eveneens een Romeinsche rivierarm en waar ons uit Tacitus' boven geciteerde woorden duidelijk blijkt dat er in den Romeinschen tijd van geen andere bedding sprake was, dat de Rijn in één enkele bedding doorliep om zich slechts op één bepaald punt in Waal en Rijn te splitsen, volgt hieruit, dunkt me, met zekerheid dat die oorspronkelijke splitsing aan het begin van het Batavenland daar bij Cleve moet zijn geweest. De meening dat er in dien tijd meerdere splitsingen zouden zijn geweest (vgl. Blink l.l.) wordt door Tacitus' beschrijving volkomen weer-

legd. Ook van die latere splitsing in de buurt van Lobith, die vreemde bocht uit den tijd vóór het Pannerdensche kanaal was in den Romeinschen tijd zeker nog geen sprake.

De Romeinsche nederzettingen aan zijn oever deden ons dien Noordelijken Rijntak tot Millingen, een eind voorbij deze latere splitsing van Lobith vervolgen. Daar in Millingen, juist tegenover den Zuidelijken ingang van het kanaal van Pannerden, vinden we tevens ook het Noordelijkste punt aan de rivier waar éénnige Romeinsche nederzetting getuigt van het bestaan eener rivierbedding in Romeinschen tijd. Langs den verderen Rijn, zoowel langs den z. g. Ouden Rijn uit de late Middeleeuwen als langs onzen tegenwoordigen Rijn bij Arnhem en verderop, zoekt men zulke overblijfselen te vergeefs. Eerst aan den z. g. Krommen Rijn bij Wijk bij Duurstede beginnen weer die nederzettingen hetzij van meer inheemsch, hetzij, zooals Vechten, van Romeinsch militair karakter.

In tegenstelling nu met die van dien lageren Rijnloop, wemelen de oevers van onze Betuwsche Linge, in welke we boven reeds een oude tak van den Rijn vermoedden, van de overblijfselen van Bataafsche en Romeinsche woonplaatsen, in die mate zelfs dat Dr. JANSSEN in zijn „Oudh. Med.” 259 reeds tot de conclusie kwam „dat de Linge reeds ten tijde der Romeinen bekend, door hen wellicht opgegraven of althans als bevaarbaar water door het land der Batavieren beter ingericht zij.” Men heeft deze woorden van onzen bekwamen voorganger vrijwel veronachtzaamd. In werkelijkheid is echter die Linge zoozeer de geleider der zoo talrijke Bataafsche woerden in de Betuwe, door JANSSEN en in de eerste plaats door HELDRING (in zijn „Wandelingen door de Betuwen”) opgenoemd, dat men haar onmogelijk anders beschouwen kan dan als een belangrijke waterweg uit die eerste eeuwen onzer jaartelling. Waar Millingen de laatste Romeinsche nederzetting aan ons tegenwoordig Rijnbed is, daar sluit onmiddellijk de Linge met haar talrijke Romeinsche en Bataafsche overblijfselen aan. Reeds onder Doornenburg is zulk een Bataafsche woerd door HELDRING ontdekt. Doch niet alleen dat die woerden langs zijn oevers verspreid liggen, ons riviertje heeft ons, naar mijn meening, nog veel belangrijker getuigenissen bewaard. Even Westelijk van Doornenburg zagen we immers reeds zijn z. g. tusschenwal verschijnen van welken boven uitvoerig sprake was. Aan zijn boven geciteerde opmerking voegt JANSSEN nog het volgende toe: „Aan deze opmerking wil zich zelfs de gedachte aansluiten of niet ook de genoemde tusschenwal misschien uit Romeinsche dagen dagteekent? Een hooge weg als deze, die aan weerszijden door water, en op bepaalde afstanden door vaste standplaatsen gedekt was, zou althans geschikt geweest zijn om, beginnende van den Rijn door de Betuwe te geleiden.”

Laten wij de Linge en haar dijk eens van O. naar W. vervolgen, dan komen we spoedig aan een punt, waar een tweede dergelijke dijk uit het Z. er recht op aanloopt, komende uit de richting Haldern. Vanaf dit punt naar het W. doorgaande passeert de Linge met haar dijk de door HELDRING en JANSSEN vermelde Bataafsche woerden om daarna ten N.W. van Elst bij het gehucht Rayen de eerste onderbreking van den tusschenwal te vertoonen. Dat wil zeggen dat hier de beide weteringen in elkaar stroomen (vgl. onze afb. Taf. VI⁴) en de dijk tusschen beiden in de richting voert van een hooger gelegen stuk land, waarvan op de foto nog juist het eindpunt zichtbaar is. In dit stuk land en in eenige aangrenzende perceelen werden reeds door JANSSEN aanzienlijke overblijfselen van een oude nederzetting gevonden. Vele scherven van aardewerk en een dikke laag dierbeenderen getuigden van bewoning en een aanzienlijk aantal Romeinsche voorwerpen door JANSSEN (l.l. blz. 263) gecatalogiseerd, sprak van een vestiging in den Romeinschen tijd, juist op de plaats waar

dus die tusschendijk in de Linge onderbroken is. Vlak voorbij die vindplaats naar het W. toe vangt de tusschenwal in de Linge opnieuw aan. Op Taf. VI° zien we hoe het riviértje zich weer in de twee takken splitst. Weer liggen er dan langs haar boorden een aantal woerden, zelfs doorsnijdt zij op een plaats een hooger gelegen land, waar aan weerszijde van de rivier in de akkers tal van fragmenten zijn gevonden. Ononderbroken loopt de tusschenwal door tot even voorbij Indoornik, waar JANSSEN weer in een akker aan de Linge een groot aantal Romeinsche voorwerpen ontgraven heeft. Op dit punt is er weer een onderbreking in den tusschenwal. Op onze Taf. VI¹ zien we hoe de Zuidelijke wetering naar de Noordeijike ombuigt en hoe de hier nog vrij hooge dijk (rechts op de foto) recht op een stuk land aan den Zuidelijken oever toeloopt. Op deze foto is niet meer zichtbaar dat deze Zuidelijke wetering waarschijnlijk ook naar links toe om dit stuk land heeft heen geloopt, zooals ik in het terrein nog duidelijk meen te kunnen waarnemen.

Ook daar waar $\pm 1\frac{1}{2}$ K.M. verder naar het W. de tusschenwal weer begint, zien we als het ware de Zuidelijke wetering wederom uit het Zd. komende de Noordelijke wetering naderen. Zoo liep dus die dijk hier recht op een vrij uitgestrekt, hoog gelegen veld aan en is alleen dáár, waar hij aan dit veld zelf aan zou sluiten, doorgegraven, om een communicatie tusschen beide weteringen tot stand te brengen. Of deze toestand reeds oorspronkelijk zoo bestond dan wel of mogelijk deze doorgraving eerst later plaats gehad heeft, valt niet te zeggen, duidelijk is echter aan de richting te zien dat de dijk naar dat hooger gelegen land heeft toegevoerd; misschien ook wel door middel van een brug. Hoe dit zij, dat land zelf, de akkers van Zetten en Hemmen schijnen vol te liggen met overblijfselen uit Romeinschen tijd. HELDRING beschrijft hier op een driehoekig stuk land een woerd, die allerlei vondsten heeft opgeleverd, van welke JANSSEN weer een opsomming geeft en daar vlak bij ligt ook o. a. het kerkhof van Hemmen, waar HELDRING eveneens een oude nederzetting constateerde. Bovendien zijn hier ook in de Linge zelf, waarschijnlijk ongeveer op het midden van de onderbreking in den tusschenwal, een groot aantal Romeinsche voorwerpen gevonden (vgl. Janssen l.l. blz. 270). Zonder twijfel was het dus een zeer aanzienlijk complex van nederzettingen in de Romeinsche periode waar hier de wal in de Linge op uitliep.

Vanhier gaat deze wal dan weer in westelijke richting verder, tot hij op een punt tusschen Ochten en Kesteren voor goed ophoudt (Taf. VI³); hier loopt tegenwoordig de Zuidelijke wetering in de Noordelijke uit. In het terrein ten W. van dit punt is echter op vele plaatsen nog duidelijk zichtbaar hoe die vereeniging van beide weteringen hier eerst uit lateren tijd moet zijn, immers ook de Zuidelijke wetering moet nog een heel eind verder naar het W. parallel met de Noordelijke hebben doorgeloopt; meer dan een K.M. verder ziet men telkens in het terrein zoowel de inzinking van den bodem op de plaats van die thans klaarblijkelijk dichtgeworpen wetering, als de verheffing van den tusschenwal tusschen beiden in. Zoo komen we in de nabijheid van de plaats waar de „Hooge Woerd” van Kesteren, volgens HELDRING de grootste hem bekende, gelegen is. Het schijnt duidelijk dat de tusschenwal in de richting van deze zoo uiterst belangrijke Betuwsche nederzetting uitgelopen is. Ja we zien hoe de Linge zich Westelijk op eenigen afstand om die Hooge Woerd, waar reeds tal van Bataafsche en Romeinsche zaken zijn opgegraven, heenbuigt tot een punt waar haar tegenwoordige zuiver rechte verloop naar het W. duidelijk toont dat we hier verder over een grooten afstand slechts met een kunstmatige door menschenhand tot stand gebrachte bedding te doen hebben. We hebben hier dan ook juist het lage gedeelte van de Betuwe bereikt, waarin dit riviértje nu verder tusschen twee dijken doorstroomt,

en waarvan BLINK (l.l. 406) ook zegt: „het komt mij voor dat moeilijk te beslissen valt welken loop de kleine stroompjes in het moerassige land, voordat het door dijken beschermd was, hadden.”

Daar waar de Linge echter om de Hooge Woerd is heengebogen nadert zij zeer sterk den z. g. Ouden Rijn, thans een zijtakje van de Lek en het land tusschen beiden is de tegenwoordige polder „het Lage veld” een echt moerasland, dat zeker eenmaal water is geweest. Ook ten O. van de Hooge Woerd, tusschen deze en het z. g. Hooge veld, is nog zeer duidelijk in het land een inzinking zichtbaar, loopende van de Linge tot den Oude Rijn, zoodat het schijnt dat die Hooge Woerd met haar belangrijke oude overblijfselen een eiland in de rivier is geweest. In alle geval schijnt het dat Linge en Oude Rijn eenmaal met elkaar in verbinding stonden.

Van af Kesteren meen ik echter duidelijk twee takken te kunnen vervolgen, in de eerste plaats den Ouden Rijn zelf, die zijn verlenging vindt in de Lek, en verder, ongeveer vanaf Lienden naar het W. de z. g. Mauriksche Wetering, welke, gelijk we dat reeds vroeger uiteenzetten (vgl. Bijdr. v. Gelre 1917) even Westelijk van Maurik waarschijnlijk eenmaal haar voortzetting gevonden heeft in een watertje, hetwelk zich reeds grootendeels onzichtbaar gemaakt heeft, doch dat toch nog goed in het terrein te onderscheiden en tot bij Rijswijk te vervolgen is, waar het naar het N. ombuigt om tot binnen den tegenwoordigen Lekdijk door te loopen. Vlak ten Z. van Wijk bij Duurstede heeft dit watertje dus weer de Lek bereikt, zoodat het als het ware met deze een eiland heeft gevormd van Lienden tot Rijswijk toe. Ook langs dit watertje liggen nog meerdere oude nederzettingen verspreid, o. a. in de z. g. Perk ten W. van Maurik, waar we zelf een uitgestrekte Bataafsche hoeve hebben ontgraven, en waar we konden constateeren dat dit watertje eenmaal een veel belangrijker stroom moet zijn geweest. Dat dan vanaf Wijk bij Duurstede de oude nederzettingen wederom langs den z. g. Krommen Rijn zelf een aanvang nemen werd reeds boven gezegd. Ze vormen hier de ononderbroken voortzetting van de bovengenoemde nederzettingen aan Rijn en Linge.

Uit de bovenstaande beschrijving volgt niet slechts, dat de Linge, eenmaal een tak van den Rijn, in den Romeinschen tijd de geleidster is geweest van de menschelijke nederzettingen tusschen Waal en Krommen Rijn, welke wij te vergeefs langs onzen tegenwoordigen Gelderschen Rijn hebben gezocht, dat zij dus de rol vervulde, welke deze laatste later heeft overgenomen, maar ook dat die mysterieuse „tusschenwal” in de Linge in dit verband zijn beteekenis moet hebben gehad. We merkten immers op dat deze wal, die op de meeste punten een gedeelte van zijn hoogte schijnt te hebben verloren, nog steeds als weg dienst doet en dat deze dijkweg juist op de plaatsen, waar hij onderbroken is, de belangrijkste Romeinsche vindplaatsen van de Betuwe bereikt heeft. Een nauwe samenhang tusschen den wal en zijn onderbrekingen met die Romeinsche nederzettingen bij Rayen, Hemmen en Zetten en Kesteren valt onmogelijk te ontkennen; hij schijnt de verbindingsweg tusschen die nederzettingen te zijn geweest.

Nu wordt ons door onze klassieke schrijvers een zeer omvangrijke aanleg in deze streken vermeld, welken we tot dusver te vergeefs hebben getracht te localiseeren.

Tacitus verhaalt ons van den „moles” welken Drusus in de rivier had aangelegd, klaarblijkelijk om het water te dwingen voor een goed deel ook den Noordelijken Rijnarm te volgen (Tac. Hist. 5, 19 vgl. mijn Nederl. Vr. Gesch. blz. 114). Dat zulk een „moles” een soort afdamming van een rivier was, blijkt uit andere plaatsen duidelijk, o. a. dáár waar verhaald wordt van Civilis, die bij Xanten de rivier afdamde om overstroming te ver-

wekken (Tac. Hist. 5, 14 e. v.). Maar dan is het ook duidelijk dat Dederich (Röm. u. Deutsch. blz. 44) reeds volkomen gelijk had, toen hij een onderscheid maakte tusschen dezen „moules” en den „agger” welke Drusus aanlegde om den Rijn binnen de perken te houden („coercendo Reno”, Tacitus Ann. 13, 53) en welke een zóó aanzienlijk werk schijnt te zijn geweest, dat er 70 jaar later nog ter voltooiing aan gearbeid werd — ook wij hebben vroeger dit onderscheid tusschen beiden over het hoofd gezien —. Immers wat zulk een „agger” was, blijkt uit meerdere plaatsen van onze oude schrijvers. Dat „agger” in de eerste plaats eenvoudig een wal beteekent, behoeft geen nader betoog. Verder beteekent het echter ook een weg, welke over zulk een wal heenvoert. Door middel van bruggen en „aggeres” maakte de veldheer Apronius de ondiepten van het Friesche land toegankelijk voor zijn zwaren legertrain (Tac. Ann. 4, 73), bruggen en „aggeres” moest Caecina aanleggen om zijn leger door de moerassen van Westphalen te voeren (Ann. I, 61), door heirwegen en „aggeres” werd de vesting Aliso verbonden met de versterkingen aan den Rijn (Ann. 2, 7). Zulk een agger was dus ongetwijfeld een dijk, een weg dragend op zijn kruin, waardoor waterachtig of moerassig land voor leger- en ander verkeer toegankelijk werd gemaakt. Onze wal in de Linge is dus nog op den huidigen dag een sprekend voorbeeld van zulk een „agger”.

Zouden we dan dien omvangrijken dijkbouw der Romeinen, door Drusus aangevangen, niet hier in dezen „agger” van de Linge, dezen vergeten Romeinschen Rijntak, te herkennen hebben? De Drusudam diende, gelijk Tacitus zegt, ook „coercendo Reno” om den Rijn in bedwang te houden en we zagen boven hoe die waterscheiding in de Linge nog beteekenis heeft om te verhinderen, dat men in de polders aan de Noordzijde last heeft van het water, dat in de Zuidelijke wetering samenvloeit. Mij dunkt niet alleen is de Linge eenmaal die tak van den Rijn geweest, welke kunstmatig binnen zijn bedding moest worden gehouden, doch die mysterieuse tusschendijk door dit riviertje, omtrent welks aanleg men volkomen in het duister verkeert, gaat reeds tot dien ouden oorsprong terug. Is dit juist, dan begrijpen we ook hoe we bij het begin van dien „tusschenwal” uit de richting van Haldern een andere dijk op hem aan zagen komen. Immers die dijk komt hier recht uit de richting van het Kopsche veld ten O. van Nijmegen, waar we immers onze belangrijke Bataven-nederzetting, reeds in Drusus’ tijd gebouwd, den Oppidum Batavorum van Tacitus waarschijnlijk, hebben ontgraven. Die tweede dijk zou dus een verbinding van de Batavenstad aan de Waal met den Rijnagger kunnen hebben gevormd.

Het is zeker opmerkelijk, dat reeds een der oudste berichten, welke we omtrent de Linge bezitten, dat van Heda (Andreas Episc. XXV), ons verhaalt, dat zij door de Romeinen werd gegraven. Wij hadden gehoopt bij het maken van onze insnijding een bewijs voor dien Romeinschen oorsprong te vinden. Dit is echter niet het geval geweest. Blijkbaar was de dijk gelijk te verwachten was, reeds sterk verlaagd en een klein scherfje, onder in den dijk gevonden, maakte wel den indruk van een Romeinsche kruik afkomstig te zijn, doch is te gering om een zekere determineering toe te laten. In dien Lingedijk en vooral ook in de nederzettingen, welke hij verbindt, ligt nog een uitgebreid veld van onderzoek open, dat ons ten slotte zekerheid zal kunnen verschaffen of de voorstelling, welke we ons hier omtrent zijn oorsprong en beteekenis hebben gevormd, de juiste is. Die voorstelling komt dus hierop neer:

In de Romeinsche periode, de oudste welke wij langs historischen weg kunnen benaderen, heeft de Rijn zich bij Cleve in Waal en Rijn gesplitst. Stroomde de eerste dan

langs Ubbergen, de stad der Bataven, en later langs het Romeinsche Nijmegen naar de Maas en zoo verder naar zee, de Rijn vervolgde zijn weg langs Rinderen en Millingen en verder door het thans vergeten bed, nu door de Linge ingenomen, langs de Romeinsche nederzettingen bij Rayen en Elst, Zetten en Kesteren. Tusschen Lienden en Wijk bij Duurstede vormde hij een eilandje om voorbij deze laatste plaats door het bed van den tegenwoordigen Krommen Rijn verder te stroomen. Dat hier bij Vechten een tweede splitsing plaats vond, dat van hier de Vecht als Noordelijke tak het Flevomeer bereikte en de eigenlijke Rijn als Westelijke arm naar zee voerde, hebben we reeds vroeger uiteengezet (vgl. mijn Nederl. Vr. Gesch. 123 e. v.).

Onze voorstelling van de Linge als de oorspronkelijke oude Rijntak schijnt ook nog door eenige andere latere getuigenissen te worden bevestigd. Reeds DE GEER heeft er opmerkzaam op gemaakt, dat een gedeelte van de Betuwe ten Z. van Rhenen, tot de provincie Utrecht heeft behoord en dat de Rijn daar in de buurt een eenigszins ander verloop schijnt te hebben gehad (vgl. Bijdr. t. d. Gesch. en Oudh. d. prov. Utrecht, zie ook BEE-LAERTS v. BLOKLAND in Nijhoffs Bijdr. 1908). Op de oude kaart van Mercator wordt dan ook de Zuidgrens van die provincie niet gevormd, gelijk thans, door de breede Rijn-Lek, doch loopt deze grens een heel eind Zuidelijker af, ongeveer voorbij Kesteren d. w. z. langs den z. g. Ouden Rijn en de Linge in de buurt van deze plaats. Deze grensscheiding schijnt dus te wijzen op een tijd, waarin niet de Rijn van thans, doch de oude Rijnloop langs Linge en Ouden Rijn gelijk wij dien boven beschreven, de natuurlijke grensscheiding was, een tijd waarin dus hier de hoofdstroom vloeide voor hij door de Rijn-lek werd overvleugeld.

Merkwaardiger schijnt mij nog het vaak besproken Charter van het jaar 777 (Muller, Oudste cartul. blz. 13), waarvan ook reeds bij DE GEER l. l. sprake is. Hierin toch wordt genoemd een eiland gelegen boven Wijk bij Duurstede, *tusschen Lek en Rijn*. Niet slechts dat we bij den tegenwoordigen toestand boven Wijk zulk een eiland te vergeefs zoeken tenzij men, gelijk gewoonlijk bij gebrek aan beter geschiedt, daarin de veel verderaf bij Rhenen gelegen Marsch wil zien, doch bovendien loopen Rijn en Lek, zooals we die kennen, in elkaars verlengde, zoodat een eiland tusschen beiden een onmogelijkheid is. DE GEER wilde dan ook, om deze moeilijkheid op te heffen, het er voor houden dat onder die Lek hier de kleine watertjes in de Betuwe te verstaan waren. Doch niet alleen bestaat daarvoor geen enkel bewijs, maar plaatsnamen als Lakemond, Lekskesveer enz. aan den Rijn zelf duiden er op, dat Lek vroeger ook de naam is geweest van de thans nog zoo genoemde stroom, ja zelfs van zijn verlengde in Oostelijke richting bovendien. Nemen we echter den ouden rivierloop aan, gelijk we dien boven beschreven, dan ligt er wel degelijk vlak boven Wijk bij Duurstede een eiland, omgeven ten N. door de Lek, gelijk die ook nu nog dien naam draagt, en ten Z. door het water door de Betuwe, het verlengde van de Linge, waarin we den ouden Rijnstroom hebben herkend. Zoo schijnt dus naar onze opvatting zoowel door de kaart van Mercator als door de latere historische berichten de oude toestand uit Romeinschen tijd te worden weerspiegeld.

De Rijnbedding, waarlangs de Romeinen hun nederzettingen hebben aangelegd, langs de heuvels tusschen Xanten en Cleve, de eenige Rijn in Romeinschen tijd, is bijna geheel verdwenen, en de machtige stroom vloeit thans door een geheel ander bed, langs Bislich en Rees. Verder liep hij eerst langs Schmitthausen, waar immers in 1085 en nog een paar eeuwen later de Rijntol geheven werd. Kleine wisselingen hebben hier nog plaats gehad. We vermelden alleen hoe volgens een verhaal van WASSENBERG (Embrica) in 1227

door de burgers van Emmerik onvoorzichtig een kanaal werd gegraven waardoor de Rijn plotseling zijn loop veranderde, blijkbaar *de bocht van Schmitthausen op gaf* en voortaan langs Emmerik stroomde, waarheen dan sedert 1318 de Rijntol werd verplaatst. Door deze verandering van bedding verviel natuurlijk met dien oorspronkelijken Rijntak ook de splitsing by Cleve. De Rijn voorbij Schmitthausen bereikte eerst ongeveer bij Duffelward weer de oude Rijnbedding, en daar hij hier thans zijne volle watermassa instortte, kunnen we ons voorstellen hoe ook hier op deze plaats groote veranderingen in zijn verder verloop moeten zijn ingetreden. Voor een gedeelte vond het water zijn weg eerst nog door die oude bedding naar het W. langs Millingen en daarna, langs de tegenwoordige Waal van Millingen tot Nijmegen. Doch de uit het Z. komende kronkel van Schmitthausen had blijkbaar ook een weg meer rechtuit gezocht, en zoo ontstond dan de nieuwe splitsing bij Lobith, de naar het N.O. stroomende tak, welken we in historischen tijd als Rijn kennen. De toch reeds sterke bocht, waarmee deze tak naar het Oosten afstroomt, werd door de doorbraak langs Emmerik bij Schenkenschans nog scherper dan zij reeds eerst was. Door deze bocht werd de nieuwe Rijnloop in verbinding gebracht — een vrij gebrekkige verbinding — met de Oostelijkste der boven genoemde rivierbeddingen, die van dien z. g. praehistorischen Rijn, voor wiens dateering in praehistorischen tijd overigens geen enkel bewijs is aan te voeren. Alleen moeten we er nog eens op grond van Tacitus beschrijving den nadruk op vestigen, dat deze z. g. praehistorische bedding in den Romeinschen tijd zeker niet als Rijn bestond. In deze bedding opgenomen stroomde de Rijn dan verder langs dezen weg voorbij Arnhem, voordat menschenhand hem in het Pannerdensche Kanaal een ander verloop aanwees. Wat was dan die oude bedding, welke de Rijn hier door zijn bocht bij Schenkenschans opzocht?

Uit onze beschrijving van den Romeinschen Rijn in Duitschland en van onzen Linge-Rijntak volgt direct, dat er voor die oude bedding, die we reeds van Dierfurth, langs Aspel door de tegenwoordige Wild, langs Elten en Arnhem konden vervolgen, geen plaats is in het Romeinsche Rijnsysteem, evenmin als voor de IJssel, waarvan we trouwens reeds vroeger aantoonde dat zij geen Romeinsche Rijntak kan zijn geweest (vgl. mijn Nederl. Vr. Gesch. 115, 124). Of hier door deze bedding in Romeinschen tijd water geloopt heeft, laten we voorloopig daar; is onze boven gegeven beschouwing juist, dan was het in den Romeinschen tijd evenwel zeker nog geen Rijnwater, dat hier vloeide. Den aanvang van die bedding zien we ongeveer bij Dierfurth, bijna 10 K.M. Oostelijk van den Romeinschen Rijn.

Hier is het dat we de aandacht moeten vestigen op een weinig bekende brochure van den Belg HUVERSTUHL, die te zamen met CONSTANTIN KOENEN tot zeer merkwaardige conclusies betreffende dezen z. g. praehistorischen Rijn is gekomen (Huverstuhl „die Lupia des Strabo”). Al gaat hij in zijn conclusies mogelijk veel te ver en al durven wij zijn betoog niet geheel voor onze rekening te nemen, toch schuilt er waarschijnlijk een kern van waarheid in, die voor ons onderwerp van veel belang zijn kan. HUVERSTUHL meent n.l. te kunnen aantoonen, dat die z. g. praehistorische Rijn onmogelijk zóó praehistorisch wezen kan. Aan dezen dooden tak toch ligt een groot aantal plaatsjes, Mehr, Empel, Bienen, Millingen, Netterden enz., wier namen verwonderlijkerwijs juist zoo voorkomen langs de meer Westelijk gelegen thans levende Rijntakken en deze zeker zeer bijzondere omstandigheid kan H. zich alleen hierdoor verklaren, dat die plaatsjes daar ontstaan waren toen er nog belangrijk water door die bedding vloeide, doch dat hun bewoners, als deze waterweg uit-

droogde, zijn verhuisd en den naam van hun woonplaats hebben meegenomen naar de plek, waar ze zich in beter conditie opnieuw vestigden. Is dit zoo, dan kan dat onmogelijk in zóó ouden praehistorischen tijd zijn geschied en moet dus dit oude water nog in veel lateren tijd als zoodanig hebben bestaan.

Naast den Rijn, zooals we hem ons thans in Romeinschen tijd voorstellen, moet hier dus wel degelijk nog een oudere stroom hebben gevloeid, langs Dierfurth en Elten, al kan dit dan ook onmogelijk een Rijntak zijn geweest. Voor de verklaring van dit feit wijst HUYERSTUHL nu op een zeker zeer merkwaardige omstandigheid, welke tot dusver vrijwel is veronachtzaamd. Niemand minder dan de bekende geograaf STRABO verhaalt ons (VII, 1, 3) met net zoo veel woorden het volgende: „In dezelfde richting als de Eems vloeien ook de Weser en de Lippe, welke ongeveer 600 stadia van den Rijn verwijderd is.” Dit getal 600 is stellig onjuist, maar wat is de waarde van zulke getallenteekens in onze handschriften? Echter is de beschrijving van de Lippe als een rivier die in dezelfde richting als de Weser stroomt, op zekeren afstand van den Rijn, al zeer merkwaardig, en zeker niet toepasselijk op de Lippe gelijk we die thans kennen in W. richting verloopende en eindigende in dienzelfden Rijn bij Wesel. Nu meent HUYERSTUHL dat die Lippe, dáár waar thans deze stad gelegen is, naar het N. is omgebogen in die bedding, welke we „praehistorischen Rijnnarm” plegen te noemen, dat het dus de Lippe was welke eenmaal voorbij Dierfurth stroomde. En dan zou werkelijk de beschrijving van STRABO er volkomen op toepasselijk zijn. We zullen straks zien dat ook nog andere plaatsen der klassieke auteurs zich op deze wijze beter laten verklaren. Voor zijn meening voert HUYERSTUHL echter nog een o. i. zeer treffend argument aan, n.l. een oude kaart „Beschreibung des Clevischen Rheinstroms van Jordan v. d. Weyhe” uit 1634, op welke kaart een rivierbed geteekend staat loopende van de tegenwoordige Lippe naar het N. in de richting van Dierfurth tot aan onze z. g. praehistorische Rijnbedding, en bij dat rivierbed leest men de woorden „verlendenen alten Lippestrang.” De verbinding tusschen de Lippe en die praehistorische bedding staat hiermee vast en er schijnt werkelijk veel voor te zeggen dat dit rivierbed, die z. g. praehistorische Rijn, hetwelk onmogelijk in Romeinschen tijd een Rijntak kan zijn geweest, als voortzetting van de Lippe te beschouwen is. Wel schijnt mij de aanwezigheid van de groote Romeinsche legioensvesting op den Fürstenberg bij Xanten er op te wijzen dat er reeds toen eenige verbinding tusschen Lippe en Rijn ter plaatse moet zijn geweest, doch aan den anderen kant schijnt mij Huyerstuhls hypothese, dat het oude bed van Dierfurt naar het Noorden toe als tak van de Lippe werd beschouwd, nog door eenige andere plaatsen in de oude litteratuur te worden bevestigd. Zoo lezen wij in het verhaal van Dio Cassius over de veldtochten van Drusus in Westphalen, hoe deze veldheer in 12 v. Chr. den Rijn overstak naar het land der Usipeten, vlak aan het eiland der Bataven; deze Usipeten woonden, gelijk reeds Caesar vermeldt, niet ver van de zee en den mond van den Rijn. Vanuit het Usipetenland trok Drusus naar het land der Sygambren, om daarna den Rijn af te varen naar de zee, naar Friezen en Chauci. Localiseeren we deze stammen zooals men dat pleegt te doen: de Usipeten langs den Rijn ongeveer tot de Roer en Zuidelijk van deze, tot voorbij Keulen, de Sygambren, dan staan we verwonderd over de route, die deze veldheer zou hebben genomen; vanaf het Bataveneiland eerst een heel eind naar het Zuiden, voorbij Keulen, om vandaar weer in eens naar de Friezen en de zee in ons Noorden te trekken. Bovendien verhaalt ons STRABO juist dat die Sygambren, die men dan zoo ver Zuidelijk pleegt te plaatsen, vlak bij de zee woonden

(VII 1, 3). De eenige reden waarom men hen dan ook daar geheel bij Keulen meent te moeten zoeken is gelegen in het vervolg van het hier bedoelde verhaal van Dio, hetwelk doet uitkomen, dat Usipeten en Sygambren door de Lippe gescheiden werden. In het jaar 11 toch stak dezelfde Drusus wederom den Rijn over en, na de Usipeten te hebben verslagen, slaat hij een brug over de Lippe, om door het land der Sygambren heen naar de Cheruscen te trekken tot aan de Weser. Ook hier zou Drusus dan weer een vreemden omweg hebben gemaakt om zijn doel te bereiken. Om van de buurt van het Batavenland naar de Weser en de Cherusci te trekken zou hij eerst een heel eind naar het Zuiden zijn gegaan, om daar, geheel onnoodig de tegenwoordige Lippe over te steken en dan weer naar het N.O. zijn weg te vervolgen. Al deze bezwaren zouden nu worden opgeheven, wanneer we met HUYERSTUHL in die z.g. praehistorische bedding evenwijdig met den Romeinschen Rijn en de Weser den benedenloop van die Lippe mochten herkennen: dan worden ons de veldtochten volkomen duidelijk, dan woonden immers die Usipeten werkelijk vlak bij het Bataveneiland tusschen den Rijn en die beneden-Lippe, dan hadden de Sygambren hun woonplaatsen ten O. van die Lippe, overeenkomstig Strabo's beschrijving nog dicht bij de zee, dan trok Drusus op zijn eersten tocht vanaf het Bataveneiland dadelijk reeds in Noordelijke richting naar het Friezenland en was het voor hem in het volgende jaar, om van den Rijn bij het Batavenland naar de Cherusci aan de Weser te trekken, werkelijk noodzakelijk die Lippe te overbruggen en door het gebied der Sygambren te gaan.

Men ziet dus dat er werkelijk veel voor Huyerstuhl's voorstelling te zeggen valt. We hebben haar echter slechts aangehaald omdat we bij hem mogelijk op deze wijze een verklaring vinden voor de aanwezigheid dier oudere beddingen van ons tegenwoordig Rijnstelsel, nu we in het bovenstaande meenen te hebben aangetoond, dat de Rijnbedding langs Xanten, Cleve en Millingen en haar voortzetting, de tegenwoordige Linge, in Romeinschen tijd den eenig bestaanden Rijnloop hebben gevormd.

Hoe zulk een Lippe van HUYERSTUHL verder kan hebben gelopen, of de Rijn bij Arnhem mogelijk haar verdere voortzetting kan zijn geweest, ja of misschien zelfs de rivierbedding door de Geldersche vallei er mede samen hangen kan, van welke LORIÉ getuigt dat zij niet ontstaan is door uitschuring door een Rijnarm, maar toch dat er wel in ons tegenwoordig tijdvak een rivierarm doorgelopen heeft, ziethier vragen welke het niet op onzen weg ligt te beantwoorden.

Hoe men echter ook over die theorie van HUYERSTUHL en wat wij daaromtrent meenden te moeten opmerken, denken wil, in alle geval moet, toen de Rijn zich bij Xanten en Wesel uit zijn oude bed uit Romeinschen tijd naar het Oosten verplaatste, het Rijnwater ook die oude beddingen hebben gevuld en het is mogelijk hieraan toe te schrijven dat ALPERTUS VAN METZ ons van Aspel spreken kan als liggende aan den Rijn. Spoedig hielden evenwel de dijken bij Bislich de rivier in zijn tegenwoordige bedding gekneld en merkwaardig is het om te vernemen, wat er geschiedde, wanneer zij hier eens die nieuwe kluisers verbrak. SLUYTER verhaalt ons hiervan in den „Niederrheinischen Geschichtsfreund" van 1883. Als de dijk bij Bislich bezweek liepen er wel 99, volgens andere oude getuigen 72 of 49 steden onder en een oud rijmpje in die streken spreekt ervan hoe

As et te Bislich geht dör den Dick

Dann schreien de Kinder te Harderwick.

Kan hierin mogelijk toch nog een aanwijzing te vinden zijn, dat eenmaal de waterbedding door de Geldersche vallei werkelijk het water van Huyerstuhl's oude Lippe naar de Zuiderzee

heeft afgevoerd? Hoe dit zij, in deze bescheiden rivierbedding langs Arnhem, bij het zich verplaatsen van den Rijn plotseling met Rijnwater gevuld, zouden we zeker een verklaring kunnen vinden voor het nog onverklaarde ontstaan van de Lek, die er zeker in Romeinschen tijd nog niet is geweest; door deze heeft dan de nieuwe watermassa een nieuwen uitweg gezocht.

Het ontstaan van deze jonge rivier beteekende zeker tevens den dood van den Linge-Rijn. De oude Rijntak, eenmaal door Linge en Krommen Rijn gevormd, werd door haar dwars doorsneden en daarmede was de rol van deze oorspronkelijke Rijntak, met de Romeinsche nederzettingen aan zijn oevers, onderling verbonden door den Drusus-agger, uitgespeeld en spoedig moet hij geworden zijn tot de bescheiden wetering die nog slechts kunstmatig in leven kan worden gehouden.

April 1921.

J. H. HOLWERDA.

DE LINGA FLUVIO.

Fluvium nostrum hodiernum „Vecht” antiquitus Rheni ostium fuisse Ritterling jam multis annis ante docuit (Bonn. Jahrb. CXIV 179). Ipse de ea re fusius egi (vide Nederl. vroegste Gesch. 114 e. v. v.); Sic demum locos auctorum veterum bene intellegimus, si ab iis, de alveo septentrionali Rheni disputantibus, non Isalam sed fluvium „Vecht” dici perspeximus. Ritterling opinionem suam probavit nisus reliquiis Romanis apud vicum Vechten inventis. Sed et superiorem fluminis verum cursum antiquum ejusmodi reliquiae inventae nobis monstrant. Romanos in Rheni ripa castella erexisse satis notum est. Castella autem illa inventa, aut saltem alius generis reliquiae, quae Romanos ibi consedissee docent, in monte Fürstenberg, in urbe Xanten, apud Born, Monreberg, Mooijland, Qualburg, Cliviam et Holdeurn repertae (vide Bonn. Jahrb. passim), ostendunt alveum exsiccatum et hodie vix jam notum, qui hic sub montium radicibus vestigia sua reliquerit (vide Tabulam nostram V), Romanorum tempore verum fuisse Rhenum. Tacitus ipsis verbis contendit unum tantum alveum Rhenum hic habere. Sequitur igitur alios fluminis alveos quos nunc novimus eo tempore non exstitisse. Apud initium insulae Batavae in duos amnes Rhenus dividitur. Etiam hunc divortii locum indicare reliquiae Romanae nobis sinere videntur. Nempe apud Cliviam ab alveo nostro alium se in septentrionem deflexisse etiam nunc aquarum vestigia ostendunt; Romanum eum fuisse reliquiae apud Rinderen, Duffelward et Millingen (Bonn. Jahrb. 99, 116) inventae docent. Vahalem fuisse qui a Clivia occidentem versus cursum persequeretur, ex scriptoribus antiquis satis apparet. Alveus igitur in septentrionem pergens ipse Rhenus erat. Usque ad Millingen eum quoque reliquiae Romanae comitantur (vide tabulam). Mirandum tamen videtur nusquam ultra in totius Rheni nostri ripis aliquid inveniri quod seriem reliquiarum Romanarum hucusque in ripa inventarum proferat. Tandem apud Wijk-bij-Duurstede de integro series illa initium capere videtur. Inter Millingen et hanc urbem lacuna est.

Insula Batua per totam fere longitudinem fluvio Linga secatur. Quamquam hodie canalis videri potest satis exiguus, tamen eam olim fluminis alveum fuisse apud omnes constat. Nunc initium habet intra ipsum aggerem canalis Pannerdensis saeculo decimo septimo manu hominum fossi. Ante illud tempus Linga tamen apud vicum Lobith initium habebat, quemadmodum Mr. v. VEEN (Bijdragen van Gelre XIX p. 178) docuit, immo LAMBERTUS HORTENSIVS (liber VI) anno 1642 ipsis verbis contendit Lingam ex Rheno paulo infra Arenacum oriri. Ipsius Rheni alveus igitur quondam Linga fuisse videtur.

In hujus fluvii autem ripis reliquiae temporis Romani abundant. Passim ibi inveniuntur monticuli „Woerden” vocati, in quibus fragmenta praesertim artis vasculariae Batavae et Romanae inventa testantur saeculis primo et secundo p. C. n. homines ibi consedissee (Vide enumerationem apud Heldring „Wandelingen door de Betuwe” et JANSSEN „Oudheidkundige Mededeelingen”. Ipse in ejusmodi monticulo villam Batavam effodi: vide Bijdragen van Gelre 1917). Sed et aliam rem maxime memorabilem Linga nobis offert. Per totam longitudinem a loco paulo ab occidente vici Doornenburg usque ad Kesteren (vide tabulam) fluvius aggere continuo in duos alveos dividitur. Agger ille, haud dubie quondam manu hominum factus, etiam nunc viam gerit (vide fotogr. Tab. VI). Quando tamen sit exstructus prorsus ignoratur. Tribus tantum locis agger hic interrumpitur apud Elst, Zetten et Kesteren (vide tabulam Tab. V) et profecto haud fortuitum esse videtur ipsis his locis inventas esse reliquias gravissimas antiquitatis Romanae (vide Heldring et Janssen l. l.).

A Kesteren Linga paulum in septentrionem se vertit et mox paludibus cum Rheno hodierno conjunctus fuisse videtur. Praeterea tamen hinc alius alveus in occidentem proficiscitur: „Mauriksche Wetering”: (vide tabulam V) et apud Rijswijk, ex adverso urbi cui Wijk-bij-Duurstede nomen,

Rhenum hodiernum olim contigisse videtur. Etiam hic in ripis suis habet ejusmodi reliquias („woerden”) Ecce igitur alveus antiquus fluminis Rheni qui, dum ipse Rhenus hodiernus hic nullum antiquitatis vestigium in ripis suis conservavit, seriem illum reliquiarum temporis Romani profert et lacunam illam supra memoratam inter Millingen et Wijk bij Duurstede explet. Num dubium videtur Lingam nostram esse verum Rhenum temporis Romani? Sed si aggerem illum videmus fluvii hujus alveum continentem et in locos illos antiquitus ab Romanis aut Batavis habitatos perducentem, immo locos illos inter se via conjungentem, nobis in mentem venit operis illius praeclari Romanorum, aggeris dico Drusiani, quem dux ille construxerat ut Rhenum contineret, sed haud dubie etiam ut per locos paludosos copias suas perducere posset; tanti momenti hoc opus videbatur ut etiam posteriores, 70 annis post, in eo extruendo laboraverint. Agger noster in Linga fluvio agger ille Drusianus fuisse mihi videtur.

Cursum Rheni supra descriptum etiam in documentis mediaevalibus invenire mihi videor. In Charta enim anni 777 (Muller „Oudste cartularium”: p 13) sermo est de insula supra Wijk-bij-Duurstede inter flumen Lek (= Rhenus hodiernus) et Rhenum, quam insulam frustra quaeremus, nisi meminerimus, quod supra explicavimus, olim revera duos Rheni alveos inter Kesteren et Wijk, e Linga fluvio profectos, insulam effecisse.

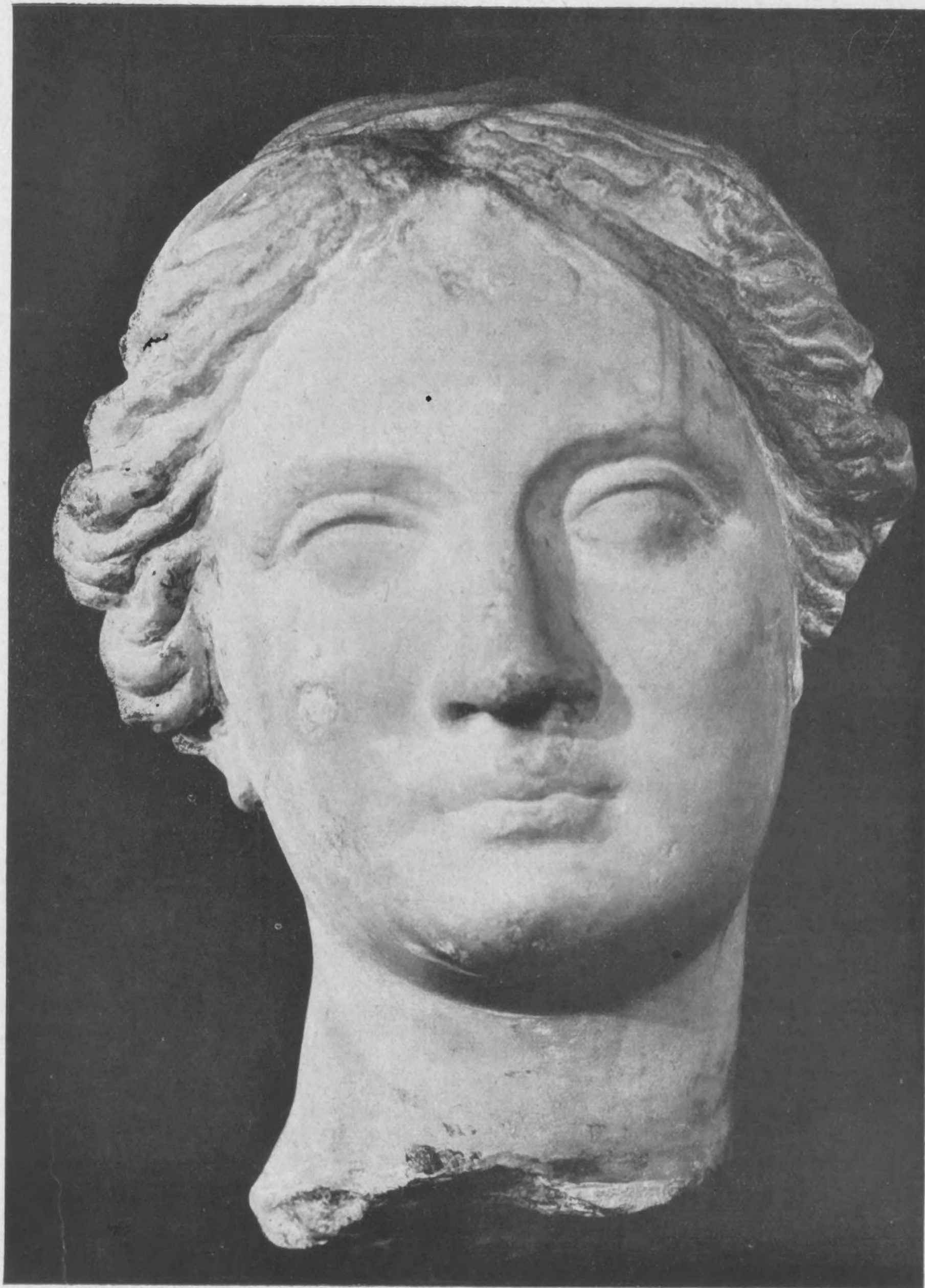
Postea Rhenum jam inde a vico Bislich cursum suum mutasse omnibus notum est. Tunc temporis tamen neque Rheni cursum hodiernum neque alveum qui vulgo „Rhenus praehistoricus” dicatur (apud Dierfurth, Aspolam et Eltenam) ipsius Rheni alveum fuisse e praecedentibus satis apparet; etenim Tacitus unum tantum Rheni alveum exstitisse ipsis verbis commemorat. Sed praeterea e disputatione nostra sequitur ne flumen quidem hodiernum trans Arenacum fluens neve Isalam nostram eo tempore quidquam cum Rheno commune habuisse. Alveum illum praehistoricum dictum eo tempore partem Lupiae fluminis fuisse Huverstuhl („die Lupia des Strabo”) demonstrare conatus est; quod si verum est flumen trans Arenacum hujus Lupiae alvei continuatio erat et verisimile videri potest flumen illud per vallem „Geldersche vallei” dictum olim exitum habuisse. Cursu Rheni orientem versus mutato alveum illum Lupiae inferioris, Rheni aqua tum demum influente, multo ampliorem factum esse credere licet et sic nasci potuit flumen „Lek”, quod Romanis temporibus nondum exstitisse e scriptorum antiquorum descriptionibus luce clarius apparet.

Sed haec merae sunt conjecturae. Etiam has rejicientibus tamen probasse spero Lingam temporibus Romanis ipsum Rheni alveum fuisse, et Drusianum illud opus hic esse quaerendum.

J. H. H.

INHOUD VAN DE „OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN" II¹.

JOHANNA P. J. BRANTS. Over een marmeren kop in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.	I.
M. DANIËLS. Romeinsch Nijmegen. — Het Valkhof.	VI.
H. HOFMEISTER. Der Typ Montferland und seine Bedeutung.	XXXVIII.
J. H. HOLWERDA. De Linge	XLI.

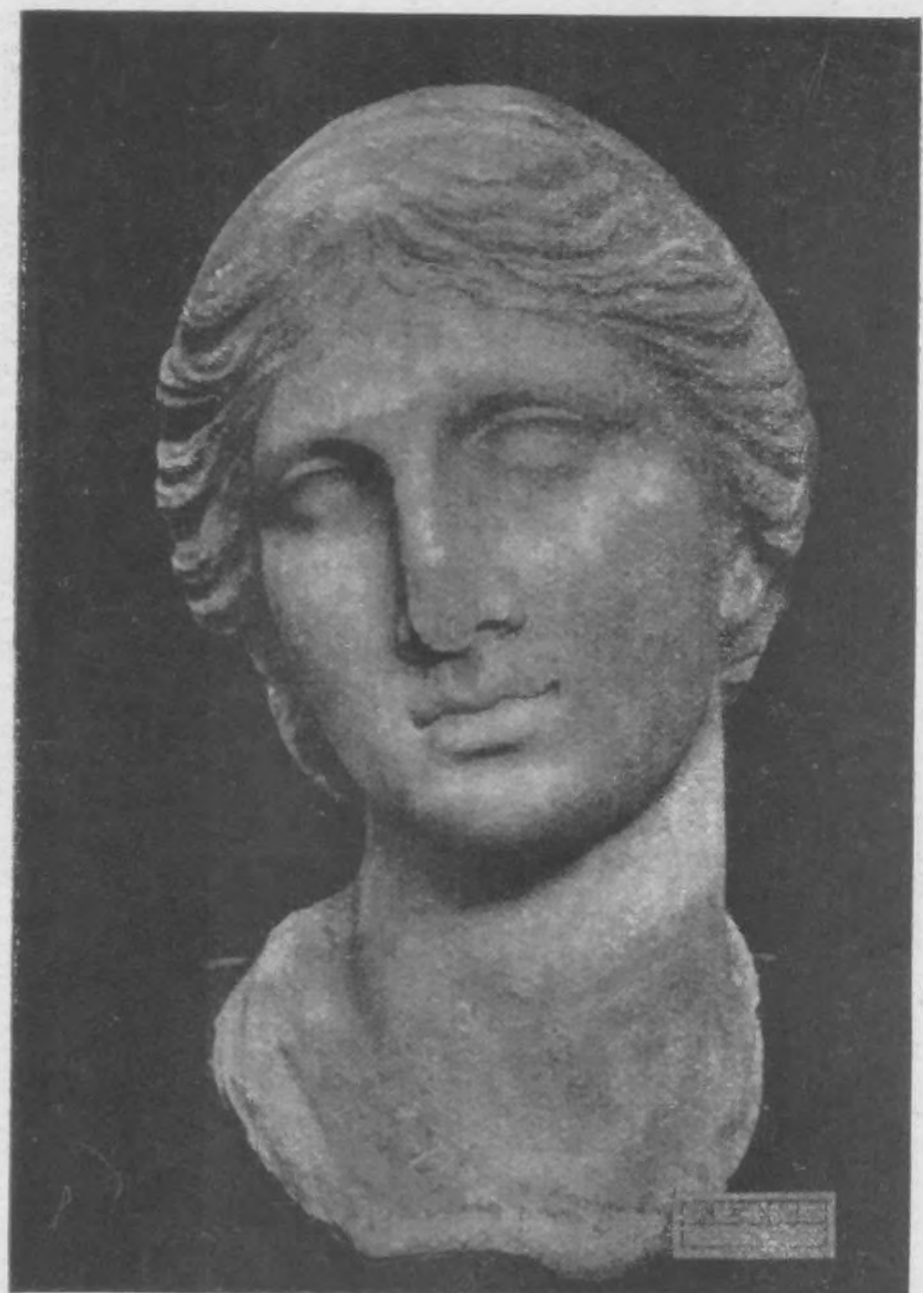

a

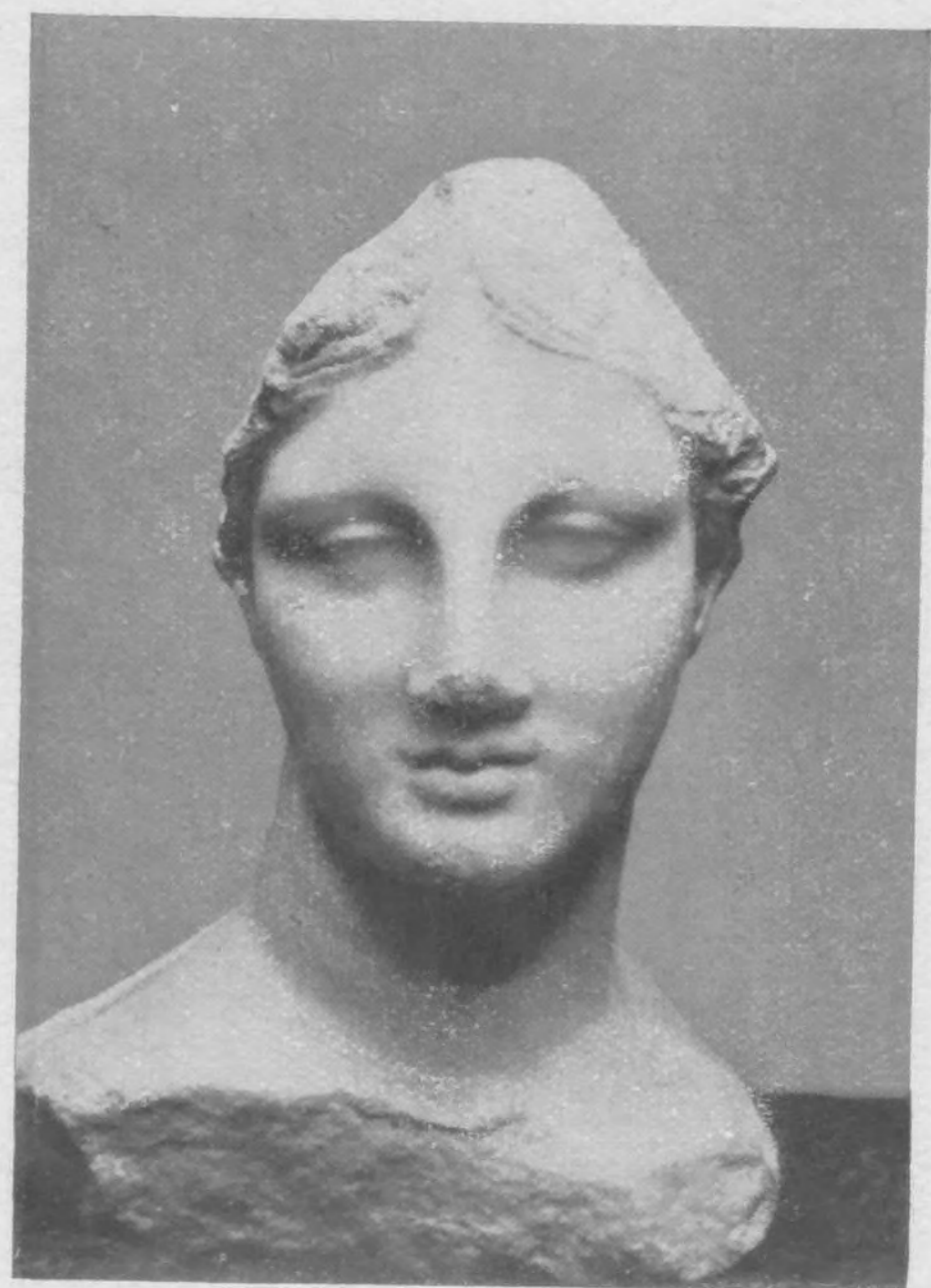

b

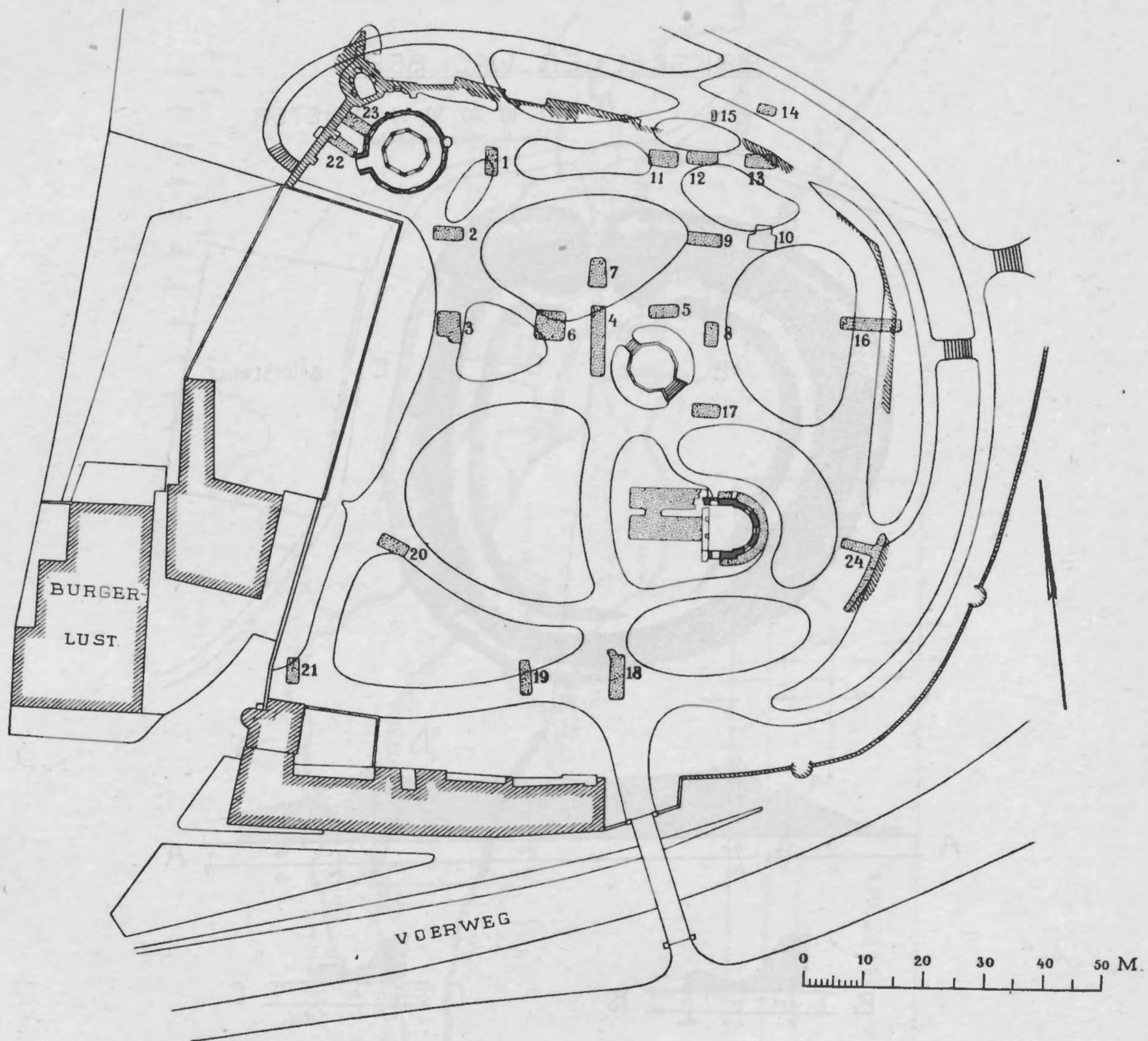
Vrouwekop uit het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden.

1. Vrouwekop uit 't Nat. Mus. in Athene (naar Arndt. Porträtköpfe).

2. Vrouwekop uit Chios' (naar Ant. Denkm.).

Het Valkhof te Nijmegen en de opgravingen van 1910—1911.

Gegeven is de plattegrond van de tegenwoordige wandelplaats: „het Valkhof”.

Aangegeven zijn:

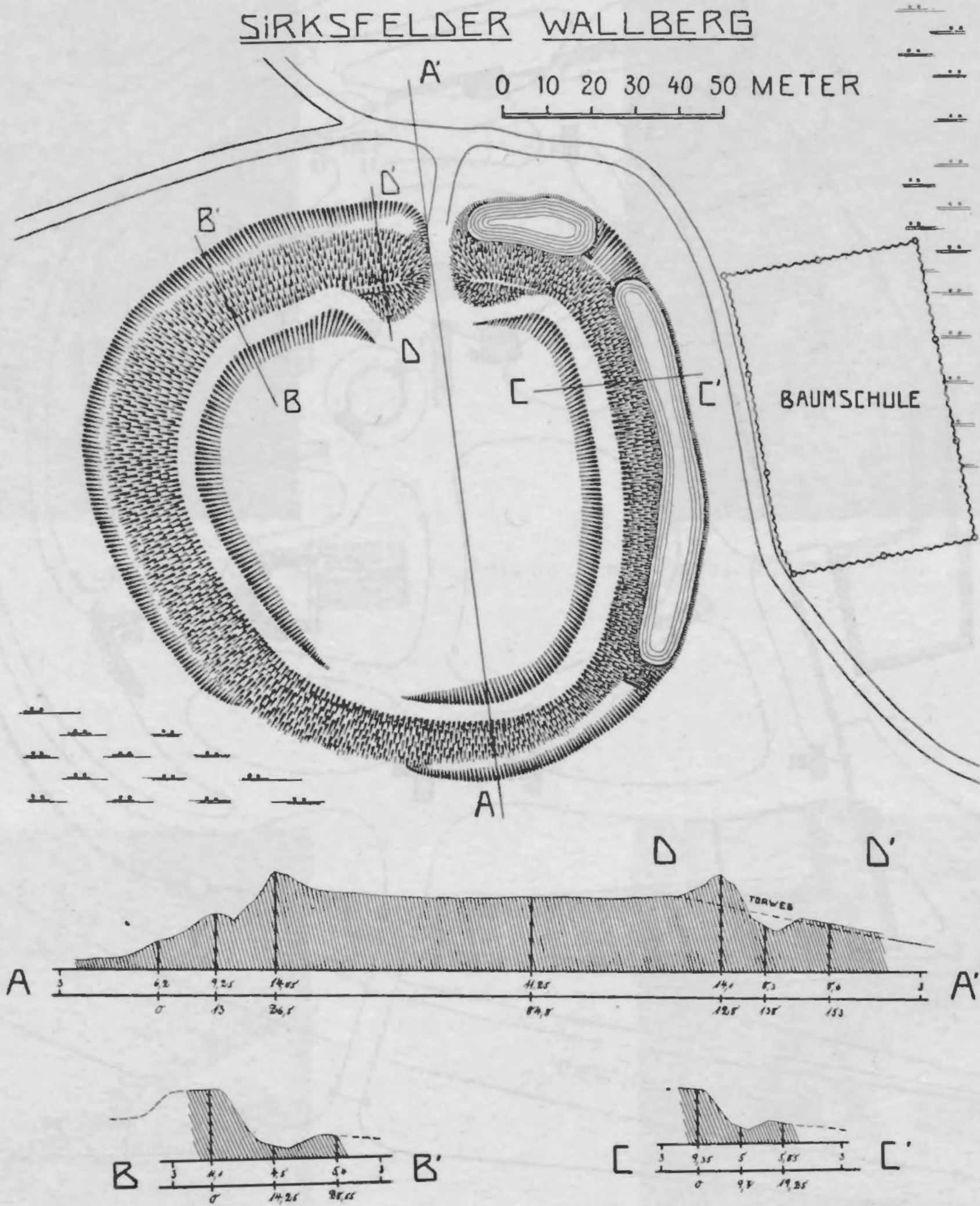
de beide nog bestaande kapellen: *zwart gevuld*;

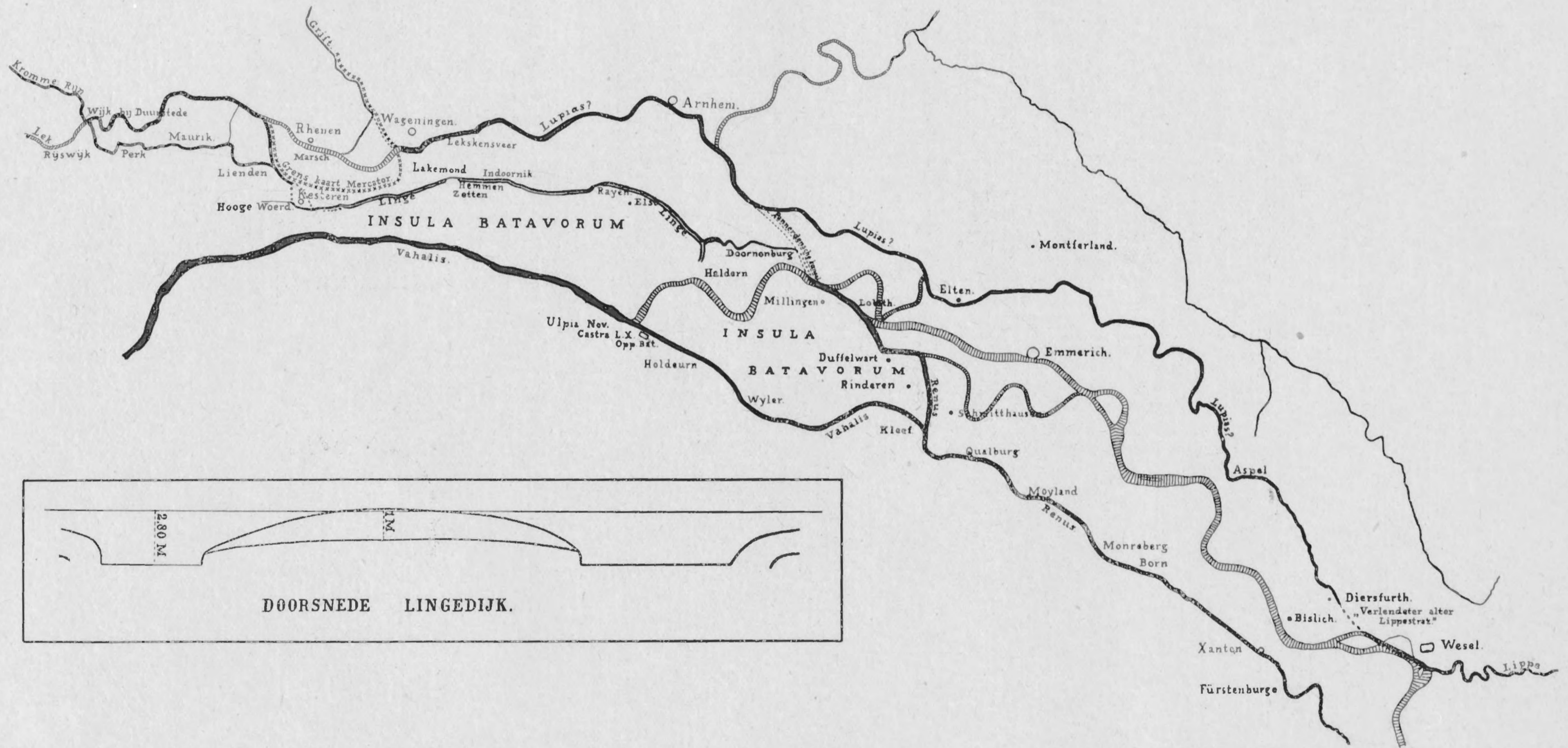
de omliggende gebouwen alsmede de — meerendeels slechts ondergronds — aanwezige

resten der buitenste omwalling: *gestreept*;

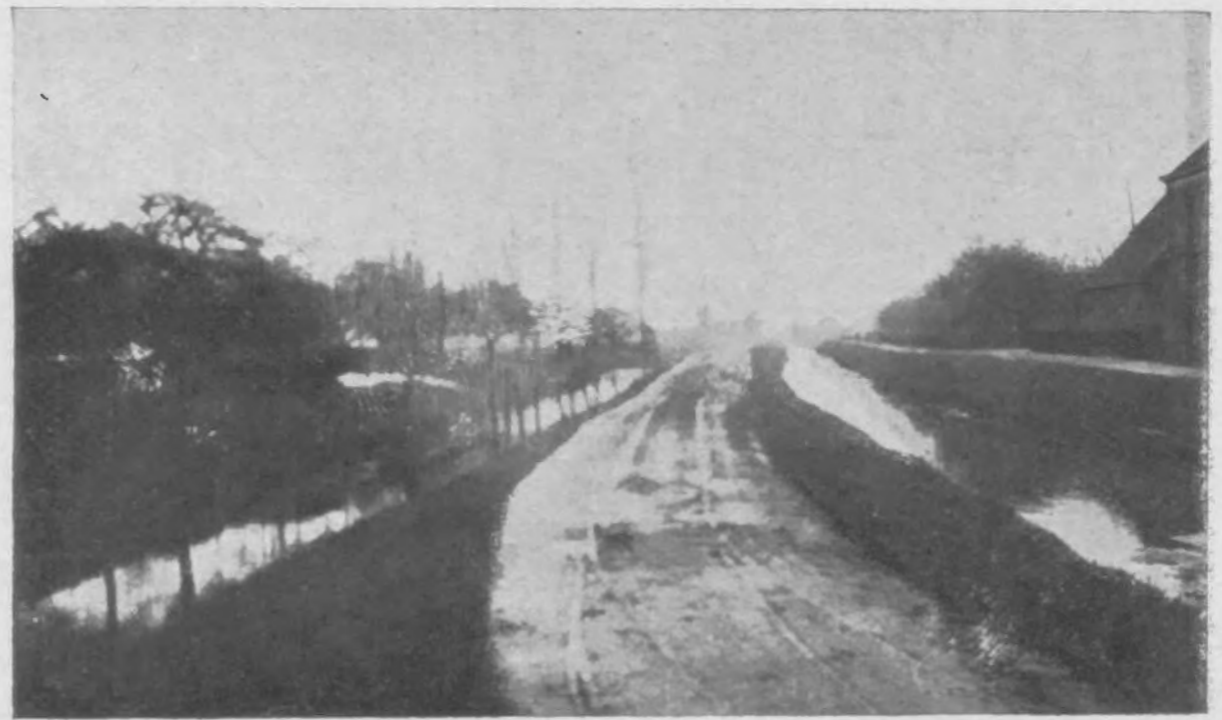
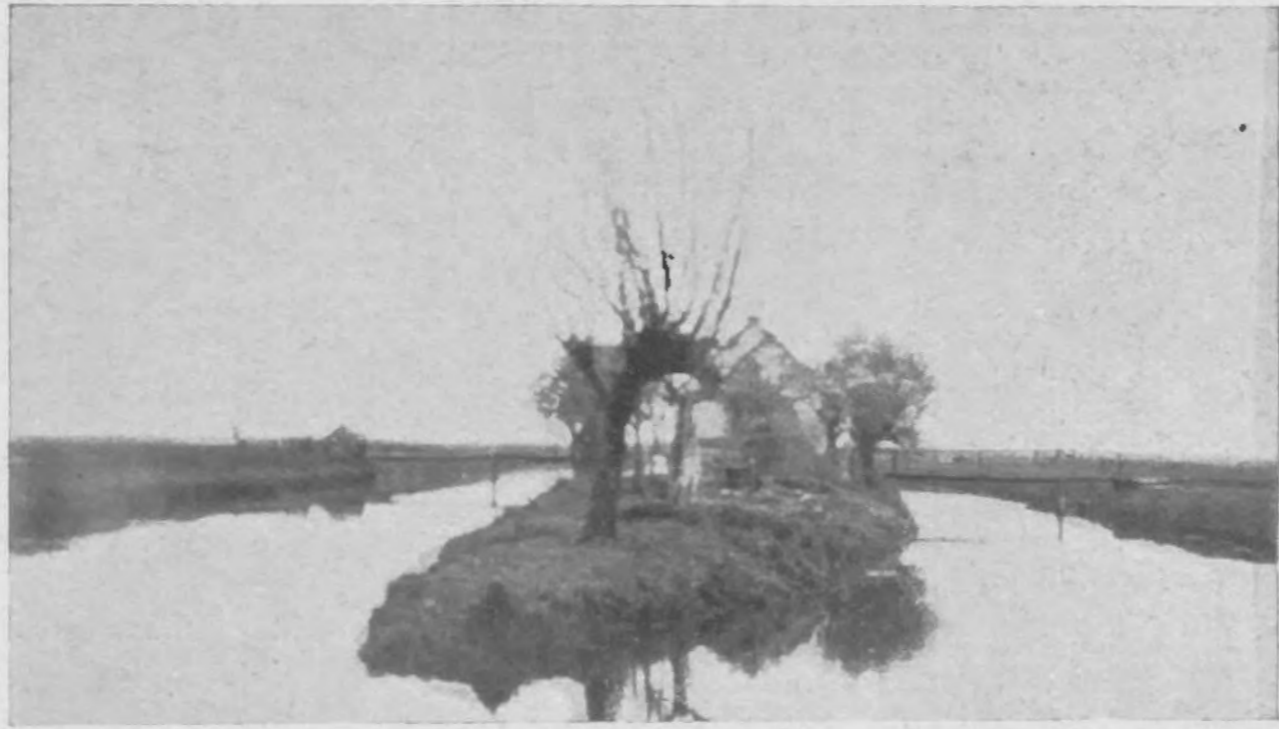
de in 1910—1911 ontgraven gedeelten: *gestippeld*.

(Bovendien werd ook de ruimte binnen de Barbarossa-kapel in 1910 geheel ontgraven).

De Rijnloop.

De Linge met „tusschendijk”.

OULDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

UIT 'S RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN.

(NUNTII EX MUSEO ANTIQUARIO LEIDENSI)

NIEUWE REEKS II²

ONDER REDACTIE VAN DR. J. H. HOLWERDA.

DE BATAVENBURCHT EN DE VESTING DER LEGIO X TE NIJMEGEN.

In ons eerste nummer van de nieuwe reeks van dit tijdschrift (1920) werd door ons een uitvoerige beschrijving gegeven van de overblijfselen op het Kopsche plateau bij Ubbergen, voor zooverre die op dat oogenblik reeds ontgraven waren. In hoofdzaak betrof het toen de zware ommuring, waarvan wij de sporen rondom den top van dit plateau hadden aangetroffen, welke zich in volkomen regelmaat overal rondom in den bodem afteekenden en ons zóó het beeld gaven van de onderste balkenlagen en de paalgaten van een muur uit hout en aarde, die ter dikte van 15 à 16 M. den aanleg heeft omgeven. Waar deze bodemsporen in den vasten grond veel dieper lagen dan die, welke we straks als overblijfselen van de bewoning zelve midden op het terrein zullen aantreffen, mogen we aannemen dat hier veel van de bovengrondlaag zijn ontstaan aan deze tot een zandwal vervallen muren te danken heeft. Voor wie dergelijke ringwallen, vooral in de gebergten van Duitschland, kent, hebben deze oogenschijnlijk enorme afmetingen niets bevreemdends, terwijl ook de sporen zelf hier gevonden in hooge mate herinneren aan de zoo bekende reconstructie van zulke ringwallen, gelijk vooral Thomas die voor de Taunus-ringwallen heeft gegeven ¹⁾. We kunnen dan ook verder voor dezen ringmuur naar het bovengenoemde artikel verwijzen, doch vermelden hier slechts nog wat een voortgezet onderzoek ons omtrent het verloop van dezen muur heeft geleerd. We beschreven reeds vroeger den walmuur, welke langs den N. bergrand (op ons kaartje Afb. 1 van A tot H) geloopt heeft, met daarin den door twee bastions gedekten noordelijken ingang. Terwijl in ons vorig verslag reeds beschreven is hoe ten W. van dezen ingang deze aanleg bij A naar het Zuiden ombuigt en tevens zich verbreedt om bij J plotseling te eindigen, kunnen we thans nog door een paar latere ingravingen het verloop van den walmuur langs den bergrand tusschen den hoek A en den N. ingang iets nader vaststellen. Een vollediger onderzoek is hier wegens terreinomstandigheden niet mogelijk. Bovendien leek het, na het vrij volledige

1) De verschillende „Berichte der Röm. Germ. Forschung” geven ook van deze verschijnselen en het onderzoek daarvan een uitstekend overzicht met volledige opgaf van litteratuur.

beeld, hetwelk we reeds op eenige plaatsen oostelijk van den ingang, van dezen walmuur langs den bergrand verkregen hadden, en dat uitvoerig in ons vorige artikel beschreven is, de kosten eener omvangrijke graving niet meer te loonen. Het spreekt dus vanzelf dat het verloop van dit walgedeelte ten W. van den ingang, zooals het op onze kaart is geteekend, slechts bij benadering is aangegeven. Ik meende mij hiermede te moeten tevredenstellen. Aan de W. zijde zagen we ter hoogte van D op de kaart, ook den uit het Zuiden komende walmuur westelijk vóór dezen anderen heenschieten in noordelijke richting en we vermoedden, dat ook deze hier spoedig een eind zou nemen, zoodat tusschen beiden een ingang aanwezig zou zijn. Bij voortgezet onderzoek bleek dit echter niet het geval te zijn. Immers de uit het Zuiden komende walsporen liepen ook voorbij D nog eenvoudig door. In onze sleuf 80 ongeveer 50 M. noordelijk van D zien we hen zelfs nog weer juist zoo terugkomen als we hen in vroegere sleuven zuidelijker (19—23) zagen. Slechts een geringe bocht is, zooals uit eenige tusschenliggende gravingen bleek, in het walverloop merkbaar en eerst tegen den N. bergrand eindigt de walmuur, puntig toeloopende, juist op dezelfde wijze, waarop wij hem vroeger geheel aan de andere zijde in het N.O. bij B met een punt hadden zien uitloopen. Van een onderbreking met vóór elkaar heenschietende waluiteinden was hier dus geen sprake en waar slechts analogie met wat we hier aanwezig meenden ons vroeger had doen besluiten dat het verschil in richting der walsporen in sleuf 35 en 36 aan de Z.O. zijde ook op zulk een onderbreking zou wijzen, daar zullen we thans ook dit vermoeden moeten opgeven en waarschijnlijk ook dáár slechts een flauwe muurbocht tusschen beide punten 35 en 36 hebben aan te nemen. We krijgen hier dus een eenigszins anderen indruk van den aanleg van dezen verdedigingsmuur, welke feitelijk dien der gewone bekende z. g. ringwallen nog meer nabij komt.

Het beeld toch, hetwelk we thans van den geheelen verdedigingsaanleg krijgen, is het volgende:

Rondom het geheele plateau, steeds vrijwel dezelfde hoogtelijn volgende, is aan O., Z. en W. zijde, waar dit plateau in eenigszins zachte helling afloopt, een doorloopende walmuur gelegd (H G E) van een constructie, gelijk we die vroeger beschreven.

Deze zware walmuur is alleen aan de Zuidzijde over een paar meters onderbroken, vormt dáár een ingang en reikt in het N.W. geheel tot aan den N. bergrand, van welken zijn uiteinde aan de N.O. zijde een dertigtal meters verwijderd blijft. Wat de N. zijde betreft, daar liep langs den steilen bergrand een andere dergelijke walmuur, doch minder dik dan de vorige, evenals deze slechts op één plaats, tusschen de reeds vroeger beschreven bastions door, een ingang open latende; in tegenstelling met onze vroegere meening waren dit de beide eenige toegangswegen tot de versterking. In het N.W. boog deze walmuur aan den N. bergrand zich naar het Z. om, binnen den grooten eerstgenoemden walmuur, om omstreeks het midden van het W. front van deze (bij D op de kaart) uit te loopen.

Hoe buiten deze walmuren aan de Z.O. zijde nog een iets lichter gebouwde walmuur van dergelijke constructie een kleine „bijburcht” aan den eigenlijken hoofdaanleg aanvoegde, werd reeds in ons vorige opstel beschreven, evenals de uit hout en aarde gebouwde bastionbouw, die de poort aan de Z. zijde, waar de zwak hellende berg geen natuurlijke verdediging, zooals in het N., vormde, als buitenbolwerk verdedigde, van hetwelk de juiste aanleg ons evenwel niet verder bekend is geworden. Van dit buitenbolwerk ons een meer preciese voorstelling te vormen was niet mogelijk; misschien zou een verder voortgezet onder-

zoek nog eenige meerdere details kunnen brengen; doch wat hier nog te bereiken valt, lijkt mij de hooge kosten daarvan niet meer waard.

Den hoogen ronden heuvel, welke zich thans nog op één punt aan den N. bergrand verheft, zal men moeilijk anders dan als een kunstmatig, tot den verdedigingsaanleg behoorend verschijnsel kunnen verklaren, al maakt hier de kolossale heuvel zelf en zijn boomgroei een bepaald onderzoek onmogelijk. Aan den voet van dezen kunstmatigen heuvel was het, dat het voetpad naar beneden liep, waar, ter halver hoogte van de steile helling, het plateau met het meertje ligt, over hetwelk wij eveneens reeds vroeger uitvoerig hebben gehandeld.

Reeds in onze vorige beschrijving was meermalen sprake van de palissadegreppel, welke overal vlak achter de sporen van den buitensten walmuur gevonden werd, zoodat we achter den muur, slechts met een geringe tusschenruimte tusschen beiden, een zware, waarschijnlijk dubbele palissadeering, door vlechtwerk verbonden, hebben aan te nemen. We zagen eveneens reeds vroeger hoe deze zelfde palissadeering ook achter den uit het N. komenden binnensten walmuur aan de W.zijde voorhanden is. Hoe in den N.W.hoek precies de samenhang met den walmuur aan den N. bergrand is geweest, valt bij de gebrekkigheid onzer gravingen op dat punt niet met zekerheid te zeggen. Merkwaardiger is echter ook dat, terwijl in sleuf 15 op onzen plattegrond alle sporen van den walmuur zelf plotseling ophouden, alleen deze palissade door blijft loopen en ook nog in eenige verdere sleuven naar het Z. te vervolgen is; op vrij grooten afstand van den buitensten walmuur verwijderd, buigt ze gelijkelijk met dezen muur naar het O. om en schijnt dus op deze wijze eigenlijk als een zelfstandige alleenstaande omheining het bewoonde gedeelte van de nederzetting te begrenzen.

Gelijk reeds vroeger werd uiteengezet, liep dwars door de heele versterking een goed geplaveide keienweg, welke de beide ingangen in het N. en in het Z. met elkaar verbond. De aanleg van de eigenlijke nederzetting binnen in deze zoo kolossale versterking, gelijk die ons thans in haar werkelijk buitengewoon merkwaardig karakter bekend is geworden, bepaalt zich in hoofdzaak tot een reeks van gebouwen aan weerszijde van dien keienweg aangelegd.

Deze gebouwen zijn, wat hun constructie betreft, van verschillenden aard. In de eerste plaats zijn het huizen uit leem en hout geweest, waarbij als fundament liggende balken in den grond waren ingegraven; de hiertoe gegraven fundamentgreppels teekenen nog den plattegrond in het zand af, terwijl leemresten, soms ook brokken gebrande huttenleem, nog den indruk bewarende van de takken, waarop ze aan den wand der gebouwen was uitgestreken, omtrent den bovenbouw getuigenis afleggen. Paalgaten, binnenin of vlak buiten om de vierkante plattegronden gevonden, zijn naar alle waarschijnlijkheid aan de dakconstructie toe te schrijven en spreken van een buiten den huiswand overstekend schuin dak door palen gestut. Meermalen heeft men bij primitieve huisresten een dergelijke constructie gevonden, men vgl. b.v. de huizen van Buch (Praeh. Zeitschr. II; Schumacher Siedlungs-geschiede. Ter voorkoming van verwarring zij hierbij opgemerkt, dat van deze hier aangehaalde voorbeelden de dateering zeer twijfelachtig is). Bovendien vinden we binnen onze huizen meestal een groot gat, dat niet zelden nog sterke brandsporen vertoont en zeer waarschijnlijk als gat voor den haard te verklaren is. Een der interessantste vierkante huizen vinden we in het gebouwtje, op onzen plattegrond en de detailkaart (Afb. 2) met L aangeduid. Onze foto 3, op den voorgrond, en foto 4 vertoonen de fundamentgreppels van dit

gebouw, waarvan de licht uitgedroogde leemvulling tegen het donkerder gekleurde zand afsteekt. We zien hier een complex van vrijwel rechthoekig op elkaar staande grondsporen, waarbij het duidelijk is, dat deze onmogelijk tot een zelfde periode kunnen hebben behoord. Het wandspoor a d bijvoorbeeld (vgl. Afb. 2) is zeker later dan het vlak daaraanluitende spoor e f, terwijl ook het bij a d behorende gat g door e f heengegraven is. Op dezelfde wijze zijn ook h i en j k niet gelijktijdig geweest en is blijkbaar k l later dan b l. Overigens is het duidelijk dat hier een vierhoekig huis heeft gestaan van een eenigszins gecompliceerd grondplan: een groot vertrek in het midden en achter en ter zijde een smallere gang, terwijl de paalgaten ten Oosten ervan mogelijk tot een soort vóórbouw behoord hebben. Dit huis is klaarblijkelijk eenmaal in vrijwel gelijk grondplan herbouwd. Oostelijk van dit huis vindt men eenige diepe afvalgaten, terwijl een geplaveid pleintje hier vóór het huis westelijk aan den keienweg K aansluit en noordelijk langs dit huis heen een in een groot afvalgat eindigende breede afvoergoot loopt, welke steeds flauwer en ondieper wordende, over een groote lengte naar het W. toe te vervolgen is (Zie detailkaart Afb. 2).

Na een grooteren aanleg M, welken we straks nader zullen beschouwen, vinden we westelijk van den straatweg een eind naar het N. toe wederom twee naast elkaar gelegen plattegronden van eenvoudige vierkante huizen (N. en O.) afgeteekend. Hoewel eenigszins onregelmatig van vorm en van ligging ten opzichte van elkaar, zijn het toch ongetwijfeld twee vrijwel gelijkvormige woningen geweest van ongeveer 6×8 en 7×7 M., waarvan de balkenfundamenten, de bijbehorende paalgaten en de haardplekken met resten van houtskool en verbranden leembodem, duidelijk in den grond zijn afgeteekend (vgl. de detailkaart). Op foto 3 ziet men de afteekening van beide plattegronden in de verte, terwijl op foto 5 de lichter gekleurde banen van de fundamentgreppels direct op den voorgrond zichtbaar zijn.

Ook op deze huizen loopt vanuit het W. wederom een in een gat eindigende afvoergoot toe. Na een stuk keienbestrating, waaraan een aantal paalgaten liggen (in P), in welke onderling moeilijk enig verband is te brengen, vinden we dan meer naar het N. toe, westelijk van dezen weg nog de fundamentgreppels van een vrij groot vierhoekig gebouw (Q). Hier werd echter het onderzoek ten zeerste bemoeilijkt doordat het terrein hier grootendeels uit fijn grint bestaat, waarin de afteekening van sporen slechts flauw en zeer onbetrouwbaar is, terwijl waarschijnlijk mede ten gevolge hiervan, terwille van dat grint de grond op verschillende plaatsen vrij diep doorwoeld bleek. Zoo was dus van den plattegrond van dezen aanleg niet meer te vinden dan wat op onze kaart is aangegeven. Ook hierin aarzelen we echter niet een huisvorm van vierhoekigen, vrij gecompliceerden aanleg te herkennen, op de bovenbeschreven wijze gebouwd; het schijnt dat we ook hier een groote ruimte in het midden hebben gehad met smallere vertrekken of gangen achter en ter zijde, terwijl ook de paalgaten aan de O.zijde waarschijnlijk bij het gebouw hebben behoord. Zeer groot komt mij dus de gelijkenis voor van wat we hier in grooter afmetingen vonden met de boven beschreven woning L. We zien hier althans eenzelfde eenigszins vreemde plattegrondvorm met zij- of achtergangen. Merkwaardig is wat we aan de O.zijde van dit gebouw Q ongeveer op het midden vinden. Hier toch vertoont zich een vrij diep gelegen, vlak uitgediepte kom, met zwartgebrande vulling en leem op den bodem, omgeven door eenige meest vrij ondiepe paalgaatjes. Het is ongetwijfeld een soort kelderruimte geweest, mogelijk overdekt en waarschijnlijk behorende bij het gebouw Q. De mogelijkheid is ook niet uitgesloten, dat ze tot een vroegere periode zou behooren als het gebouw zelf.

Dat dit laatste een voorname beteekenis in den geheelen aanleg heeft gehad, zou men ook kunnen opmaken uit het feit, dat aan weerszijde van dit gebouw, naar den kant van den weg toe een plaveisel van steenen er tegen aansloot. Het lag hier als het ware aan een soort pleintje aan den weg. Hierdoor, evenals door zijn grootere afmetingen zou men misschien mogen veronderstellen dat het meer een publiek gebouw dan een eigenlijk huis is geweest.

Vierhoekige woonhuizen vinden we dan verder vooral oostelijk van den weg aan den overkant.

Daar zien we in de eerste plaats de groep S T U. Bij S wordt weer door balkensporen en paalgaten een rechthoekige plattegrond afgeteekend van ± 8 bij 9 M. (a—d). In de lengte wordt deze vierhoek door lichte wandsporen in tweeën gedeeld; door de zuidelijke helft loopt schuin een afvoergreppel, eindigende in een groot afvalgat buiten het gebouw ten W., terwijl in de oostelijke helft duidelijk de haardplek (f) is weer te vinden. Deze oostelijke helft zien we op de foto Afb. 6. De zuidelijke wand a b is korter dan de andere lengtematen van het gebouw, zoodat waarschijnlijk tusschen a en e een schuine ingang geweest is, waardoor dan tevens de goot naar buiten liep. Drie regelmatig geplaatste paalgaten aan de W.zijde h i j zouden mogelijk aan een voorbouw, een soort afdak zijn toe te schrijven. Eenige van deze sporen hier zijn, zooals op de kaart is aangegeven, door vroegere ingravingen heengegraven, terwijl enkele paalgaten moeilijk in het verband van dezen aanleg in te voegen zijn en één zelfs (g) uitsluitend zeer vroege scherven (uit de oudste periode van den burcht) bevatte. Het is dus niet onmogelijk dat de woning in den vorm waarin we haar beschreven, een ombouw van een andere is geweest, evenals we dat reeds bij L zeker konden constateeren.

Vlak naast dit gebouwtje ligt een ander, eveneens vierhoekig, doch van een andere indeeling. Een aantal klaarblijkelijk later gegraven gaten, op den plattegrond als zoodanig aangegeven, verstoren hier het beeld van den plattegrond eenigszins; toch schijnt deze nog vrij duidelijk te onderscheiden. We zien hier een rechthoek k l m n van pl. min. 9 bij 8 M., verdeeld in een langwerpig smal vertrek of gang (l m n o) een dergelijk vertrek m n p o ter zijde en een grootere, mogelijk ook nog verdeelde ruimte k n o p. Deze indeeling doet ook weer denken aan den plattegrond L dien we boven zagen.

Een eenvoudig duidelijk vierhoekig grondplan van een huis wordt ons verder door de grondsporen bij U op de kaart afgeteekend. De wanden vormen hier een rechthoek van ruim 4 bij 7,5 M. terwijl de plaats van den haard eveneens duidelijk herkenbaar is. Gelijk op kaart is aangegeven, zijn ook hier wederom eenige zeer groote gaten uit lateren tijd; ze hebben hier echter klaarblijkelijk weinig vernield.

Een eind noordelijker van deze hier besproken groep zien we bij X op de kaart nog weder zulk een vierhoekig huis van ruim 6 bij 4 M. waarvan, behalve balkensporen en paalgaten der wanden, ook een paalgat in het midden, klaarblijkelijk van een stut voor het dak, en de plek van den haard duidelijk herkenbaar zijn. Zuidelijk naast deze woning loopt weer in een richting W. O. een afvoergoot. Ten slotte herkennen we nog oostelijk van de hier beschreven gebouwtjes ten O. van de straat, bij Y en waarschijnlijk ook bij Z, balkensporen en paalgaten, welke eveneens tot zulke eenvoudige vierkante woningen hebben behoord. Tusschen Y en Z oostelijk van T en U vinden we nog een aantal gaten, welke waarschijnlijk niet aan een bepaalden bouw zijn toe te schrijven, daar ze onmogelijk tot een geheel grondplan kunnen worden samengevoegd; een aantal ervan zijn zeker ook afvalgaten geweest, één is zeker eerst van laten datum. (Zie den plattegrond).

Behalve de tot dusver besproken vierhoekige huizen met balkenfundamenten, vertoont de bewoning van het terrein echter nog eenige verschijnselen van geheel anderen aard. Als meest typisch voorbeeld noemen wij de overblijfselen bij R op den plattegrond, bij het ontgraven waarvan reeds in den bovengrond in ovalen kring verloopende sporen merkbaar waren. In den vasten bodem werd deze zelfde ovale vorm afgeteekend door een groot aantal paalgaten (a b c d e f g), afkomstig van posten, welke hier dus klaarblijkelijk den in een ovaal verloopenden wand hadden gestut; op sommige punten was tusschen de paalgaten (tusschen g en h en c d) ook nog iets van dien wand tusschen de palen in den vasten grond afgeteekend. Bij g boog het ovaal iets naar binnen toe (g h), zoodat tusschen a en g h naar het schijnt een opening vrij bleef. Ook kan men vermoeden dat tusschen de naar binnen gerichte dubbele paalgaten bij d en e iets van een zijingang is geweest. Zeer merkwaardig is het verder hoe binnen dezen ovalen buitenwand drie zij het zeer licht afgeteekende en weinig diepgaande, maar niettemin toch onmiskenbare, balkensporen van wanden een vierkant vertrek afteekenen, behoorende tot de indeeling van het huis. Tegen den noordelijksten van deze drie wanden i k lag aan de buitenzijde van dat vertrek binnen de groote ovale ruimte een diepe vierhoekige kuil, dien we zeker wel als den haardkuil van de woning mogen aanzien.

Zuidelijk en oostelijk, terzijde van en achter deze woning liggen een paar groote afvalgaten. In het eerste daarvan werd een vrij groot aantal stukken aardewerk gevonden, blijkbaar hier gelijktijdig met elkaar ingegraven en allen dateerende uit het 2^e derde deel der eerste eeuw na Chr., den allerlaatsten tijd van bewoning van onzen aanleg, zoodat men zich afvraagt of deze hier misschien bij het verlaten van den burcht met bepaalde bedoeling zijn weggestopt.

Een constructie als de boven beschrevene, door middel van in den grond gegraven palen door een met leem bestreken vlechtwand verbonden, is bij den huizenbouw der praehistorische bevolking van Europa zeer algemeen. Zoowel in de z. g. Hallstatt- als in de la Tène-kultuur komen zulke „Pfohlenhäuser” voor (vgl. Schumacher Siedlungsgesch. in het bijzonder blz. 110).

Ook is de ovale of ronde vorm, die terecht als meer primitief en dus waarschijnlijk in zijn oorsprong ouder dan de vierhoekige geldt, in de praehistorische kultuur van Europa wel bekend. Merkwaardig wegens de gelijkenis van het grondplan met onze ovale woning zijn de huizen op den Michelsberg van Steinfeld (prov. Hannover). Daar is het fundament uit ruwe steenen gevormd, doch het vertoont juist zulk een ovaal als hier, terwijl de indeeling ook door een rechten wand wordt gevormd en tegen dien wand in het midden de haard is aangelegd. Een juiste dateering van deze huizen van Steinfeld lijkt me niet wel mogelijk (vgl. Walther Schulz das Germ. Haus blz. 33). Overigens vindt men ook op de Marcuszuil verschillende voorstellingen van ronde huizen in het Germaansche land (Petersen Marcus-Säule Taf. 6, 14, 28, 29, 110, 112). Verder worden ons ronde hutten door de klassieke auteurs (Strabo IV 4, 3) ook bij de Galliërs vermeld en op den beroemden Gallischen burcht van Bibracte vindt men naast grootere complexen in den vorm van Romeinsche villa's zoowel vierkante als ronde of ovaal-ronde hutten (vgl. Oelmann in „Germania” 1920 blz. 49; zie ook Schumacher ll.).

Het is dus wel zeer merkwaardig ook hier deze verschillende typen naast elkaar te vinden; de groote waarde van deze vondst bestaat daarbij in het bijzonder hierin, dat we haar, zooals dat reeds vroeger is uiteengezet, in een zóó precies omschreven tijd kunnen dateeren.

Een dergelijk ovaal „Pfostenhaus” vinden we nu verder ook nog een eind noordelijker langs de straat in V op onzen plattegrond. De ovale kring van paalgaten a g vertoont hier zeer duidelijk een samenhangend geheel, hetwelk trouwens ook reeds in den bovengrond door een kringvormig verloop van sporen was aangeduid. Verder werden hier ook van de wanden eener rechthoekige indeeling van het gebouw de sporen gevonden (f en i h j); ook de rechte hoek l met daarin het zuiver rechthoekige gat (mogelijk een diepere ingegraven bergplaats in den hoek van het vertrek) behoort hiertoe. Een gat met een donker gekleurde vulling langs den middenwand (k) lijkt zeer op het stookkanaal voor een haardvuur. Klaarblijkelijk ook tot den ovalen bouw behoorende en zelfs met zijn N.W. rand het verloop van den ovalen wand volgende, is het vrij grillig gevormde gat l, terwijl aan de tegenover liggende zijde bij m naar het schijnt een dergelijk grillig gevormd gat aanwezig is geweest. Dit laatste is echter door latere gravingen zoodanig vernield, dat men niet met zekerheid zeggen kan wat hier feitelijk tot den ouden aanleg behoort. De beteekenis van deze beide gaten, welke hier zoo betrekkelijk symmetrisch naar elkaar toegebogen liggen, laat zich moeilijk gissen.

Behalve deze twee zeer duidelijk sprekende sporen van ovale huizen, vinden we ook nog op andere plaatsen kringen van paalgaten (meestal slechts gedeeltelijk uitgegraven) welke met meer of mindere waarschijnlijkheid aan zulk een ovaal huis zijn toe te schrijven. Zoo beschouwen we in de eerste plaats de sporen vlak ten N. van V, bij W op den plattegrond, zeker ook als de overblijfselen van zulk een woning. Mogelijk is ook de boven reeds genoemde groep paalgaten (P) hier vlak tegenover, aan den overkant van den keienweg, eveneens op een dergelijke wijze te verklaren, al is het moeilijk daarin een samenhang te herkennen.

Met groote waarschijnlijkheid meenen we dit te mogen gissen met betrekking tot den kring van palen, waarvan zuidelijk van gebouw L een aantal ontgraven werden, terwijl juist aan den anderen kant van het terrein, in het N.O. einde van onze gravingen ten O. van gebouw X, mogelijk nog weer het begin van zulk een palenkring te onderscheiden is. Misschien zouden bij een algeheele blootlegging van het terrein nog eenige andere van de door ons gevonden paalgaten in een dergelijk verband kunnen worden gebracht.

Hebben we hiermede de typen van de gewone huisvormen behandeld, een zeer bijzonderen aanleg treffen we aan dicht bij den Noorderingang ten N. van gebouw X bij Ω . Wat hiervan in den bodem is overgebleven bestaat blijkbaar uit de sporen van een vijftal liggende balken van een lengte van ongeveer 15 à 16 M. en op een afstand van nog geen 1,5 M. van elkaar. De meest noordelijk gelegene van die balken vormt, wat zijn westelijk gedeelte betreft, over een lengte van 8 M. de zuidelijke zijde van een vierhoek van balkensporen welke 4,5 M. breed weer door twee zulke sporen over zijn lengte in drie deelen wordt verdeeld. Op verschillende punten, aan het einde dier balkensporen en naast deze, wijzen paalgaten de plaats aan waar een paal stond om den aanleg te stutten. (Zie verder de kaart; op onze afbeelding 7 ziet men het westelijk einde van deze balkensporen). Het is niet gemakkelijk zich van dezen aanleg een voorstelling te maken. Die balken op nog geen 1,5 M. van elkaar kunnen wel haast geen andere bestemming hebben gehad dan om een vloer van planken te dragen. De aldus ontstane vloer moet echter natuurlijk op de een of andere wijze door wanden begrensd zijn geweest en dus verwondert men zich dat van zulk een wand althans aan de korte zijden van het lange vierkant geen sporen over zouden zijn.

Naar mijn inzien krijgt men het antwoord op de vraag hoe deze overblijfselen te verklaren, door de vondst in den bekenden, straks nog te noemen ringwal, den Altenburg bij Niedenstein. Dáár vond men, in den vochtigen bovengrond ten deele zelfs nog in hout geconserveerd, op eenige plaatsen een aanleg welke zeer sterk aan den onzen doet denken (vgl. Afb. 8 en 9 uit het Zeitschr. d. Ver. f. hess. Gesch. u. Landeskunde 1909 en 1910/11). Hier liggen ook balken op den grond met ten deele nog bewaarde planken bedekt „Diese künstliche Sohle war aber nicht erst nachträglich auf den Grund des fertiggestellten Holzkastens gelegt. Die Bohlen fasten unter den Seitenwänden hindurch”. Als zoo iets ook hier is geschied, konden die zijwanden dus ook geen spoor in den grond achterlaten. De wanden van dezen aanleg op den Altenburg waren opgetrokken uit in elkaar grijpende opstaande planken (vgl. Afb. 10), boven op die houten vloeren rustende en als we dus ook bij ons een dergelijken aanleg reconstrueerden, dan zou men ook hier begrijpen waarom er van den opstand slechts eenige vrij geringe paalgaten over zijn. Hoog zullen deze wanden ook zeker niet geweest zijn, de sporen van de balken liggen hier thans slechts hoogstens 1 M. onder het maaiveld en het niveau daarvan op dit punt zal zeker nog hoger wezen dan dit in den ouden tijd was. De houten wanden op den Altenburg wisselen van 28 tot 50 cM. Algemeen worden deze verschijnselen op den Altenburg als houten waterbassins verklaard; een dergelijk bassin is naar het schijnt ook in de oude Romeinsche legerplaats van Oberaden weergevonden (Röm. Germ. Korr. bl. 1904). Het lijkt ons zeer waarschijnlijk dat ook onze overblijfselen hier tot een dergelijken aanleg hebben behoord, al is natuurlijk in dit opzicht zekerheid niet te verkrijgen.

Tenslotte moeten we nog een zeer merkwaardigen aanleg bespreken, welke, westelijk aan den keienweg gelegen, juist het midden van het binnenterrein binnen de ommuring inneemt. De hier aanwezige sporen in den bodem vormen een geheel ronden aanleg van pl. min. 20 M. doorsnede. We zien hier eerst aan de Zuidzijde een spoor a b, hetwelk bij uitdieping een komvormig greppelje blijkt te zijn, hetwelk niet, zooals gewoonlijk de woning-sporen, met een leemachtigen grond, doch alleen maar met een iets donkerder gekleurde aarde gevuld was; klaarblijkelijk is het een eenvoudig fundamentgreppelje voor een dieper ingegraven wand uit takken of ander licht materiaal. Dit halve cirkelvormige spoor a b wordt op vrij geregelde plaatsen afgewisseld door een aantal paalgaten. Het heeft zonder twijfel nog tot voorbij b doorgelopen en is geëindigd in het paalgat e hetwelk voor een gedeelte werd uitgegraven. Aan dit paalgat grenst een afvalplek. Zet men den cirkel in gedachten door, dan komt men bij c aan een zelfde spoor met dezelfde vulling als boven beschreven, hetwelk tot d te vervolgen is en daar in een paalgat eindigt. Noordelijk ervan ligt nog een aantal paalgaten j—n, terwijl dit spoor zelf bij f en g doorsneden wordt door een afvoergoot, welke tot bij d doorloopt en door een gebouwgreppel p q r die bij r een eind buiten den cirkel in een paalgat eindigt. Bij p is nog een gebouwgreppeltje zichtbaar, rechthoekig op p q r staande en pl. min. 3 M. meer naar het W. loopt nog een gebouwgreppeltje g h met dit laatste evenwijdig. Behalve deze sporen vinden we binnen dezen ronden aanleg vele gaten, een paar zeer groote welke mogelijk aan een lateren tijd moeten worden toegeschreven en verder vooral een vrij groot aantal grootere en kleinere paalgaten.

Lijkt op het eerste gezicht deze combinatie van verschijnselen hopeloos verward, toch geloof ik dat zij zich zeer wel laat verklaren en ons dan zelfs een zeer interessante blik doet slaan op de ontwikkeling van den bouw bij de bewoners van den burcht.

Die verklaring moet m. i. uitgaan van het feit dat de wandgreppel a b op regelmatige

afstanden door paalgaten wordt afgewisseld, zoodat we hier dus een zwaren palenwand mogen aannemen bovendien op zorgvuldige wijze door een vrij diep in den bodem ingegraven constructie uit takken of ander licht materiaal gesloten, terwijl over den afstand cd geen enkel paalgat te vinden is en alleen maar het greppeltje van zulk een takkenwand aanwezig is. In tegenstelling met ab kan cd onmogelijk dus een buitenwand geweest zijn, het is slechts een lichte binnenwand. Zien we nu goed toe, dan vormt ab ook een vrij zuiveren cirkelboog, terwijl cd daarentegen zeer sterk naar binnen toe is afgeplat. Daarentegen wordt aan deze N.zijde de cirkel ab feitelijk ook niet door dit greppeltje cd maar door de reeks van paalgaten $ijklmn$ voortgezet, op regelmatige afstanden van elkaar staande, evenals de palen op de lijn ab ; ten W. sluit zich daarbij nog het paalgat O , als in denzelfden cirkel gelegen, aan. Blijkbaar was het dus deze gesloten kring van onderling verbonden palen die den buitenwand van dit gebouw vormde in een vrij zuiveren cirkel, gelijk we dien door de gaten van a tot b en verder van j tot o hier afgeteekend vinden. Aan de Zuidzijde van a tot b , of waarschijnlijk tot e , werd die verbinding door een zorgvuldig vrij diep ingegraven wand gevormd, welke, behalve als buitenwand, tevens als wand van een vertrek dienst deed, hetwelk tot noordelijke begrenzing den op dezelfde wijze geconstrueerden binnenwand cd had, die op een afstand van een kleine twee M. binnen den aan deze zijde slechts door een palenconstructie gevormden buitenwand ($j-o$) liep. Binnen het ronde gebouw hebben dus de wanden ae en cd en ab het hoofdvertrek gevormd, terwijl bovendien aan de N.zijde een smalle kromme gang van plus min. 1,5 M. breedte tusschen den binnenwand cd en den buitensten palenwand (k) overbleef. Het groote vertrek $aecd$ werd aan de westzijde vrijwel rechthoekig door een palenwand (asp) begrensd, zoodat er ook tusschen dezen en den cirkelvormigen buitenwand een kromme gang ($adno$) als bijruimte overbleef. Bovendien vonden we binnen het groote vertrek een aantal paalgaten, waarvan i , de middenpaal van het geheele gebouw, ook vrijwel het middelpunt van den grooten cirkel van paalgaten vormt. Behalve dit groote paalgat zien we een reeks kleinere paalgaten tu , zonder eenigen twijfel afkomstig van een lichte afscheiding die het groote vertrek indeelde, en rechthoekig op deze indeeling zien we een tweede reeks palen in de breedte loopen tvw en txy . Zoo werd dus waarschijnlijk het groote vertrek in drie kamers ingedeeld, door lichte palenwanden gescheiden, namelijk in twee kleinere ytu en utw en één grooter daarachter $wyda$. In alle geval hebben deze palen tesamen met den middenpaal i ook voor het dak gediend. Men kan het zich wel haast niet anders voorstellen, als dat dit gevormd werd door lange binten straalsgewijs loopende van den middenpaal af naar de verschillende palen van den buitensten palenwand. Deze afstand, pl. min. 10 M., maakte een vrij groote spanning noodzakelijk en het ligt voor de hand dat daarbij ook de bovengenoemde binnenpalen tot steunpunten hebben gediend. Ze zijn echter te talrijk om alleen hierin hun bestemming te vinden. Zoo hebben we ons dus dezen aanleg als een grooten ronden bouw voor te stellen, waarschijnlijk door een naar alle zijden aflopend puntdak gedekt. De ingang is ongetwijfeld tusschen e en c geweest, gelijk ook de afvalplek hier rondom e doet vermoeden. Hier grensde het gebouw ook vlak aan de bestrating naast den weg, welken wij vroeger beschreven.

In het noordelijk gedeelte van ons rond gebouw lieten we nog een paar zeer belangrijke verschijnselen onbesproken, welke naar mijn meening een bevestiging van onze boven gegeven verklaring der grondsporen in zich houden. We zagen daar een recht spoor van een gebouwwand pqr , hetwelk het bovengenoemde gebouwgreppeltje cd doorkruist op een

wijze, die met zekerheid de conclusie toelaat dat onmogelijk beiden gelijktijdig kunnen hebben bestaan. Toen de wand p q r hier werd gebouwd moest die van c d, door welks gebouwgreppel de andere duidelijk heengegraven is, reeds verdwenen zijn geweest; zou men dus op het eerste gezicht geneigd zijn om hier aan een ander gebouw te denken eenvoudig op de plaats van het ronde in een latere periode gebouwd, tevergeefs zoekt men naar een tweede dergelijke rechte wandgreppel als p q r, welke dan met deze den plattegrond van zulk een nieuwen rechthoekigen aanleg zou kunnen hebben gevormd. Zulk een wand is er niet geweest, en dus zullen we voor onzen wand p q r op zichzelf alleen een verklaring moeten zoeken, in verband met het complex van den geheelen ronden aanleg. In werkelijkheid voegt deze wand zich dan ook volkomen in dien aanleg, terwijl er zich zelfs bij p een ander dergelijk fundamentgreppeltje rechthoekig er op aansluit, juist in de richting van den bovengenoemden palenwand a s p binnen het groote vertrek van den rondbouw. Zulk een verklaring doet zich vanzelf voor, als we vasthouden aan het feit dat c d en p q r onmogelijk gelijktijdig kunnen hebben bestaan. Men heeft dus in een bepaalde bestaansperiode van het gebouw den binnenwand c d met zijn eigenaardige ronde kromming vervangen door den rechten wand p q r, welke derhalve niet anders is als een nieuw gebouwde binnenwand van het vertrek, dat nog steeds als zuidelijken wand den buitenwand a b e had. De gang welken deze nieuwe wand aan N.zijde van het ronde gebouw afsneed, was meer dan dubbel zoo breed als de vroegere gang door den wand c d gevormd en door die thans veel breeder geworden ruimte liep nu ook in lateren tijd de afvoergoot f h, die immers eveneens later moet zijn dan de oorspronkelijke wand c d, omdat zij deze bij f doorsnijdt.

In overeenstemming met de rechte lijnen van den nieuwen ombouw schijnt nu ook de ruimte, welke aan de W.zijde door den wand a s p van dit ronde geheel werd afgesneden, voor een gedeelte van een rechten wand voorzien te zijn (g h), welke blijkens zijn richting slechts in verband met p q r en den rechthoekig bij p daar aansluitenden wand te verklaren schijnt te zijn. Tenslotte begrijpen we zóó ook het vooruitspringen van den nieuw gebouwden wand en het paalgat bij r. Immers terwijl vroeger klaarblijkelijk tusschen e en j de ingang van het geheele gebouw is geweest, vlak aan het keienplaveisel hetwelk hier aan den weg aansluit, heeft men in lateren tijd, door den nieuwen wand een weinig naar voren te verlengen, een schuinen ingang gemaakt tusschen e en r in, gelijk we er reeds bij meer rechthoekige huizen gezien hebben.

Zoo vertoont ons dus deze aanleg het zeer merkwaardige verschijnsel van den overgang van het oude ronde gebouwplan tot het meer moderne vierkante. Bij dit reeds bestaande gebouw heeft zich deze overgang uit den aard der zaak niet geheel voltrokken. Slechts dat wat vernieuwd moest worden, heeft men om zoo te zeggen volgens de nieuwe principes veranderd. En zoo komt het naar onze meening dat juist deze aanleg ons de verklaring geeft van eenige verschijnselen in den lateren vierhoekigen bouw welke we boven reeds zagen.

Op verschillende plaatsen bij L, Q en T merkten we op hoe het hoofdvertrek van zulke vierkante gebouwen aan twee zijden door smalle gangen omgeven is geweest. Zulke smalle gangen op zichzelf maken een vreemden indruk. We zien echter aan ons voorbeeld hier hoe bij een rond gebouw zulke gangen als afgesneden cirkelsegmenten vanzelf ontstaan als men in een rond gebouw een vierkant vertrek aanleggen wil. In onzen rondbouw zagen we den tusschen den noordelijken buitensten palenwand k l m n en den binnenwand c d gevormden krommen gang vanzelf door den inbouw van den rechten wand aan de binnen-

zijde recht worden; een volgende stap schijnt het bij den overgang van den ronden tot den vierhoekigen bouw, dat ook de buitenwand recht wordt en vanzelf krijgen we dan het rechthoekige grondplan met de smalle zijgangen.

Zoo is dus de tendens om van den rondbouw tot den meer modernen vierkanten bouw over te gaan bij de bewoners van dezen burcht duidelijk en zeker is het belangrijk dat we dezen overgang hier in een zoo betrekkelijk precies gedateerd milieu vinden.

Het groote gebouw M met zijn oorspronkelijk ouderwetschen ronden vorm vertoont, gelijk we hier zagen, toch zóóveel overeenkomst met de andere huizen, dat we het moeilijk een andere bestemming als deze kunnen toewijzen. De buitengewone afmetingen zouden anders de meening kunnen doen ontstaan, dat we hier met een ander, een meer publiek gebouw te doen hadden. Bovendien wordt deze rondbouw door zijn ligging juist op het midden van den geheelen burcht als een zeer bijzondere bouw gekarakteriseerd.

Dit alles bijeengenomen meenen we hier in dit woongebouw van eerbiedwaardig ouden vorm, van buitengewone afmeting, op de eereplaats van den burcht gelegen, het huis van den hoofdman voor ons te hebben te midden van de kleinere huizen der verdere bewoners. In het geheel hebben wij een vijftiental van zulke woningen van verschillenden vorm weergevonden, welke in hoofdzaak aan weerszijden van den keienweg gegroepeerd lagen. Westelijk en oostelijk van deze ontgraven huisoverblijfselen mag nog verder een enkele woning hebben gelegen, doch veel is daar zeker niet te verwachten. Immers dáár bleek, in tegenstelling met de vrij dikke kultuurlaag op de plaats van deze huizen en op die van den ringmuur, de vaste bodem betrekkelijk ondiep onder de tegenwoordige oppervlakte te liggen terwijl de bedekkende laag daar ook niet, zooals hier, een uit overblijfselen ontstane vette kultuurlaag doch meer gewone teelaarde bleek te zijn. We mogen dus aannemen dat verder het binnenterrein van den burcht in hoofdzaak onbebouwd is geweest.

Hierin en in de zware omwalling blijkt wel het ware karakter van den geheelen aanleg.

Met zijn zware walmuren, zijn vóór den hoofdwal gebouwde versterkingen, zijn onregelmatig grondplan met bij den hoofdaanleg aangevoegden bijburcht, zijn terrasvorming tegen de helling aan, levert ons deze aanleg het type van een zoogenaamden ringwal van kleinere afmeting, gelijk zoo vele toppen speciaal der Duitsche Rijngebergten die dragen, waarbij het in de eerste plaats om de verdediging te doen was. Het Taunusgebergte bezit vele zulke ringwallen der inheemsche bevolking, speciaal ook uit den z. g. lateren la Tène tijd of de vroeg-Romeinsche periode; Mattium, de hoofdplaats der Chatten, door Germanicus in 15 na Chr. verwoest, heeft men met zeer groote waarschijnlijkheid in zulk een ringwal den reeds vaker genoemden Altenburg bij Niedenstein teruggevonden, welke zeer groote gelijkenis met onzen ringwal vertoont, zoodat we hem reeds een paar malen ter vergelijking aanhaalden. (Vgl. Schumacher, Siedelungs und Kulturgeschichte der Rheinlande en voor Mattium: Mittheil. d. Ver. f. hessische Gesch. 1909 e. v.v.). Behalve mogelijk de boven beschreven waterbassins, vindt b.v. ook de keienweg door onzen burcht heen van de eene poort naar de andere, in dien Chattenburcht zijn parallel.

Het is zeker geen toeval dat we hier ter vergelijking met onzen burcht in het Batavienland dien stamburcht der Chatten in het Chattenland moeten citeeren. Waren toch die Batavi niet „pars Chattorum, seditioe domestica pulsi” (Tac. Hist. 4, 12)?

Maar beter dan daar op den Altenburg bij Niedenstein, waar de opgravingen op verre na niet deze betrekkelijke volledigheid bereikten, zien we thans in onzen burcht het ware

· karakter van zulk een ringwalburcht. Hier zien we binnen die kolossale verdedigingswerken dit betrekkelijk kleine complex van onaanzienlijke huizen, deels nog in hun zeer primitieven bouwtrant, doch allen zeker hoogst eenvoudig van vorm en aanleg, die ons nog getuigen van de eenvoudige beschaving van hun inheemschen bewoner, omtrent wiens waren aard wij ons thans niet meer kunnen laten bedriegen door de massa fragmenten van Romeinsche voorwerpen, welke hij in zijn primitieve woonplaats binnen zijn ringwal geïmporteerd heeft. Wat ons verder bovenal opvalt is de schijnbare wanverhouding tusschen de werkelijk ontzagwekkende verdedigingswerken en de betrekkelijk geringe nederzetting daarbinnen. Maar juist daaruit en uit het feit dat een groot gedeelte van het terrein binnen die muren onbebouwd is geweest, begrijpen we, dat we hier niet in de eerste plaats met een nederzetting te doen hebben, doch met een zwaar versterkten vluchtburcht, waarin de blijvende, daarin wonende bezetting slechts betrekkelijk gering is geweest, maar welke buiten de eigenlijke huizen in tijden van gevaar binnen zijn geweldige bolwerken ruimte bood voor vele vluchtelingen, die anders daar beneden in de vlakte van de Betuwe woonden. En zoo begrijpen we dan eerst recht wat het zeggen wilde, dat Claudius Civilis in 70, volgens de door ons reeds vaker in dit verband aangehaalde plaats van Tacitus, dezen vluchtburcht, dat bolwerk der Bataven, niet eens tegen de optrekkende Romeinen durfde verdedigen. Want steeds nog is zich in de vondsten hier op het terrein gedaan, bij het voorloopig onderzoek der talrijke fragmenten en scherven, deze tijd omstreeks 70 als het chronologisch eindpunt van het bestaan van dezen vluchtburcht in het Batavenland blijven manifesteren.

De opgravingen op dit terrein zijn beëindigd; in ons boven geciteerd opstel en in het hier voorafgaande te samen vindt men de bereikte resultaten definitief vastgelegd en de terreinvondsten beschreven. Een voortzetting van het graafwerk zou aan het verkregen beeld weinig meer kunnen veranderen en er niet zóóveel aan kunnen toevoegen, dat ze mij geoorloofd toeschijnt.

Slechts een nadere bestudeering der gevonden voorwerpen en fragmenten wacht ons nog. Wanneer dit werk, dat zeer veel tijd vordert, zal zijn geschied, hopen we in een derde opstel in dit tijdschrift het samenvattend eindresultaat te kunnen brengen van dit onderzoek, hetwelk, naar we thans mede onder verwijzing naar wat wij vroeger schreven wel met zekerheid kunnen zeggen, ons dezen vluchtburcht der Bataven heeft leeren kennen uit het eerste drie kwart van de eerste eeuw na Chr., het oppidum Batavorum, naar het verhaal van Tacitus door Civilis zelf, mogelijk den laatsten bewoner van den grooten rondbouw in het midden der nederzetting, op zijn vlucht voor den Romeinschen overwinnaar in brand gestoken.

Met veel minder zullen we ons tevreden moeten stellen, waar het geldt de reeds eveneens in een vorig opstel behandelde vesting, welke de overwinnaar Cerealis met zijn tiende legioen op den nabij gelegen Hunerberg aanlegde.

Ook hier moeten we naar ons vorig opstel in dit tijdschrift (1920, I) verwijzen, waar een beschrijving is gegeven van de wijze, waarop de gracht van deze vesting overal rondom werd weergevonden en aan den bergrand langs den Beekschen weg over een vrij grooten afstand nog de fundamentgreppel van den muur werd gevonden, die aan die zijde de vesting afsloot. Ook van den houten walmuur, die aan de andere zijden binnen de vestinggracht

gelopen heeft, werden gelijk daar is beschreven de overblijfselen gevonden, terwijl aan de Westzijde, achter het Canisiuscollege, de porta decumana van de vesting werd blootgelegd.

Het Oostfront van de vesting alleen was nog niet voldoende bekend. Wel had ik vermoed dat de rechte steile bergrand langs den Beekmansdalschen bergweg hier de begrenzing zou vormen en was meer naar het Zuiden toe de gracht op één punt ontgraven, ook was ons vermoeden door het uitkomen van de hierop gebaseerde berekening bevestigd, maar toch moest hier nog meerdere zekerheid verkregen worden. Ook was het wenschelijk een poging te doen omtrent de plaats van de porta praetoria in dit front althans eenig gegeven te verkrijgen. De gelegenheid hiertoe was thans juist nog gunstig, aangezien dit terrein voor den aanleg van een nieuw bouwcomplex in gereedheid werd gebracht. Het terrein aan deze zijde evenwel bleek tot op een zeer groote diepte doorwoeld, of liever het scheen alsof het niet slechts in den allerlaatsten tijd, maar ook reeds daarvoor eenmaal kunstmatig was opgehoogd.

Op onzen plattegrond, Afb. 11, die thans een definitief overzicht geeft van alles wat er op dit terrein werd gegraven en van het beeld hetwelk daardoor van de vesting in haar geheel werd verkregen, is met n°. 22 de juiste plaats aangeduid waar we de gracht wederom over een vrij groote uitgestrektheid konden blootleggen, terwijl op onze detailkaart, Afb. 12, deze gravingen hier met hun directe omgeving zijn weergegeven.

We zien daar dan hoe van a b, c d, e f de typische spitse vestinggracht hier over een lengte van pl. min. 22½ M. werd weergevonden. Verwarrend was alleen, dat reeds dadelijk naast a b aan de Oostzijde, d. i. dus aan de buitenzijde van de vesting zich een tweede gegraven gracht vertoonde (g) die ook ten O. van c (bij h) en ten O. van e (bij j) te vervolgen was. Leek het aanvankelijk alsof hier een tweede gracht evenwijdig met de eerste had geloopt, zoodat we hier eenvoudig een verdubbeling van de vestinggracht zouden hebben gehad, al spoedig bleek dat hier noch van evenwijdigheid sprake was, zooals op het kaartje duidelijk zichtbaar is, noch van een tweede spitse gracht. Op onze Afb. 13 is het profiel van beide verschijnselen naast elkaar geteekend, zooals het zich bij a vertoonde; daarbij neemt men duidelijk waar dat de eigenlijke gracht een zeer zuiveren spitzen vorm vertoont, terwijl de graving daarbuiten een komvormige is of eigenlijk een dubbel-komvormige greppel is, waarvan de eene kom zeer diep de andere minder diep is gegraven. Dit komvormige profiel lijkt meer op dat van een palissadegreppel dan op dat van een gracht, merkwaardig is alleen dat zulk een greppel dan zóó diep in den bodem is ingegraven.

Zien we dus de vestinggracht hier uit het Z. komende doorloopen tot e f, op dit laatste punt wordt zij feitelijk minder goed te onderscheiden. Immers, gelijk dat op den plattegrond in cijfers is aangegeven, wordt hier het niveau van den vasten grond steeds lager en de daarop liggende laag van later aangevulden grond steeds dikker. Dit verschijnsel vindt hierin zijn verklaring dat we ons hier feitelijk reeds aan het begin van den afloop van den berg bevinden, die hier met een betrekkelijke langzame glooiing naar het N. afvalt en dat in die helling klaarblijkelijk veel grond is weggespoeld.

Van onze spitse gracht is hier bij e f dan ook de westelijke wand nog zeer goed in het tot een hooger niveau voorhanden vaste zand bewaard gebleven (vgl. de coupe Afb. 13 b) doch de oostelijke wand van de gracht is met het zand, waarin zij eenmaal gegraven was, uitgedreven. (Zie ook den plattegrond). Het in de oudheid door afspoeling verlaagde niveau is klaarblijkelijk in lateren tijd weer kunstmatig verhoogd. Naast de voor een groot deel

vernieelde gracht zien we nu verder ten O. van e f nog eenige andere verschijnselen in den bodem. Zoo vinden we hier in de eerste plaats het einde van de komvormige dubbele greppel bij j, die we boven reeds aan de buitenzijde van de gracht zagen loopen en van deze greppel af buigt zich een smaller spoor (k) naar de gracht toe, om daar in een paalgat te eindigen. Ook naar het O. toe loopt een baantje m, terwijl bovendien nog een paar paalgaten (l) hier in de buurt te vinden zijn.

Gelijk gezegd, bevinden we ons hier juist op het punt waar de bodem in de richting van het Beekmansdal naar het N. begint af te loopen en is hier klaarblijkelijk veel grond de helling af weggespoeld. Vlak ten N. van f loopt de tegenwoordige Ubbergsche veldweg, die natuurlijk een onderzoek ter plaatse verhinderde en direct aan de overzijde werd in een daar gegraven greppel (p) in het verlengde van de vestinggracht geen gracht gevonden, doch wel het profiel van een dergelijke dubbele komvormige palissadegreppel als die waarvan we boven bij j het einde zagen. In een greppel o, nog eens in het grachtverlengde op een meter of tien afstand gegraven, werd tot vrij groote diepte, een eind lager nog dan elders het diepste punt der gracht was geweest (vgl. de maten op de kaart), afgedreven waterachtige grond en een komvormige leemplek aangetroffen. De inhoud aan scherven in deze palissadegreppel bij j gevonden, verbiedt ons deze aan een andere periode toe te schrijven als de gracht zelf, alle hier gevonden fragmenten waren uit den tijd omstreeks 100 n. Chr. We zullen dus voor alle tot dusver genoemde verschijnselen met elkaar een verklaring moeten zoeken. Zulk een verklaring laat zich m.i. vinden door de volgende overwegingen.

We bevinden ons hier noordelijk van punt j (vgl. hierbij de groote kaart, Afb. 11), ongeveer op het midden van het oostelijke vestingfront. Nu is het duidelijk, dat de noordelijke helft van dit front onmogelijk op dezelfde wijze kan zijn gevormd geweest als de zuidelijke. Immers, gelijk reeds vroeger is uiteengezet, strekte zich aan de N.O.zijde de vesting tot aan den steilen bergrand uit, welken we thans daar nog over eenigen afstand (8—9) recht zien loopen, doch die verder naar het Z. klaarblijkelijk ten behoeve van den Beekmansdalschen bergweg in lateren tijd eenigszins afgegraven is. Het spreekt dus vanzelf dat, wat het noordelijk gedeelte betreft, als het ware het ravijn de rol van de gracht in het Z. overnam. Vanaf het punt, waar het ravijn naar beneden begon te loopen, moest dus een verandering in den aanleg optreden, en dit punt ligt nu, gelijk we zagen, hier ter plaatse van den Ubbergschen veldweg en wel precies op het midden van het O. vestingfront. Aangezien we nu de poort van de vesting, evenals aan de W.zijde, ook hier aan de O.zijde waarschijnlijk in het midden van het front moeten verwachten, zullen we bij onze verklaring rekening moeten houden met het feit, dat naar alle waarschijnlijkheid de uit het Z. komende gracht ongeveer ter hoogte van f moet zijn geëindigd tegen een aarden poortdam. Daar nu de noordelijke helft van het O.front aan de helling onmogelijk op dezelfde wijze als op het vlakke terrein de zuidelijke kon zijn aangelegd en bij eerstgenoemde de gracht waarschijnlijk ontbroken heeft, mogen we dus aan de N.zijde van den poortdam, d.i. ten N. langs den Ubbergschen veldweg, ook geen gracht verwachten en verwondert het ons dus niet dat zij hier reeds bij n ontbreekt. Hoe ten N. van de onderbreking ten behoeve van de O.poort de eigenlijke weeraanleg geweest is, laat zich niet meer onderzoeken. De Beekmansdalsche weg heeft hier alles geheel verstoord. We zouden echter vermoeden dat hier reeds de steenen muur een aanvang zal hebben genomen dien we vroeger reeds als begrenzing van het noordelijk gedeelte van de vesting, langs den bergrand gebouwd, beschreven hebben.

Wanneer we dan hier op dit punt dat afloopen van het Beekmansdal en de daardoor veroorzaakte moeilijkheden door afspoeling van het zand waarnemen, dan meen ik dat zich hierdoor ook die andere verschijnselen buiten de gracht te dezer plaatse laten verklaren, wanneer we althans werkelijk hier op het midden van het O.front de poort en de grachtonderbreking mogen aannemen.

Immers het bestaan van een gracht hier boven aan de helling van het Beekmansdal, in dezelfde richting N.Z. als waarin die helling zelf afloopt, moet voortdurend door het wegspoelen van het zand boven aan de berghelling bedreigd zijn geworden.

Zou dan niet de diep in den grond ingegraven palissadeaanleg, die blijkbaar het laatste gedeelte van de gracht omsluit (vgl. het kaartje Afb. 12), gediend hebben om hier den grond waarin die gracht gegraven was, vast te houden en tegen afspoelen te behoeden? Deze aanleg zou dan tegen den aarden dam van den poortingang aan zijn gelopen en daar zijn afgebroken. Aan den overkant van den Ubbergschen veldweg, dáár, waar dus waarschijnlijk de muurbouw van de noordelijke helft der castra een aanvang nam, zouden we dan, juist in het verlengde van de uit het Z. komende gracht, eenzelfde beschermingsaanleg tegen het afspoelen van den grond hebben weergevonden. Hoe noodig zulk een aanleg hier geweest moet zijn, kan ieder waarnemen, die na een hevigen regenval dit terrein bezoekt. Ook dit alles stemt dus overeen met onze voorstelling dat we hier ten N. van punt f op onzen plattegrond, juist ter hoogte van den Ubbergschen veldweg, de oostelijke poort van de vesting zouden hebben gehad. Ook het naar het vermoedelijke grachtuiteinde toe ombuigende spoor K schijnt hierop te wijzen. We moeten ons echter tot gissingen bepalen, de toestand van het terrein laat niet toe meer zekerheid te verkrijgen. Met dat al was echter hiermede precies het verloop van het Oostfront van de vesting vastgesteld en we kunnen thans dus alle vier de zijden precies aanwijzen.

Hiermede is tevens de mogelijkheid geopend tot een meer juiste berekening van de maten en het oppervlak van de vesting. Daarbij gaan we uit van de kaart door het bureau van gemeentewerken van Nijmegen ten behoeve van den gemeentedienst vervaardigd op een schaal van 1 à 4000. De lijn getrokken vanaf het midden van de poort in het W. tot bovenbedoelde plaats aan den Ubbergschen veldweg in het O., waar we eveneens de grachtonderbreking van een poort vermoedden, is dus de as van de geheele vesting geweest. Deze lijn is vrijwel zuiver evenwijdig met die van de zuidzijde van de vesting zooals die door de punten 11, 10, 1, 2, 3, 4, 5 vaststaat. Deze lijn, van middelpunt W.gracht tot middelpunt O.gracht gemeten, is volgens bovenbedoelde kaart $\pm 706,5$ M., de afstand vanaf deze aslijn in loodlijn gemeten naar het midden van de gracht aan de Z.zijde in sleuf 5 is 216,5 M., in sleuf 11 218 M., dat is dus gemiddeld $\pm 217,25$ M. Gelijk ons aan de westzijde in sleuf 13 en bij de poort in sleuf 14 gebleken is, zal men den afstand van het grachtmidden tot den binnenkant van den walruur achter de gracht op ongeveer 9 M. moeten rekenen. Om dus dezelfde maten tot aan de binnenzijde van den muur te berekenen ten einde zóó tot de grootte van het binnenoppervlak van de vesting te komen, moet men aan alle zijden die maat van het bovenstaande aftrekken en komen we dus tot een binnenlengte van 688,5 M. terwijl we in plaats van 217,25 M. 208,25 M. moeten zetten.

De noordelijke helft van de vesting wordt niet door een gracht afgesloten, doch gelijk we zagen, door een muur met weergang er achter langs den bergrand. De breedte van dien weergang werd ons daar aan den N.rand in sleuf 15 door de diepte van het daar aange-

bouwde gebouwtje weergegeven, zooals in het vorige opstel uiteen is gezet. De lengte van de loodlijn van den binnenmuur af van dat gebouwtje d. i. den binnenkant van den weergang op onze kaart op de aslijn getrokken, bedraagt 221 M. Bij een lengte van $\pm 688,5$ M. komen we dus tot een breedte van $\pm 208,25 + 221 = 429,25$ M. Dat deze verhouding nog al wat van de gewone regelmaat af schijnt te wijken is zeker ook nog voor een goed deel op rekening te zetten van de betrekkelijk gebrekkige gegevens, vooral aan de N.zijde, waar eenmaal in lateren tijd het fort Sterreschans was aangelegd en dus voor een groot gedeelte alle onderzoek onmogelijk is gemaakt. Wanneer we dus voor de ronde hoeken nog een gering cijfer aftrekken, is het binnenoppervlak van onze vesting ongeveer 28 à 29 H.A. groot geweest. Hij was dus ruim zoo groot als de vestingen van Bonn en Neusz welke respectievelijk een inhoud van 24.70 en 25 H.A. hebben gehad. (Vgl. Bonn. Jahrb. 111/112 blz. 18).

Reeds in ons vorig opstel werd uiteengezet wáár ongeveer de via principalis moest hebben geloopt en hoe ter plaatse, waar we die mochten vermoeden, werkelijk de overblijfselen van steenen gebouwen aanwezig waren, zooals ze aan dien weg moeten hebben gelegen. Bij de groote verwoesting van onze vesting in latere tijden aangericht en de groote bezwaren van tegenwoordige bebouwing of perceelverdeeling van het land, welke aan een meer volledig onderzoek in den weg stonden, kwam het mij toch als een bepaalde eisch voor, dat wij ten minste het hoofdgebouw van de vesting, het praetorium, precies zouden localiseeren en daarmee ook het verloop van de via principalis, den hoofdweg, zouden vaststellen. Gelijk reeds in een vorig artikel werd opgemerkt, stonden ons daarbij de twee moderne villa's aan den Huigensweg (op de kaart bij 18) bij welke bouw trouwens zeer veel bouwpuin gevonden was, in den weg. Toch is het naar mijn overtuiging gelukt om deze heen de hoofdlijnen van het praetorium vast te stellen, nadat reeds de in een vorig verslag beschreven greppels 20a en b ons de aanwezigheid van steenen gebouwen hier in de buurt hadden geopenbaard. Onze plattegrond Afb. 13¹ vertoont ons de verschillende sleuven, welke op dit terrein rondom de villa's konden worden gegraven.

In deze sleuven werden op vele plaatsen de totaal uitgebroken fundamentmuren van een groot steenen gebouw gevonden. De vernieling en het weghalen van het steenmateriaal hadden zóó radicaal plaats gehad, dat soms niet meer dan de kunstmatige met kalk vermengde kleibedekking over was gelaten, waarop de muur had gerust. Soms was bij het uitgraven de oorspronkelijke fundamentgreppel gevolgd, die daardoor dus vrij intact gebleven was, elders echter was deze ten behoeve van het uitbreken door ruwe gravingen sterk verwijd. Echter was toch aan deze aanwijzingen het muurverloop bijna altijd nog terug te vinden. De hoop een nog eenigszins gaven plattegrond bloot te leggen, moest evenwel worden opgegeven; ook bleek bij het uitbreken bijna geen fragment of scherf meer ter plaatse gelaten.

Vlak langs den N.grens der villatuinen, tusschen deze en den Ubbergschen veldweg zagen we de fundamenten van twee lange muren evenwijdig op de richting van den tegenwoordigen Huigensweg loopende en tusschen beiden die van verbindingsmuren, welke vierhoekige vertrekjes vormden. (Afb. 13¹ a c, d f). De O.hoek (d) van dit gebouw lag een eind achter het achterhek der villatuinen en, terwijl bovengenoemde muren natuurlijk slechts in dwarscoupes op verschillende punten konden worden gezocht en gevonden, was het hier mogelijk den oostelijken buitenmuur over een lengte van 70 M. na te graven (tot g). Over dezen geheelen afstand liet dit muurfundament zich terug vinden; terwijl op verschillende plaatsen fundamenten van binnenmuren daarvan in westelijke richting liepen,

welke klaarblijkelijk een reeks van binnenvertrekken hadden gevormd, sluit over dezen geheelen afstand nergens een muur in O. richting op dezen muur aan; een bewijs dus dat wij hem met recht als buitenmuur mogen beschouwen. Deze lange muur brengt als het ware de verbinding tot stand met deze reeks vertrekken langs den Ubbergschen veldweg en de verschijnselen ten Zuiden van deze villa's aan den Huygensweg. Hij reikt immers nog tot achter de reeks van zuilenfundamenten, welke we daar in rechthoekige richting op onzen muur zien loopen (j k). Onze lange muur heeft echter zeker nog verder naar 't Z. doorgelopen dan de terreinsomstandigheden toestonden te volgen en houdt buiten twijfel ook verband met den muur (h l), welke parallel met de straks genoemde zuilenreeks loopt en waarschijnlijk rechthoekig aan den oostmuur aansloot. Ook op dezen muur kwamen uit zuidelijke richting rechthoekig erop staande zijmuren uit, welke klaarblijkelijk weer een reeks van vertrekken hebben gevormd. Voorbij h zien we dezen muur onderbroken, terwijl aan de noordzijde een contrefort er rechthoekig tegen aan is gebouwd. De reeks van zuilen schijnt echter nog verder naar het W. door te loopen. Ten N. van h vinden we ook weer een voortzetting van onzen muur (bij p), zij het ± 1 Meter bij deze terug liggend. Aan de overzijde bij a schijnt een dergelijke toestand aanwezig te zijn geweest. Verder was hier echter niets meer voor onze spade toegankelijk. Aan de overzijde van den Huygensweg werden tenslotte alleen nog een paar fundamentstukken ontgraven, evenwijdig met den O. frontmuur loopende, met eenige dwarsmuurtjes welke er op aan liepen (l m). De hier beschreven sterk vernielde en slechts zeer lacuneuze overblijfselen, komen ons desondanks toch voldoende voor, om ons omtrent de beteekenis van het gebouw hetwelk hier stond, in te lichten.

Op onze plaat, Afb. 13, hebben wij onder 1 de hier beschreven overblijfselen geteekend, zooals ze werden gevonden, terwijl we in 2 met zwarte ingevulde lijnen dezelfde ontgraven fundamenten teekenden, benevens die muren, welke we op grond van het gevondene met zekerheid konden reconstrueeren. Bovendien vulden wij hier met enkele lijntekening zulke muren aan als we naar analogie van het gevondene of om andere redenen meenden te mogen suppleeren. In 3 geven we een reproductie van den reconstructieplattegrond van het praetorium van Vetera bij Xanthen (vgl. Bonn. Jahrb. 126 I) en tenslotte in 4 eene van den plattegrond van het praetorium der bekende Afrikaansche vesting van Lambaesis (naar Mém. de l'Acad. des inscr., XXXVIII, 1).

Een vergelijking van deze vier plattegronden maakt, dunkt me, veel woorden overbodig.

Van de vleugels en het frontgebouw met hun vele vertrekken, welke eene groote binnenplaats omgeven, werden door onze gravingen zelf voldoende overblijfselen ontgraven. Aan de oostzijde werd bij c een binnenhoek blootgelegd waarvan de tegenoverliggende hoek n zich dus bij reconstructie vanzelf laat vinden. De reeks van zuilen j k aan de zuidzijde wijst erop dat deze hoeken de hoeken van een binnenplaats geweest zijn. Aan den anderen kant moet, wanneer hier zulk een binnenplaats geweest is, natuurlijk ook die zuilenhal hebben omgeloopen, evenals ze dat in Vetera en elders doet. Op deze wijze komen we dus vanzelf tot de reconstructie van een groote open zuilenhal met vertrekken aan drie of vier zijden, gelijk die van een praetoriumbouw steeds het voorgedeelte uitmaakt en zooals we die dus ook in Vetera vinden. Een verschil tusschen Vetera eenerzijds en onzen aanleg en dien van Lambaesis anderzijds is, dat bij den eersten de omringende kamers dubbel zijn, hier echter slechts enkel. Mogelijk is dat hieraan toe te schrijven, dat in Vetera twee legioenen, hier waarschijnlijk maar één gelegerd waren. Dat we hier werkelijk met een

dergelijk gebouw te doen hebben, blijkt verder ook uit de overeenstemming der maten. Immers, de lengte van den frontmuur, welken we kunnen bepalen door de reconstructie van den zuidelijken vleugel op gelijke diepte als de noordelijke (pl. min. 90 M.) vertoont dezelfde maat, welke we zoowel in Lambaesis als in Vetera voor die van het front van het praetorium vinden. De breedte van de groote binnenplaats, dat is de afstand van den muur a c tot h i, is bovendien eveneens dezelfde als die in Vetera (60 M.).

Door al deze analogieën meen ik het als bewezen te mogen beschouwen dat we hier, op de plaats waar we het meenden te moeten zoeken, het praetorium van de vesting werkelijk hebben weergevonden, al blijven er nog tal van detailvragen onbeantwoord. Zoo hebben we in de eerste plaats nog de vraag, hoe diep de groote binnenplaats is geweest en hoe men zich den aangrenzenden aanleg daarachter, die elders vaak een soort basilica is, te denken heeft. Het verschil in dit opzicht tusschen Lambaesis en Vetera b.v. bewijst dat we hier maar niet zonder meer uit analogie tot een conclusie kunnen komen. In Vetera, het „doppellager”, is de diepte van de binnenplaats een heel eind grooter, in Lambaesis daarentegen belangrijk minder dan de breedte. Bij deze laatste vesting heeft de zuilenrij van de binnenplaats langs den zijvleugel 10 zuilen en hetzelfde aantal zuilenbasissen hebben we ook nog in onze reeks j k teruggevonden. Aan de achterste van deze zuilen sluit in Lambaesis een lichtere bouw aan welke na een hoek te hebben gevormd de binnenplaats aan de achterzijde afsluit. Zou het nu toeval zijn, dat wij juist aan onze tiende zuil j eveneens het spoor, waarschijnlijk van een houtbouw zien aansluiten, hetwelk een eind verder eveneens een hoek naar binnen schijnt te maken? Er is hier nog meer wat op overeenkomst wijst. We zagen boven dat bij h de binnenmuur (i h) van den zijvleugel een onderbreking vertoont, evenals die aan de overzijde bij a, doch dat de voortzetting daarvan (bij p) een eindje bij de richting van i h terug ligt. Hetzelfde verschijnsel, het terug liggen van het binnenfront van het achterste gedeelte van den zijvleugel, vinden we nu ook in Lambaesis (bij w).

Uit deze details zouden we dus misschien mogen besluiten dat de bouw van het achtergedeelte van ons praetorium groter gelijkenis heeft gehad met dien te Lambaesis dan te Vetera, doch hoe dit zij, in alle geval is het in hooge mate waarschijnlijk dat j de laatste is van de reeks van zuilen, welke hier hebben gestaan en dat de achterzijde van de binnenplaats evenals in Lambaesis niet door een zuilenreeks is afgesloten geweest. Daar moet dus vrij spoedig de achterbouw een aanvang hebben genomen, die voor het grootste gedeelte onder den tegenwoordigen Huygensweg liggen moet, en waarvan we bij l m alleen eenige muren hebben gevonden. Voor eenige reconstructie of maatbepaling geven deze natuurlijk geen voldoende houvast. Alleen in één opzicht zijn deze muren nog merkwaardig. Niet slechts dat zij met den frontmuur d g parallel loopen, maar, met de beide paalgaten voor houten palen of zuilen er tusschenin, vertoonen deze muren zeer duidelijk een ingang of doorgang. Het midden nu van dezen doorgang ligt juist in de lijn, die men op het midden van het voorfront d g loodrecht trekken kan, d. w. z. deze doorgang ligt volkomen in de as van het gebouw, recht tegenover de plaats waar men den hoofdingang van het gebouw mag verwachten.

De toestand der fundamentgreppels laat niet toe omtrent dien hoofdingang zelf nog iets te zeggen. We zullen ons dan ook tevreden moeten stellen met het zeer gebrekkige beeld, hetwelk wij hier van het praetorium hebben kunnen ontwerpen. De tegenwoordige toestand van het terrein vergunt niet daar nog veel aan toe te voegen en de troosteloze

verwoesting der fundamenten in dezen geheel doorwoelden grond, waarin zelfs slechts betrekkelijk weinig overblijfselen van voorwerpen zijn achtergelaten, moedigt niet aan hier nog de gravingen voort te zetten, gezien ook de enorme kosten daaraan verbonden. Bovendien de hoofdzaak mogen we gerust als volkomen bereikt beschouwen, de ligging van het praetorium binnen onze vesting is precies bepaald en de overeenkomst van dit gebouw met andere bekende praetoria, in de eerste plaats met dat van Vetera, is vastgesteld. Ter nadere orienteering kunnen we dus nog verwijzen naar de interessante reconstructie van dit gebouw in Vetera in de Bonn. Jahrb. S. 126. Nog zij vermeld hoe bij onze gravingen naar het praetorium, ook noordelijk ter zijde van dit gebouw, een aantal muurresten en sporen gevonden werden. Reeds in ons vorig opstel werd de zuilenrij beschreven, die daar evenwijdig met den N. muur van het praetorium loopt op een afstand van ± 9 M. van dezen. Meende ik toen dat deze gebouwresten vermoedelijk aan het praetorium zelf zouden zijn toe te schrijven, thans zien we dat we hier met een gedeelte van een noordelijk daaraan grenzend gebouw te doen hebben, hetwelk klaarblijkelijk met een zuilenhal openlag aan den weg tusschen dat gebouw en het praetorium zelf. Omtrent de bestemming van dit gebouw valt niets met zekerheid te zeggen en de Ubbergsche veldweg, met aan de overzijde het voor het fort Sterreschans eenmaal doorgraven terrein, maken hier een verder onderzoek waarschijnlijk geheel vruchteloos. Waarschijnlijk lag dit gebouw met zijn oostelijk front een heel eind bij dat van het praetorium terug. Twee evenwijdige afvoergoten, waarschijnlijk eenmaal ter zijde van een weg gelegen, werden hier althans aangetroffen op een 9-tal meters afstand van een in N.Z. richting verloopend muurtje, hetwelk we als oostelijke afscheiding van dat gebouw meenden te mogen beschouwen. (Vgl. ons vorig opstel Afb. 18:20b rechts). We behoeven echter niet langer bij deze verschijnselen, welke toch geen zekere conclusies meer toelaten, stil te staan. Alleen zij hier nog eens gewezen op de waarschijnlijkheid dat een aantal balkensporen en paalgaten op deze plaats (vgl. genoemde Afb. 18:20) van een vroegere bouwperiode, die met hout in plaats van met steen gewerkt heeft, afkomstig zijn zou.

Nu ons de ligging van het praetorium bekend is geworden, is het ook mogelijk met wat we bovendien vroeger reeds zagen, de hoofdlijnen van de vesting vast te stellen. Is ons de omtrek daarvan thans wèl bekend en was het ook mogelijk de porta decumana in 't W. en met groote waarschijnlijkheid aan de O.zijde de porta praetoria vast te stellen, op de plaatsen waar het gewone vestingschema deze deed verwachten, de ligging van het praetorium vertoont een onregelmatigheid welke ook op andere deelen van de vesting van invloed moet zijn geweest. In de eerste plaats ligt het geheele gebouw een dertigtal meters meer naar het Zuiden dan wanneer het, zooals men verwachten zou, precies in de N.O. as van de vesting aangelegd was, waarin de bovengenoemde poorten liggen. Hierin hebben we tevens de verklaring van een feit reeds in een vorig opstel vermeld, dat namelijk vanaf de poort in het W. de weg door de retentura in eenigszins schuine richting schijnt te loopen evenals verschillende gebouwsporen aan dien weg gelegen. Blijkbaar liep hij van de poort op het midden van het W.front naar het eenigszins schuin daartegenoverliggende praetorium toe.

Verder ligt het praetorium een 50-tal Meters oostelijker dan de gebruikelijke maatverhouding van retentura en praetentura dat zou doen verwachten. De via principalis, die langs zijn Oostfront in een richting N.Z. moet hebben geloopt en waarvan we in een breede laag kiezel en kalk mogelijk het overschot hebben gevonden (vgl. den platte-

grond Afb. 13¹ bij q) lag dus ook een vijftigtal Meters oostelijker dan we haar eerst vermoedden. Zij zal het zuidelijk front moeten hebben bereikt even ten O. van de plaats (n°. 5 op den plattegrond) waar we voor het eerst de gracht van de vesting ontgroeven. Dáár zullen we dus waarschijnlijk de porta principalis dextra hebben te verwachten, terwijl de porta sinistra in de berghelling ten N. zal moeten hebben gelegen waar bij den bouw van een nieuwe villa in de helling niet onwaarschijnlijk de sporen van een opgang gevonden zijn. Haar overblijfselen moeten daar echter zeker door de gravingen aan het fort Sterreschans zijn vernield.

De terreinen ten W. van praetorium en vin principalis, waar we reeds eenige proefgravingen verrichtten over welke een vorig opstel bericht, zouden voor ons onderzoek slechts op enkele punten nog toegankelijk zijn en de toestand waarin we hier op een enkel punt de overblijfselen van barakken en gebouwen hebben aangetroffen, maakt het niet waarschijnlijk dat verdere gravingen op die enkele punten moeite en kosten zouden loonen.

Oostelijk van het praetorium zou mogelijk nog naar enkele gebouwen in hun geheel te graven zijn. De hopelooze toestand, waarin wij echter hier de grondslagen van steenen gebouwen hebben aangetroffen, gevoegd bij hun diepe ligging en de verbazend hooge eischen voor schadevergoeding enz. aan een expresselijk ondernomen opgraving gesteld, schijnen mij toe een verdere voortzetting der opgravingen te dezer plaatse te verbieden. Ongetwijfeld zullen hier bij villabouw of rioleering nog wel overblijfselen van dezen aard, die tot onze vesting behooren, voor den dag komen. We mogen dan hopen dat het Nijmegens archivaris, den heer M. Daniëls, die van onze vesting het eerst de spitse gracht ontdekte en reeds menig ander belangrijk punt van Nijmegens geschiedenis op deze wijze vastlegde, ook gelukken zal hier tijdig zijn waarnemingen te doen en zóó het beeld van deze vesting door goed geobserveerde toevalsvondsten nog wat vollediger te maken. Van hem mogen we misschien nog meer verwachten. De vondsten van fragmenten, bij onze gravingen gedaan, zijn wel niet onbelangrijk, maar toch wordt hun belang verre overschaduwd door de uitgebreide verzameling fragmenten, welke de heer Daniëls reeds vroeger bij allerlei gravingen op ons vestingsterrein heeft bijeengebracht. Een bewerking daarvan mogen we zeker van zijn kundige hand te gemoet zien en waarschijnlijk zal hij zich daarbij tevens ook over ons materiaal willen ontfermen.

Een oppervlakkig onderzoek ervan heeft steeds nog de bevestiging van het reeds vroeger geconstateerde feit gebracht, dat dit materiaal hier in hoofdzaak aan de laatste tientallen van jaren der eerste eeuw na Chr. is toe te schrijven, aan den tijd, toen onze vesting hier heeft bestaan als groote legioensvesting van het Xe legioen, gelijk dat reeds in een vorig opstel is uiteengezet.

De garnizoensvesting van de Legio X, die te zamen met Cerialis in 70 na Chr. in deze landen kwam, om er een 35 jaar te verblijven, welke vesting hier klaarblijkelijk was gebouwd vlak bij den verwoesten Batavenburcht, om zóó de opstandige bevolking onder den duim te houden en van waaruit gedurende die jaren ook de kleinere cohortencastella in ons land, blijkens hun gestempelde pannen, van garnizoenen zijn voorzien, is hier dus op deze plaats van Nijmegen weergevonden en in haar hoofdtrekken vastgelegd. Niet onwaarschijnlijk is het de eenige groote Romeinsche legioensvesting geweest, welke ooit in ons land heeft bestaan.

DE OPPIDO BATAVORUM ET CASTRIS LEGIONIS X APUD URBEM NIJMEGEN INVENTIS.

Iam in fasciculo I¹ (p. XXIV) Nuntiorum nostrorum descripsimus murum e trabibus et harena constructum et stipites, qui montis planitiem in parte orientali urbis Noviomagi „de Kop” vocatam, circumdant.

Huiusce munimenti vestigia nunc demum, incisionibus per totam planitiem factis, persequi potuimus. Praebent nobis! imaginem haud plane talem, qualem exspectaveramus. Nam in latere occidentali munimenti nostri portam, quam ibi exstare credebam, frustra quaesivimus.

Contra, quemadmodum in tabula nostra I videre licet, murus continuus, cui a parte interiore stipitum ordines comitabantur, a loco planitiei in margine septentrionali littera H notato, per G et F usque ad E, locum eidem margini proximum, tendens, montem summum cingebat.

Murus autem litteris C A B notatus, quem marginem illum ipsum septentrionalem protegentem iam ante descripsimus, loco in tabula littera B notato in meridiem flectitur et apud D finem habet. Stipites, qui huic quoque muro a parte interiore additi sunt, soli etiam ultra in meridiem versus porrecti esse videntur.

Duae tantum portae, altera a septentrione (A) altera a meridie, oppidum intrare sinebant, quas via lapidibus strata inter se coniunctas esse iam ante demonstravimus (I¹, p. XXV).

Oppidum igitur nostrum exemplum esse egregium generis illius, cuius ruinas Germanice „Ringwallen” vocare consuevimus, luce clarius esse videtur; immo maximam praebet similitudinem cum illius arcis reliquiis, quae in media Chatterum terra antiqua Boehlau, Hofmeister alii investigaverunt, „Altenburg” apud „Niedenstein” dico. (vide Mitth. Ver. Hess. Gesch. 1909 sq.).

Ad viam stratam per medium oppidum ductam domos aut tuguria sita fuisse iam ante perspeximus (vide l. l.) Tabula autem nostra I et melius etiam tab. II tuguriorum illorum reliquias, quas hisce annis effodimus, ostendunt.

Varias habuisse formas tuguria illa et vario modo constructa fuisse vestigia monstrant quae terra conservavit.

Litteris L N O Q S U X Y Z in tabula nostra II notati sunt loci, ubi trabium, quae parietum fundamenta fuerunt, vestigia manifesta tuguriorum formas quadratas in solo delineant (vide etiam tab. fotogr., 3—6) Horum tuguriorum alia habebant speciem simplicissimam: quattuor parietes ibi casulam formabant, cuius etiam focum saepius in medio quadrato situm agnoscimus (vide tab. phot. 3). Alia tamen formam multipliciorem praebent (L S Q) et quasi cellas oblongas et angustas habuisse videntur, principali cubiculo adiunctas.

Aliis autem locis palorum vestigia tuguriorum oviformium speciem in terra depingere videntur (R, V etc.). Ibi haud dubie pali in terram defossi et inter se viminibus iuncti spatium oviforme cinxerunt. (apud R, a b c d e f g, apud V, a b c d e f g), Vestigia leviora tamen directorum parietum demonstrant in tugurii area orata cubicula rectangularia constructa fuisse. Etiam hic locum foci agnoscere licet.

Maximi momenti fuisse videtur domus rotunda (M), quae totius oppidi locum principem obtinet. Palorum circulus (a—b, e, j, k, l, m, n, o) haud dubie quondam viminibus inter se coniunctorum domus rotundae parietem externum efficiebat. Praeterea paries internus, e levi materia in terra defossa constructus, vestigia sua in solo reliquit, a parte domus meridionali (a—b) ipsum palorum circulum sequentia, a parte septentrionali tamen paulo interius sita (c—d). Ab hac parte igitur intra parietes interiorem (c d) et exteriorem (j k l m n) cella oblonga et curvata fuisse videtur, cubiculo principali (c d a b) adiuncta.

Cubiculum ipsum etiam formam rotundam paulo tantum oblongiorem habebat et palorum ordinibus haud dubie etiam tectum ferentibus, in plures partes divisum erat (l—s, i—u, t—w, t—g).

Domus igitur, forma rotunda, quae antiquissima esse tugurii forma vulgo creditur, conservata, postea reparata esse videtur secundum morem recentiorem. Nempe postea additus est paries directus (r p) cuius fundamentum apud q vestigia curvati parietis c d secat, quod non nisi jam destructo hoc pariete (c d) fieri potuit. Sic igitur in domo rotunda cubiculum principale formam fere rectangularem adeptum est (q p s a b e). Novus paries directus paulo exterius perductus (q r) domus introitum obliquum efficiebat, qualem etiam in aliis tuguriis quadratis nonnunquam (ut in S inter a et e) videmus.

Cella oblonga et curvata a parte septentrionali cubiculi sita, reparatione illa multo largior facta est (p q k l m n) et per eam canalis ad aquam abducendam perductus est, qui etiam veteris parietis vestigia (apud f) secat.

Gravissimum esse nobis videtur varias hasce domuum formas aetate, quae accuratissime circumscribi possit, eadem sese offerre et formas antiquiores recentioribus cedentes hic discerni posse.

Littera Ω in tabula nostra notavimus vestigia aedificii (trabium tantum per longitudinem iacentium et inter se non amplius M. $1\frac{1}{2}$ distantium) quae nobis in mentem vocant reliquias illas in „Altenburg” apud „Niedenstein” inventas (Mitth. d. Ver. f. hess. Gesch. u. Landesk. 1909 sqq.), quas aquarum receptacula quondam fuisse probabiliter coniecerunt BOEHLAU e. a.

Tabula I monstrat domus et tuguria illa praecipue sita fuisse ad viam quae portas duas iungebat. Magna pars planitiei non occupata erat aedificiis. Sic maximum reservatum erat spatium ad recipiendos eos, qui modo belli periculis instantibus sibi suisque murorum oppidi munitissimorum tutelam quaerere solebant.

Oppidum autem nostrum domesticum Batavorum illud oppidum fuisse, quod anno 70 a Civili ipso incendio dirutum sit, iam ante demonstravimus (Nunt. I¹). Vasorum fragmenta omnia ubique, etiam in tuguriorum vestigiis, inventa, saeculo primo p. C. n. ineunti et medio tribuenda sunt, quomodo postea, rebus inventis accuratius recensendis, monstrare posse speramus.

Etiam in Legionis X castris, quae, prope ad Batavorum oppidum inventa, in eodem Nuntiorum fasciculo praecedenti descripsimus investigationes nostras persequi potuimus. In latere occidentali fossam castra circumdantem per spatium satis longum deteximus (vide Tab. 11 et 12); etiam portae praetoriae locum in medio latere orientali invenisse mihi videor; portae tamen ipsius vestigia aqua pluvialis, hoc loco de monte per vallem, cui nomen „Beekmansdal”, defluens, proluisse videtur.

Etiam alias portas (principales dico) nos reperturos esse vix sperare poteramus. A latere meridionali domus hodiernae obtinent locum ubi porta principalis dextra quaerenda esse videtur. A parte septentrionali castellum temporum recentiorum nomine „Sterreschans”, medio saeculo praecedenti solo aequatum, haud dubie omnia vestigia antiquiora evertit.

Solum igitur nobis supererat praetorii reliquias investigare, sed et huius locum villae hodiernae magna pro parte obtinent. Praeterea aedificii antiqui fundamenta funditus paene eversa sunt. Tamen eorum tractum quodammodo incisionibus nostris sequi licebat (Tab. 13¹). Tabula nostra 13 quae vestigia illa inventa cum praetoriis Veteribus et Lambaesi accuratius perscrutatis comparare sinit, sufficere videtur ad demonstrandum, nos revera praetorii nostri rudera hoc loco invenisse (Tab. 11). Etiam mensurae aedificii cum mensuris in castris Veteribus et Lambaesi inventis prorsus conveniunt.

J. H. H.

HET SWASTIKA-ORNAMENT OP SAKSISCH VAATWERK.

In den loop van het vorige jaar heeft het Leidsche Museum weer belangrijke aanwinsten kunnen boeken zoowel wat aardewerk als andere voorwerpen, afkomstig uit de Friesche terpen, betreft. Een groote urn van grauw-zwart, uit de hand gevormd, glanzend aardewerk afkomstig uit Ferwerd verdient door de typische ornamentering in het bijzonder de aandacht. Die urn is tamelijk hard van baksel met donker grijze breuk. Een weinig onder den korten, licht naar buiten gebogen rand zijn twee horizontale diepe lijnen aangebracht met daaronder op 't midden van den buik een reeks van versieringsmotieven, gescheiden van elkaar door meerdere verticale plastische lijnen. (Afb. 14 ^{a, b, c en d}). Deze motieven zijn: een hakenkruis waarvan de armen naar links wijzen, een boog waarvan de twee uiteinden naar boven staan en die in 't midden door het fragment van een andere boog doorsneden wordt, een liggend kruis en ten slotte een „S”vormig slingerornament. Het gepolijste oppervlak is grauw-zwart van kleur met enkele bruinachtig getinte plekken. Dit soort aardewerk met zijn typisch versieringsprocédé, zijn bijzonder baksel en zijn „Schlauch”vorm, laat zich duidelijk als Saksisch herkennen. Niet alleen door de vondsten uit Noord-Duitschland en Engeland is ons deze vaak met bulten versierde ceramiek goed bekend, maar ook door de in ons land opgegraven Saksische grafvelden. Dit aardewerk is doorgaans gedateerd in de vijfde, mogelijk reeds vierde eeuw en volgende. Het heeft met de merkwaardige bijvondsten als fibulae, versierselen, enz., als 't ware den weg aangegeven waar langs de verovering van Engeland in 't midden der vijfde eeuw door de Saksen, uit N. W. Duitschland komende, moet hebben plaats gehad. Vooral de Friesche en Groningsche terpen hebben een rijk materiaal opgeleverd, terwijl aan de Rijnmond ook een belangrijk grafveld uit dien tijd is blootgelegd. (Rijnsburg).

In de Musea van Leiden, Assen, Groningen en Leeuwarden, waar dit materiaal is ondergebracht, zijn talrijke stukken van Saksisch aardewerk die nauwe verwantschap met de urn uit Ferwerd vertoonen. Terwijl bij de meest karakteristieke stukken van Saksisch aardewerk de sterke voorliefde aan den dag treedt om plastische ornamenten als bulten en opgelegde lijsten te gebruiken (zoals ze ons vooral uit de grafvelden van Anderlingen bij Hannover, van Borgstedt in Sleeswijk en uit Engeland bekend zijn), is er ook een groep aardewerk, die, alhoewel van hetzelfde materiaal, alleen de versieringstechniek door middel

van ingedrukte strepen toepast. De urn uit Ferwerd behoort tot deze laatste groep. Niet zelden echter ziet men ook de twee versieringsmethoden te zamen toegepast, zoodat in deze van een scheiding geen sprake kan zijn. Alleen de vorm en de hardheid van het baksel kunnen wellicht voor nauwkeuriger dateering een aanwijzing zijn. Met het oog hierop geloof ik met zekerheid de Ferwerdsche urn, waarvan de vondstomstandigheden niet nauwkeurig bekend zijn, bij de Saksische ceramiek te moeten indeelen die in de vijfde en zesde eeuw in ons land voorkomt.

Het hakenkruis of swastika heeft steeds de aandacht der geleerden getrokken. De taaiheid van zijn voortbestaan en de omstandigheden waarin het wordt aangetroffen maken dit alleszins begrijpelijk. Als wij zien hoe het reeds in de 2de stad van Troja en op het beschilderd neolithisch aardewerk van Siebenbürgen voorkomt, hoe het daarna, de eeuwen door, zich handhaaft en achtereenvolgens verschijnt in om zoo te zeggen alle deelen van Europa, hoe het zich in Azië, Indië, China en zelfs Amerika een weg baant, dan begrijpt men de aantrekkingskracht, die van de studie van den ingewikkelden weg, die dit symbool schijnt afgelegd te hebben, moet uitgaan. De slotsom, waartoe doorgaans deze studies geleid hebben, is dat het hakenkruis evenals het triquetrum of driebeenig hakenfiguur, overoude zonnelymbolen zijn die de beweging van de zon, van het „lichtende hemelwiel” voorstellen. Verder neemt men zoo goed als algemeen aan, dat aan het hakenkruis de beteekenis van een „gelukwensch” werd gehecht. Terwijl oorspronkelijk dit teeken een heilig karakter heeft gedragen werd het nadien meer als een symbolisch of prophylactisch teeken gebruikt dat ten slotte tot eenvoudig versieringsmotief verviel. Wat het triquetrum betreft neemt men algemeen aan dat het niet alleen denzelfden oorsprong als het hakenkruis heeft, maar ook dezelfde beteekenis had ¹⁾.

Het hakenkruis en triquetrum komen niet alleen op aardewerk voor, doch ook op munten, wapens, wapenrusting, amuletten en gebruiksvoorwerpen. Zelfs al neemt men aan dat de swastika vaak niets anders is geweest dan een versieringsmotief, dan moet men toch erkennen dat het opvallend (is hoe hij, sinds de Dipyronvazen, waarop duidelijk de voorstelling van den begravingssritus met het hakenkruis samengaat, ook elders zooals op huturnen van het bronstijdperk uit Italië, op Villanova- en Hallstatturnen en ten slotte op de meanderurnen van den Romeinschen keizertijd onafscheidelijk verbonden blijkt met den doodencultus. Wanneer wij nu het swastika-ornament op Saksisch aardewerk uit de Friesche terpen aantreffen, dan zal men zich in de eerste plaats afvragen of dit symbool, dat hier ook in verband schijnt te staan met godsdienst of bijgeloof, hier een specifiek Saksische eigenaardigheid vormt. Dat de groote urn van Ferwerd onder het Saksisch vaatwerk niet als een unicum mag worden beschouwd leert het materiaal dat in de musea van Leiden, Groningen en Leeuwarden is ondergebracht ²⁾.

1) WILSON: Annual Report of Smithsonian Institution. Washington, 1896.

GOBLET D'ALVIELLA: La migration des symboles. Paris, 1894.

DÉCHELETTE: Manuel d'archéologie. Paris, 1910 II.

LECHLER: Vom Hakenkreuz. Leipzig, 1921.

2) Bij mijn onderzoek in de Musea van Groningen en Leeuwarden werd ik door de welwillende medewerking der Directies ten zeerste geholpen. Ik wil niet nalaten hiervoor mijn oprechten dank te betuigen. Ook de hier gepubliceerde foto's (Afb. 16^{a-b} en 18) van de stukken aardewerk uit Loppersum en Wijnaldum, dank ik aan de vriendelijkheid van de directies van het Museum voor de Provincie en Stad Groningen en van het Friesch Museum te Leeuwarden.

Zoo bevindt zich te Leiden de bekende rijkversierde urn uit Hooghalen (Noord-Drenthe). Deze vertoont op haar bovenste helft, tusschen de schildvormige plastische bulten twee touwvormig-opgelegde hakenkruisen, gevormd uit twee S-vormige slingers. (Afb. 15).

Op een ander stuk Saksisch aardewerk, afkomstig uit Loppersum, komt een swastika met rechtlignige armen driemaal voor. (Afb. 16^{a-b}). Dit stuk, dat zich in het Museum te Groningen bevindt, heeft een zeer eigenaardigen vorm, die op zich zelf reeds de aandacht verdient. Het bestaat uit een soort beker, die aan den bovenkant door een kegelvormig dakje is gesloten, en in welks wand, ter hoogte van het midden ongeveer, drie naar boven gerichte tuiten zijn aangebracht, die eenigszins trechtersvormig wijder worden naar de opening toe; het geheel rust op een voetje, dat door een lijstvormige versiering van het lichaam is afgescheiden. De aarde is mooi zwart, gepolijst en hard gebakken. Twee der drie tuiten zijn afgebroken ¹⁾.

Ook het Museum van het Friesch Genootschap te Leeuwarden bezit een paar merkwaardige stukken Saksisch aardewerk waarop dit hakenkruis voorkomt: het eerste is een fragment van een klein urntje uit Ferwerd met plastische versiering. De aarde is zwart glimmend en hard gebakken. Het hakenkruis, dat op de gewone wijze met een stomp voorwerp is ingegroefd, is van het rechtlignige type. (Afb. 17).

Het tweede stuk, afkomstig uit Wijnaldum, is een fragment van een urn van grauwwzwarte aarde met eenigszins bruinachtige plekken. Het oppervlak is tamelijk goed gepolijst en het baksel is hard. Wat grootte en vorm betreft moet deze urn het meest gelijkenis hebben vertoond met het hier besproken Leidsche exemplaar uit Ferwerd. Het swastikamotief heeft hier S-vormig gebogen armen. (Afb. 18).

Ook het buitenlandsch Saksisch aardewerk levert ons voorbeelden op van hakenkruisversiering.

Uit Engeland is een fleschvormige urn bekend met de karakteristieke opgelegde touwersiering en met een twintigtal hakenkruisen van rechtlignig type voorzien. Deze swastika's zijn ieder afzonderlijk in een klaarblijkelijk ingedrukt vierkantje geplaatst en zijn bandsgewijs om den buik van de urn gelegd ²⁾. Zij zijn met de hand en niet met een stempel aangebracht. Deze urn, die afkomstig is uit Shropham (Norfolk), bevindt zich in het British Museum. (Afb. 19).

Op een stuk aardewerk uit Issendorf (Stade), dat in het Museum van Hannover wordt bewaard, komt te zamen met een kruisversiering en S-vormige spiralen ook een rechtlignige swastika voor. Het is een urn met tamelijk nauwen hals en breeduitstaanden buik en met

1) Dat dit voorwerp werkelijk een lamp zou zijn, zooals het in het Museum te Groningen wordt genoemd, durf ik niet zonder meer te ontkennen, vooral daar het werkelijk een zekere gelijkenis vertoont met dergelijk aardewerk uit Altmark (P. KUPKA, Zwei German. Tonlampen, Praehist. Zeitschr. II, 1910) dat omstreeks de 2de à 3de eeuw wordt gedateerd en beschouwd wordt als een nabootsing der Romeinsche lampen. Zou men hier echter niet eerder kunnen denken aan een voorwerp, dat een ritueele bestemming heeft gehad, zooals die der „kernoi” b. v., aan wier vorm dit stuk sterk herinnert, en die o. a. op 'teiland Creta sinds de oude cycladencultuur tot in moderne tijden zijn in gebruik gebleven bij het offeren der „eerste vruchten van het land” bij den ritus van de artoklasia? Cf.: S. Xanthoudidis, Cretan Kernoi. Brit. School Ath. t. XII (1905—1906).

2) WILSON, l. l. pag. 871. Volgens W. zouden de swastika's wit zijn (door vulling?) op zwarte achtergrond.

de typische ronde stempelindrukken met een kruisje voorzien. Buiten het hakenkruis, dat weer rechthoekig is, komt op deze urn een gewoon rechtstaand kruis voor, dat mogelijk reeds aan den invloed van het opkomende Christendom is toe te schrijven, alsook een S-vormig teeken, dat naast het rad- en swastikamotief als een der zonnelymbolen wordt beschouwd ¹⁾. (Afb. 20) ²⁾.

Ten slotte komt op een bultenurn uit Altenrade (Prov. Hannover) een swastika voor met lichtelijk gebogen armen ³⁾, terwijl uit Denemarken eveneens een grafurn met swastika-versiering is bekend (vermoedelijk afkomstig uit Broholm) (Afb. 21) ⁴⁾.

Uit deze voorbeelden blijkt duidelijk dat de Saksen van Noord-Duitschland, evenals die van ons land en Engeland omstreeks de vijfde eeuw en volgende aan het hakenkruis eene beteekenis hechtten, die, in verband met den bij hen gebruikelijken doodenkultus moet worden gebracht. Dat deze beteekenis niet mag overschat worden blijkt duidelijk uit het betrekkelijk geringe aantal urnen met deze symbolen voorzien. Ook het zoogenaamde lampje uit Groningen zou mogelijk nog aan een soort kultus kunnen doen denken. Maar daar het geene analogieën onder het Saksische aardewerk bezit, moet het bij de beoordeeling dier beteekenis buiten beschouwing blijven. Het is dan ook het meest waarschijnlijk dat aan de swastika, die op deze ceramiek voorkomt, slechts een niet nader gedefinieerde kracht werd toegekend, die zegen moest brengen aan den afgestorvene en tevens hem voor alle onheil behoeden.

Dit zou overigens ook blijken uit het andere materiaal, als wapens, bracteaten, sierplaten enz. dat ons ten dienste staat en waarop het hakenkruis eveneens voorkomt. Hierbij moet echter, voor zoover mogelijk eerst een scheiding worden gemaakt tusschen eene zuiver ornamenteele aanwending van de swastika (wat blijkt uit de gelijktijdige toepassing van andere versieringsmotieven) en zijn gebruik als werkelijk symbool of althans prophylactisch teeken.

Van dit standpunt gezien lijken mij b. v. vooral van belang het zwaard uit het Deensche Vimoseveen afkomstig, op hetwelk naast het hakenkruis ook het zoogenaamde bliksemteeken voorkomt, de zwaardknop uit Kent (Engeland) met rechthoekig hakenkruis voorzien en ten slotte de in Duitschland (Brandenburg en Posen, en in Rusland (Wolhyniën) gevonden speerpunten, waarop hakenkruis, triquetrum, bliksemteeken, enz. te zamen met runen-inscripties voorkomen ⁵⁾. Het is dunkt mij voor de hand liggend aan te nemen dat hier ook aan het hakenkruis, evenals aan sommige der andere teekens een geheime kracht werd toegekend, die den krijgsman geluk moest aanbrengen.

Een meer concrete beteekenis krijgt het hakenkruis wanneer wij het zien op bracteaten, die men als religieuze amuletten beschouwt. Op deze muntvormige hangsieraden komen naast grillige dier- en slingerornamenten vaak beeltenissen voor, waarin men de goden Wotan en Thor heeft meenen te mogen herkennen. Het verdient hierbij ook de aandacht, dat de swastika slechts sporadisch op deze amuletten voorkomt en andere teekens of

1) BERTRAND, Religion des Gaulois. Paris, 1897.

2) J. H. MÜLLER, Vor- und Frühgeschichtliche Alterthümer d. Prov. Hannover, 1893, Taf. XXIII, 222.

3) LECHLER, l. l. Pl. XXIII, 260.

4) GOBLET D'ALVIELLA, l. l. Pl. II, 4; door dezen ontleend aan LUD. MÜLLER: Det Saakaldte Hagekors. Kopenhagen, 1877, fig. 31.

5) KOSSINNA, Die deutsche Vorgeschichte. Leipzig, 1921, Taf. XXXV en XXXVI.

symbolen veeltijds zijne plaats innemen. Van deze bracteaten met hakenkruis voorzien zijn de voornaamste: het exemplaar uit Nylars (Bornholm) ¹⁾, het zeer groote exemplaar uit Asum (Zweden) ²⁾, twee exemplaren uit Geltorf (Sleeswijk) ³⁾, twee uit Denemarken ⁴⁾, een zeer fijn uitgevoerd exemplaar eveneens uit Denemarken ⁵⁾ enz. Ook in ons land (Hitsum) is een bracteaat van hetzelfde Noorsche type bekend, waarop een hakenkruis voorkomt ⁶⁾. Meestal zijn deze gouden versierselen met runenteekens voorzien.

Niettegenstaande over deze bracteaten velerlei meeningen zijn geopperd is hier ook niet met zekerheid uit te maken welke beteekenis aan de swastika mag worden toegekend. Toch mogen wij het gebruik, dat er hier van wordt gemaakt, bij het beoordeelen der waarde die het hakenkruis voor de Saksen had, zonder twijfel als een aanduiding daarvan beschouwen dat het niet louter een versieringsmotief was, maar wel degelijk een symbool met bovennatuurlijke kracht. Hiervoor zou tenslotte nog kunnen pleiten het feit dat in lateren tijd de swastika naast het Christelijk kruis voorkomt (in catacomben b.v.), want dit kan alleen hierdoor worden verklaard dat het hakenkruis, bij de opkomst van het Christendom, nog een religieuze beteekenis had, die dan geleidelijk door den nieuwen godsdienst is geassimileerd ⁷⁾.

Zooals reeds is aangeduid komen op de urn uit Ferwerd nog andere figuren voor. (Fig. 14^d). Of ook aan deze eene bijzondere beteekenis moet gehecht worden zou ik eer ontkennend willen beantwoorden. Doch de aanwezigheid van het hakenkruis maant aan tot voorzichtigheid. Het liggend kruis, dat een veel te eenvoudig en te verspreid versieringsmotief was, kan hierbij buiten beschouwing blijven. Mogelijk is in het slingerornament een eenigszins verloopend S-vormig teeken terug te vinden, hetwelk zooals bekend een met de swastika verwant symbool is ⁸⁾. Moeilijker echter is het m. i. eene aannemelijke verklaring te geven van het laatste teeken, dat bestaat uit een breed halven boog die door een dergelijken kruisvormig doorsneden is. Een soortgelijk teeken komt voor op een Saksisch aardewerkfragment uit Kimsverd (Museum v. Oudheden, Leiden) (Afb. 22).

MESTORF ⁹⁾ schrijft aan een groot aantal versieringsmotieven, die op met het onze verwant aardewerk uit Sleeswijk-Holstein voorkomen, doorgaans eene allegorische beteekenis toe. Zij brengt hiermede ook in verband het met dieren- en menschenfiguren versierde aardewerk uit Borgsted. Zij beschouwt deze, te zamen met WORSAAE ¹⁰⁾, als religieuze voorstellingen. Het mansfiguurtje met opgeheven armen (dat ook b. v. op den gouden hoorn

1) VEDEL, Bornholms Oldtidsminder og Oldsager, Kjobenhavn, 1886, fig. 385.

2) MONTELIUS, Kulturgeschichte Schwedens. Leipzig 1906, fig. 358.

3) MESTDORF, Vorgeschichtliche Alterthümer aus Schleswig-Holstein. Hamburg, 1885, fig. 684 en 687.

4) LECHLER, l. c. fig. 262 en 264.

5) S. MÜLLER, Nordische Altertumskunde. Strasburg, 1898, fig. 121.

6) Catalogus van het Friesch Museum te Leeuwarden. Pl. IV, boven rechts.

7) Ook op Frankische denarii van Pepijn de Korte komen bij uitzondering hakenkruisteekens voor. Cf.: M. DE MAN in het Tijdschrift v. h. Nederlandsch Genootschap v. Munt- en Penningkunde. Amsterdam 1898.

8) Ten bewijze hiervan wordt vaak het bronzen Jupiterbeeldje uit Châtelet (Haute Marne) aangehaald (DÉCHELETTE, Manuel II. p. 466).

9) MESTORF, Urnenfriedhöfe in Schleswig-Holstein, 1886, pag. 78 en 102.

10) WORSAAE, Danish Art. London, 1882.

van GALLEHUS voorkomt, evenals op den door STEPHEN¹⁾ in de V^{de} eeuw gedateerden runenstein uit Krogstad (Zweden)) zou niets anders zijn dan een man in gebed voor Odin, Thor en Fry, terwijl de afgebeelde dieren aan deze godheden zijn gewijd. Maar al kunnen wij in het versieringsmotief onzer urn bezwaarlijk een verlopen afbeelding zien van het mannetje met opgeheven armen, dan toch is het opmerkenswaardig dat b.v. op de Alsen-gemme van Gotland²⁾ ook een dergelijk teeken voorkomt. Wat er ook van zij, lijkt het mij gewaagd aan het laatste versieringsmotief der urn uit Ferwerd eene bepaalde beteekenis toe te kennen.

Wanneer wij den oorsprong van het gebruik van het hakenkruis als versieringsmotief op Saksisch aardewerk willen nagaan dan zullen wij in de eerste plaats denken aan de voorloopers van dit aardewerk. Deze zijn voor ons land en Noord-Duitschland in de eerste plaats het protosaksische —, in de tweede plaats het Lausitzvaatwerk³⁾. Op het eerste is het hakenkruis niet aangetroffen, terwijl het swastika-ornament slechts op met Lausitz-aardewerk verwante exemplaren voorkomt⁴⁾.

Veeleer zou men het optreden van de swastika bij de Saksen uit z.g. La Tène-invloeden kunnen verklaren, te meer daar het Saksisch aardewerk zekere La Tène-vormen vertoont. Het rijke materiaal, dat aan deze kultuurperiode uit de laatste eeuwen vóór Christus wordt toegeschreven en hetwelk een zeer uitgebreid gedeelte van Europa omvat, levert ons tal van aanknoopingspunten. In het Noorden zien wij den bekenden wagen uit het Jutlandsche Dejbjergveen, waaraan MONTELIUS eene godsdienstige bestemming toekent⁵⁾. Het bronzen beslag, waarmede deze wagen is voorzien, draagt symbolische teekenen als: eene afbeelding van de zon, een triquetrum, enz. Dit laatste teeken vinden wij ook terug op bronzen gordelplaten uit Sleeswijk-Holstein⁶⁾. Ook het talrijke materiaal aan meanderurnen uit den Romeinschen keizertijd vertoont voor het gebruik van de swastika eene bepaalde voorliefde. Verder komen in Frankrijk tal van Keltische wapens, schilden, steenen met inscripties, enz. voor, waarop het hakenkruis op zulk een wijze wordt afgebeeld dat het moeilijk valt zijne symbolische beteekenis in twijfel te trekken. Zoo zien wij dus in dezen tijd een ongekenden bloei van het hakenkruis. Of deze overal in de genoemde streken aan de zelfde oorzaken is toe te schrijven doet hier minder ter zake. Wat zijn optreden in Noord-Europa aangaat is reeds door KOSSINA⁷⁾ betoogd dat de z.g.n. Oost-Germanen de swastika omstreeks Chr. geboorte opnieuw hebben leeren kennen in Zuid-Rusland en dat het gebruik er van zich van Oost- op West-Germanen heeft voortgeplant, hetgeen vooral op de reeds genoemde meanderurnen aan den dag treedt. Afgezien van de kwestie of deze Germanen werkelijk naar

1) STEPHEN: The Old northern Runic Monuments. Kopenhagen, 1864—1901.

2) HOERNES, Urgeschichte der bildenden Kunst. Wien, 1915, pag. 496 e. v.

3) HOLWERDA, Nederlands vroegste beschaving. Leiden, 1907, pag. 32 e. v.

HOLWERDA, Nederlands vroegste Geschiedenis. Amsterdam, 1918, pag. 93.

SCHUCHHARDT, Alteuropa, 1919, pag. 329.

4) UNSET, Das erste Auftreten des Eisens in Nord-Europa, Hamburg, 1882, pag. 67, Pl. IX, 16; alsook LINDENSCHMIT, Alterthümer u. h. Vorzeit, IV, Pl. 50, fig. 4; Pl. 67, fig. 9.

5) MONTELIUS, Urgeschichte Schwedens, p. 241, Afb. 400.

6) DÉCHELETTE, l. l. II. fig. 390.

7) KOSSINA, Die Deutsche Vorgeschichte. Leipzig, 1921. Cf. ook C. HOSTMANN, Urnenfriedhof b. Darzau, Braunschweig, 1874, Taf. VI. 53.

Zuid-Rusland zijn getrokken om daar o. m. het swastikasymbool opnieuw in gebruik te nemen, mag hier worden aangenomen dat, in de eerste eeuwen onzer jaartelling, uit Zuid-Rusland een invloed is uitgegaan die o. m. de verspreiding van het hakenkruis in de hand werkte.

Duidelijker nog wijzen ons de speerpunten uit Wolhynien, Posen en Brandenburg, den weg aan waarlangs het hakenkruis ook tot de Saksen moet gekomen zijn. Op deze speerpunten, die men in de 3de à 4de eeuw dateert, komen namelijk naast swastika, triquetrum, enz. ook runeninscripties voor. De verwantschap van sommigen dezer teekens met dergelijke uit Zuid-Rusland is zóó groot dat het sterk in twijfel is getrokken of deze wapens wel in de streken, waar zij gevonden werden, zouden zijn vervaardigd ¹⁾.

Ook SALIN ²⁾ heeft op deze versierde speerpunten gewezen om te bewijzen dat het runenschrift als een der elementen moet beschouwd worden van den cultuurstroom, die uit de landen ten N. van de Zwarte Zee naar Oost-Pruisen en verder naar N. W. Europa is vooruitgedrongen omstreeks het begin der III eeuw en die o. m. ook de verspreiding van den fibulavorm met omgeslagen voet in de hand werkte.

Hoe verder naar het Noorden toe de verspreiding van het runenschrift ook in samenhang is gebleven met het gebruik van de swastika, en dit wel gedurende meerdere eeuwen, blijkt reeds uit enkele der boven genoemde bracteaten, maar ook b. v. uit de voorwerpen der groote veenvondsten van Thorsberg (Sleeswijk) en Vimose (Denemarken ³⁾), uit den bekenden runenstein uit Seeland (Snoldelev), uit het zwaard uit Saebö, Sognefjord (Noorwegen) ⁴⁾ enz.

Wanneer wij, na wat vooraf gaat, de vraag willen beantwoorden hoe het hakenkruis tot de Saksen is gekomen dan leidt het m. i. geen twijfel dat de gevolgde weg dezelfde is geweest als die waar langs het runenschrift zich heeft verspreid.

Terwijl wij ons tot nog toe gehouden hebben aan voorbeelden waarop aan het hakenkruis onmiskenbaar eene bepaalde beteekenis moet worden toegekend, is het misschien noodig hier nog een woord te zeggen omtrent de aanwending van dit teeken als zuiver ornament. Talrijke voorbeelden hiervan zijn op fibulae met dierornamentiek aan te wijzen. Soms is het hakenkruis nog duidelijk te onderkennen zooals b. v. op de Deensche fibula uit Falster, op die uit Noorwegen (Lunde), op het zilveren sieraad uit Zweden (Schonen) ⁵⁾ en vooral op het à jour bewerkte ronde sieraad uit het Museum te Worms ⁶⁾, waarop twee op grillige wijze ineengestrengelde mansfiguurtjes voorkomen met in 't midden een swastika met rechtljnige armen. Ook in het hakenkruisvormig motief, waarvan de armen door gestyleerde, phantastische dierenkoppen gevormd zijn, en dat op ronde fibulae, of ronde sierplaten en beslag voorkomt, is m. i. een toepassing van het oorspronkelijke swastika-teeken te zien.

Van dergelijke sieraden waarop het hakenkruis als het ware vergroeid is met de dierornamentiek zijn talrijke voorbeelden aan te wijzen. In hoeverre nu deze dierornamentiek als eene zelfstandige schepping der Germanen mag worden beschouwd moge hier buiten

1) GÖTZE, Ostgotische Helme und symbolische Zeichen. Mannus, 1909, pag. 123.

2) SALIN, Die Altgermanische Thierornamentik, Stockholm, 1904, pag. 146 e. v.

3) LECHLER, l. l. fig. 239; 237 en 238.

4) STEPHENS, Old northern runic monuments, London, 1867, II, pag. 883 en III, pag. 407

5) Allen afgebeeld bij LECHLER l. l. fig. 257, 254, 251.

6) MUTH, Tierornamentik bei Chinesen und Germanen, Leipzig, 1911, fig. 371.

bespreking blijven. Van belang is het in dit geval vast te stellen dat ook als ornamenteeringsmotief het hakenkruis bij de Saksen, zoowel als bij de overige Germaansche bevolking van N. W. Europa in innig verband staat met genoemde dierornamentiek en dat dit verschijnsel omstreeks den tijd der volksverhuizingen, ook in Hongarije ¹⁾ en Z. Rusland te vinden is. Een sprekend voorbeeld van door dierornamentiek vervormde swastika is het mooie uit lood gegoten sieraad uit Kertsch (Zuid-Rusland) dat door het Leidsche Museum in den loop van het vorige jaar verworven werd ²⁾. (Afb. 23).

1) Cf. HAMPEL, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905, III, Taf. 52, fig. 9, 12; Taf. 73, fig. 4; Taf. 177, fig. 1a.

2) Een dergelijk sieraad van zilver afkomstig uit Craiova (Mus. f. Völk. Berlijn) is afgebeeld bij SCHUCHARDT, l. l. fig. 101.

Leiden, Februari 1922.

A. E. REMOUCHAMPS.

LE SWASTIKA OU CROIX GAMMÉE SUR LA POTERIE ANGLO-SAXONNE.

Le Musée d'Antiquités de Leyde possède un grand vase saxon trouvé à Ferwerd (Frise). La pâte en est dure et d'un noir grisâtre; la surface polie est ornée d'ornements tracés au moyen d'un outil obtu, tout en étant légèrement relevés en relief. (Fig. 14 a, b, c et d). Cette céramique qui nous est bien connue par les trouvailles des environs de Hannover, du Schleswig-Holstein, du Danemark, ainsi que de l'Angleterre, est aussi très répandue dans notre pays et principalement dans les provinces du Nord. Pour ce qui concerne les Pays-Bas cette céramique appartient en majeure partie au Ve et VIe siècle ap. J.—C. 1).

Le vase de Ferwerd est remarquable par le swastika ou croix gammée qui figure parmi ses motifs d'ornements. On se plaît à accorder à ce signe (au sujet duquel il existe comme on sait une littérature très étendue) une signification religieuse ou cultuelle. Parfois cependant sa valeur est difficile à reconnaître et il est certain que dans bien des cas il n'est rien d'autre qu'un simple motif d'ornementation. Quelle signification pouvons nous lui supposer dans le cas qui nous occupe?

Pour trouver une réponse à cette question nous avons examiné la céramique saxonne de notre pays. C'est ainsi que nous avons, en dehors du vase de Ferwerd, pu constater l'emploi de la croix gammée sur les poteries suivantes: 1. Belle urne cinéraire de Hooghalen (Musée de Leyde) avec ornementation de deux swastikas curvilignes, appliqués en relief en forme de cordons. (Fig. 15); 2. Objet en terre cuite d'un usage inconnu, formé par un récipient, reposant sur un petit pédoncule et ayant trois orifices en forme d'entonnoir (dont deux sont brisés). (Fig. 16 a et b). Cet objet qui a été trouvé à Loppersum (Musée de Groningue) est orné de trois swastikas rectilignes; 3. un fragment d'une petite urne saxonne de Ferwerd (Musée de Leeuwarden), qui nous montre également une croix gammée du type rectiligne (Fig. 17); 4. un tessou d'un grand vase, dont la pâte ressemble fort à celle de l'exemplaire de Ferwerd qui nous occupe ici, trouvé à Wijnaldum (Musée de Leeuwarden) et orné d'un swastika curviligne. (Fig. 18).

Pour ce qui concerne la poterie saxonne trouvée à l'étranger, nous avons du faire usage de la littérature assez sommaire sur ce sujet. Pourtant nous avons pu noter les exemples suivants: 1. une urne cinéraire de Shropham (Norfolk) (British Museum) garnie d'une série de croix gammées. (Fig. 19 empruntée à WILSON: Annual Report of Smithsonian Institution, Washington, 1896); 2. un vase de Issendorf (Stade) (Musée de Hannover) (Fig. 20, empruntée à J. H. MÜLLER: Vor- u. Frühgeschichtliche Alterthümer d. Prov. Hannover, 1893, Taf. XXIII, 222); 3. une urne de Altenrade (Prov. de Hannover) mentionnée dans l'ouvrage de LECHLER: Vom Hakenkreuz, Leipzig, 1921; 4. une urne cinéraire, probablement de Broholm (Danemark) (Fig. 21, empruntée à l'ouvrage de LUD. MÜLLER: Det Saakaldte Hagekors, Kopenhagen, 1877, fig. 31, par GOBLET D'ALVIELLA: La migration des Symboles. Pl. II, 4).

Nous voyons donc que la céramique saxonne fait un usage assez rare de la croix gammée. Mais précisément cette circonstance, ainsi que la place prépondérante qu'elle occupe habituellement sur ces vases, nous indique qu'elle ne peut être considérée comme simple motif d'ornementation. Cela apparait plus manifestement encore quand nous voyons le swastika et le triscèle employés sur les pendeloques-amulettes en or si caractéristiques pour les pays du Nord à l'époque des migrations des peuples. Sans aucun doute le swastika a là la valeur d'un symbole religieux ou du moins d'un talisman.

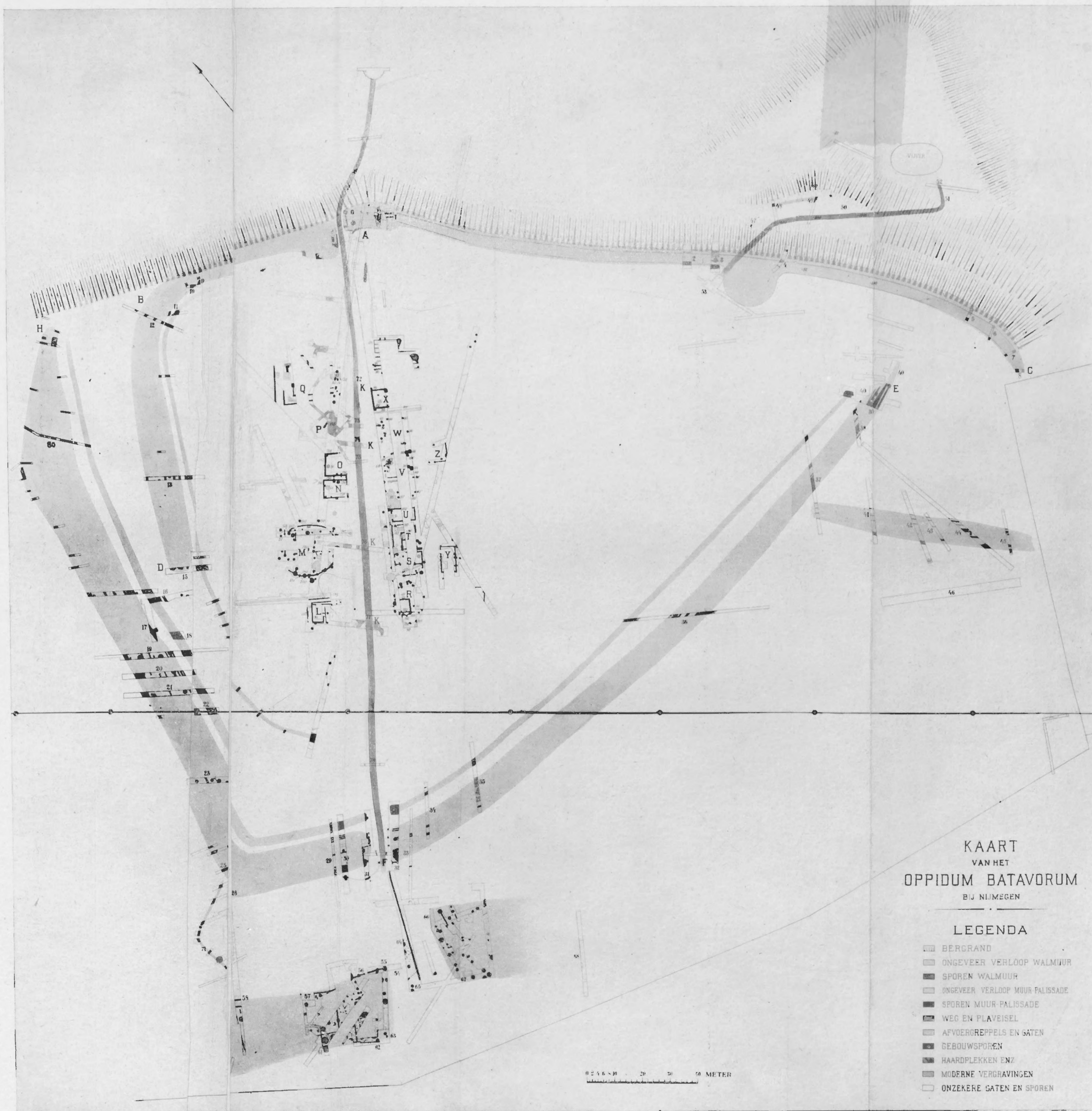
1) HOLWERDA, Nederlandsch vroegste beschaving, Amsterdam, 1918, pag. 195; BOELES, Angelen en Saksen op de Friesche terpen, De Gids, 1919, N°. 6.

Pour répondre à la question comment la croix gammée est parvenue dans les contrées voisines de l'embouchure de l'Elbe, il faut mettre son apparition en rapport avec les autres caractéristiques qui marquent la civilisation anglo-saxonne de cette époque. Parmi ces manifestations les plus frappantes il faut relever l'écriture runique et l'ornementation bizarre composée de figures d'animaux stylisés telle que nous la voyons appliquée sur les fibules, les pendeloques susmentionnées, etc.

Et si nous voyons le swastika également sur des pointes de lances trouvées à Müncheberg (Brandenburg), à Jankowo (Posen) et à Suszyczno (Wolhynie) associé non seulement à des signes runiques mais aussi à d'autres signes et symboles qui ne trouvent leurs semblables qu'en Russie méridionale, nous sommes d'autant plus enclin à chercher làbas l'origine du nouvel essor qui prit à l'époque des grandes migrations l'usage du swastika comme symbole si pas religieux du moins prophylactique. (Cf. KOSSINA: Die Deutsche Vorgeschichte, Leipzig, 1921, Pl. XXXV et XXXVI; GÖRZE: Ostgothische Helme und symbolische Zeichen, Mannus, 1909, pag. 123 et SALIN: Die Altgermanische Thierornamentik, Stockholm, 1904, pag. 146 e. s.).

Pour ce qui concerne le rapport qui semble exister, comme nous le disions, entre l'usage du swastika et cette ornementation si bizarre qu'on a coutume de considérer comme propre au génie des populations germaniques du N. Est de l'Europe, il n'est pas possible d'en dire d'avantage ici, surtout que la propagation de la dite ornementation a donné lieu à bien des théories d'ordre ethnique qui ne peuvent être examinées de près dans ce cas. C'est pourquoi nous devons nous contenter d'attirer l'attention sur le fait que la dite ornementation se montre associée à l'usage du swastika (alors le plus souvent rien d'autre qu'un simple motif d'ornementation) non seulement dans les pays du Nord, ainsi que cela se manifeste sur nombre de fibules et pendeloques-amulettes, etc., mais aussi en Hongrie (Cf. HAMPEL: Alterthümer des frühen Mittelalters) et en Russie méridionale. De cette dernière région, le Musée d'Antiquités de Leyde, possède un très bel objet de plomb, provenant de Kertsch et lequel constitue un exemple frappant de l'association de la croix gammée au style phantastique qu'on dit être essentiellement germanique. (Fig. 23).

A. E. R.

Afb. 1.

Afb. 3. Grondsporen van huizen (op den voorgrond huis L).

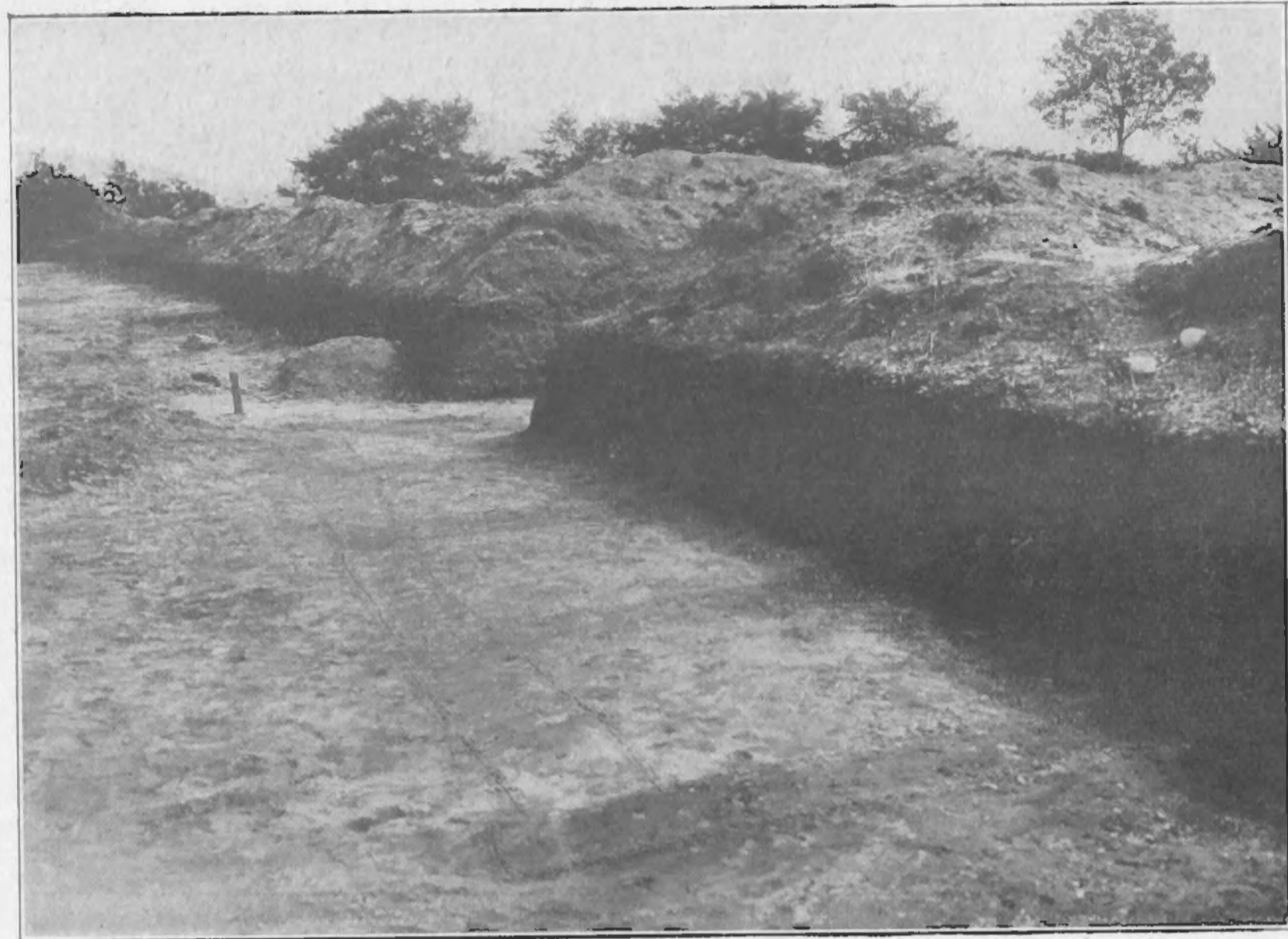
Afb. 4. Grondsporen van huis L.

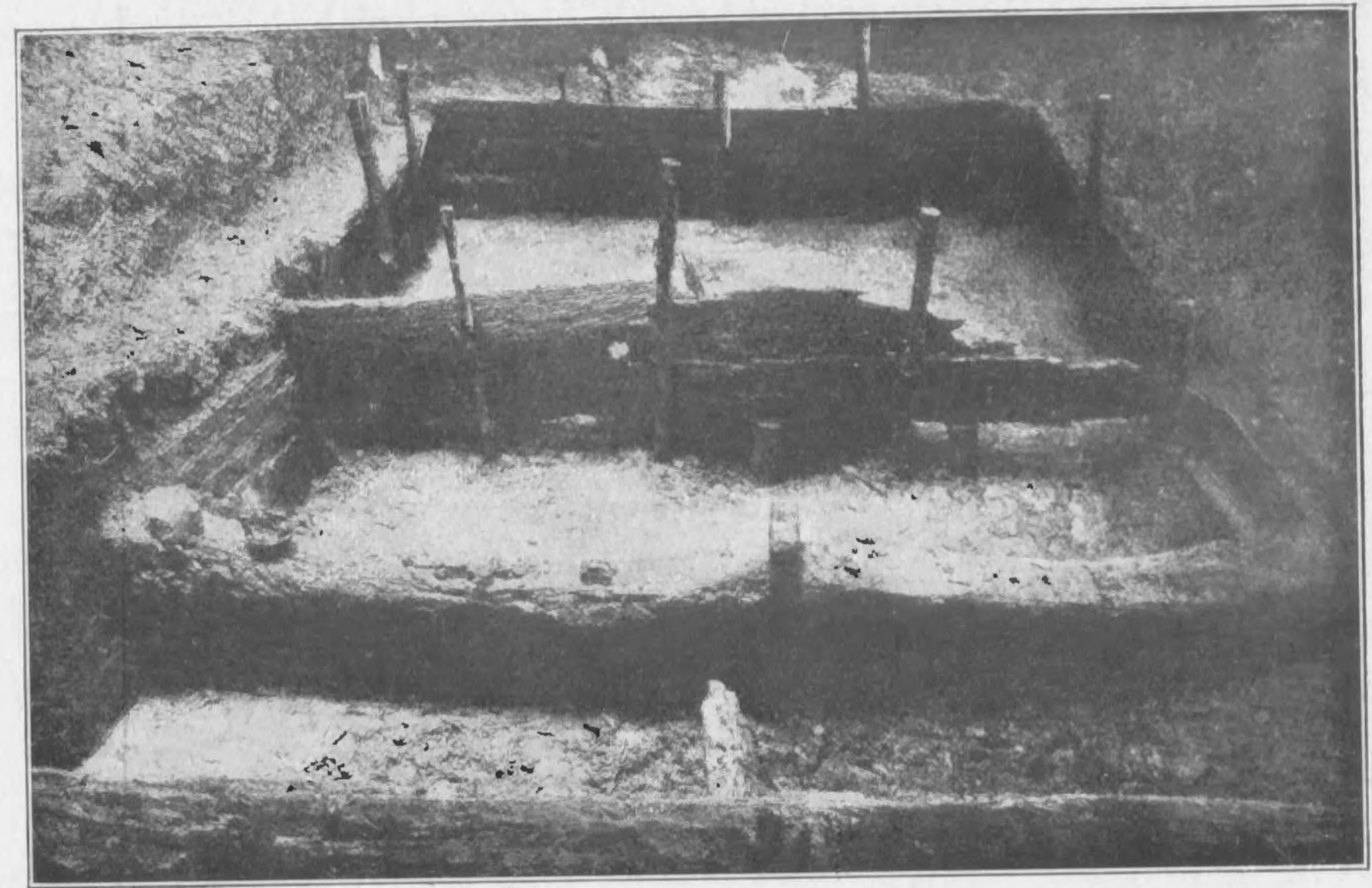
Afb. 5. Grondsporen van de huizen N. en O.

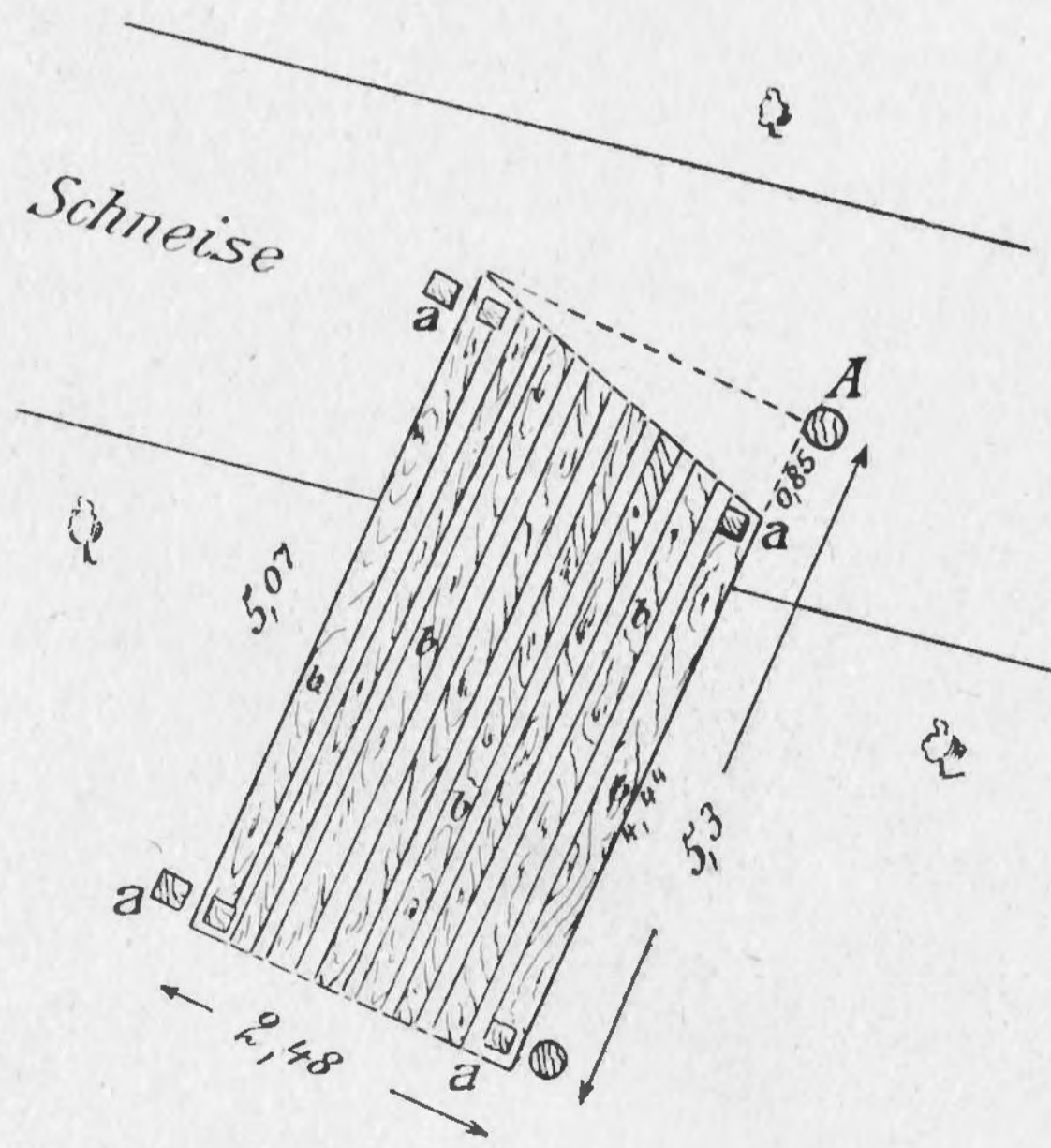
Afb. 6. Balkensporen met haardplek in huis S.

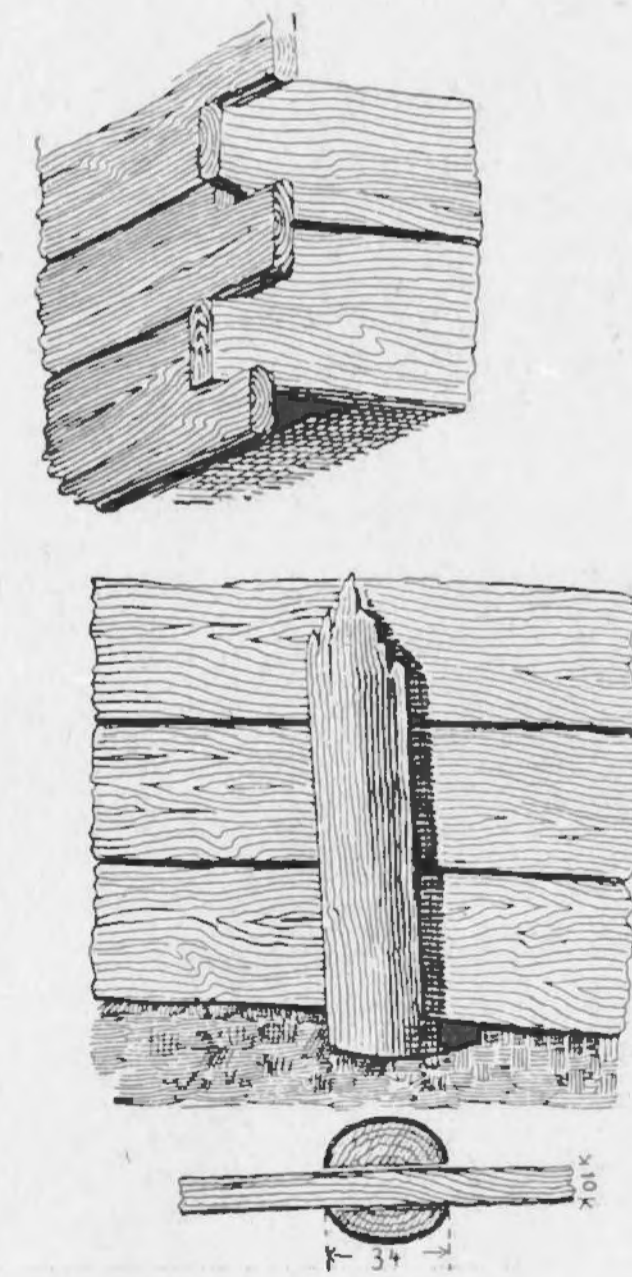
Afb. 7. Balkensporen bij de N.poort.

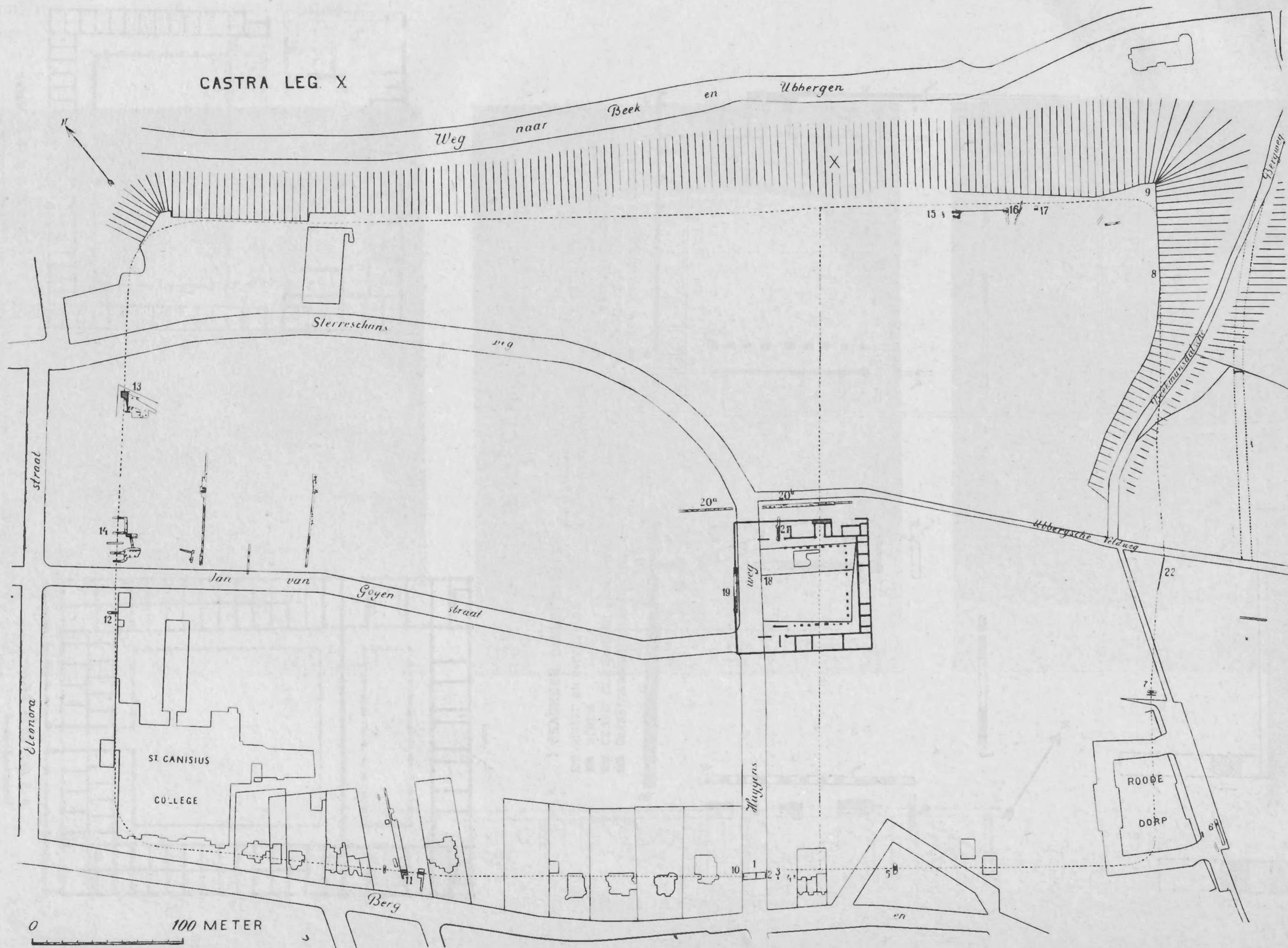
Afb. 8. Waterbassins op de Altenburg.

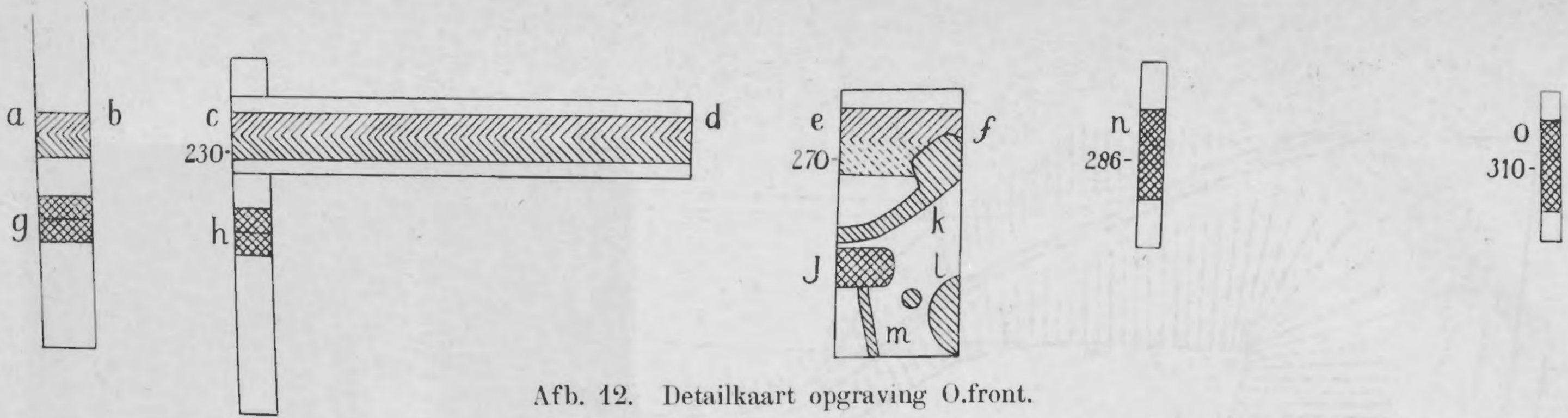

Afb. 9. Waterbassins Altenburg.

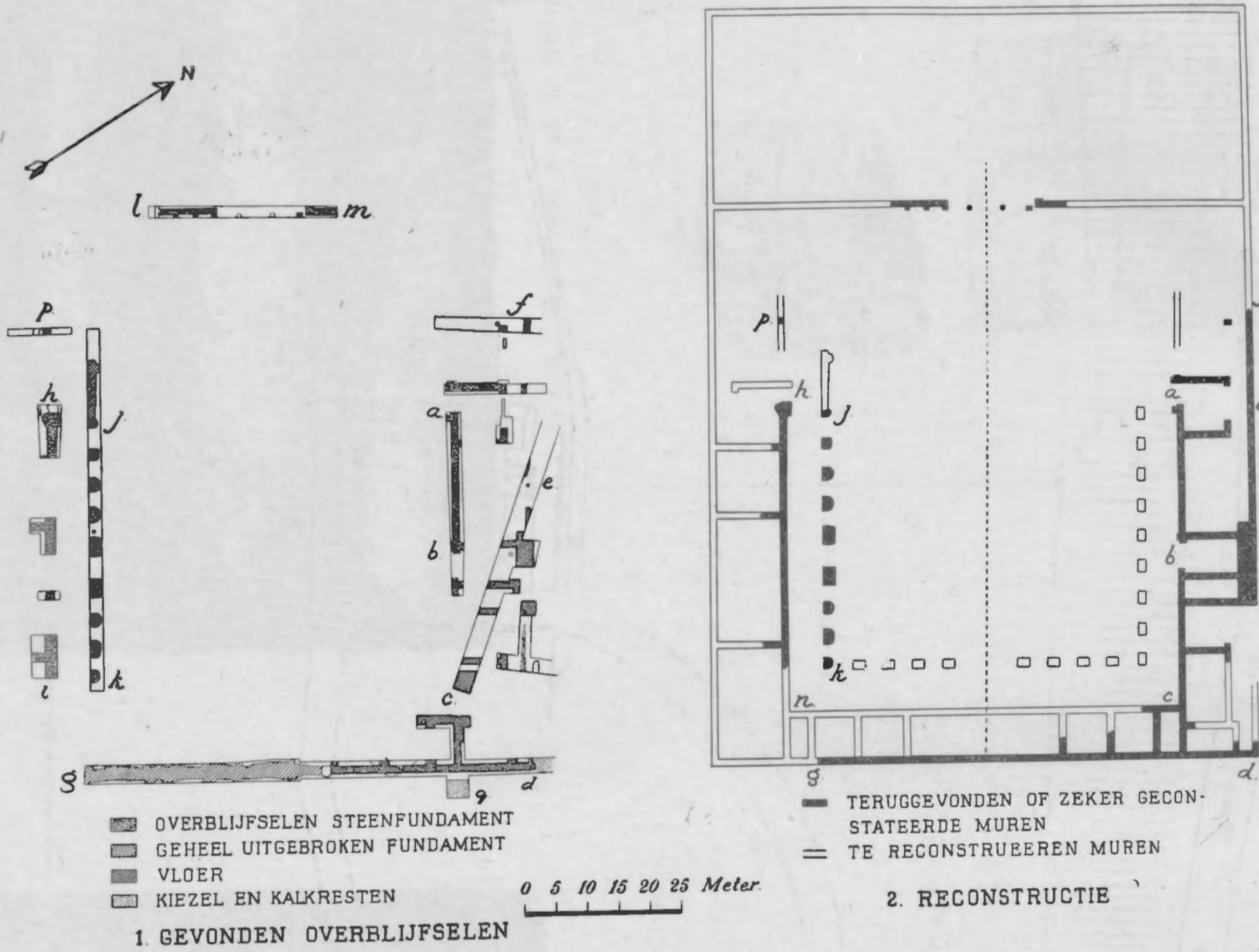

Afb. 10. Waterbassins Altenburg.

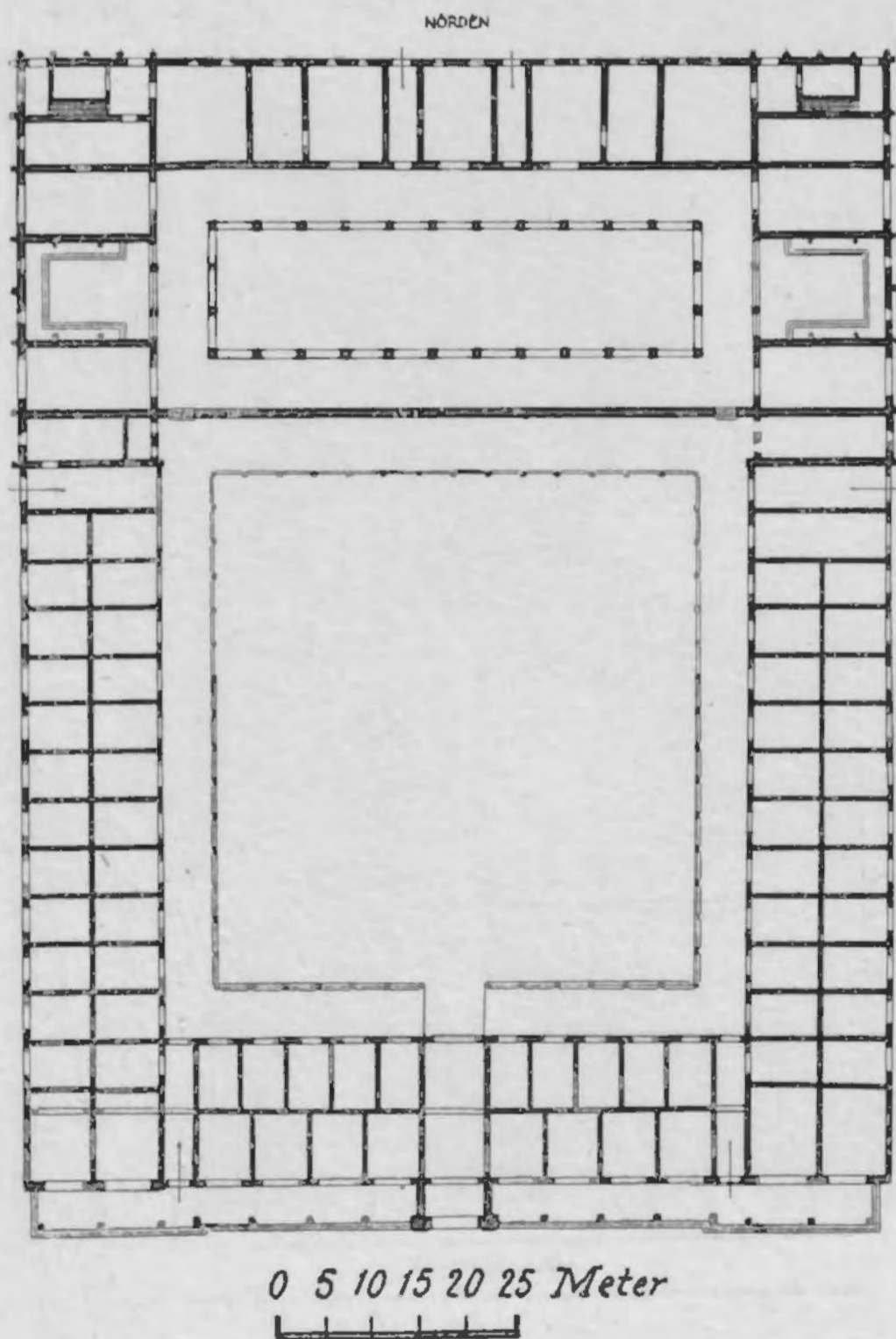

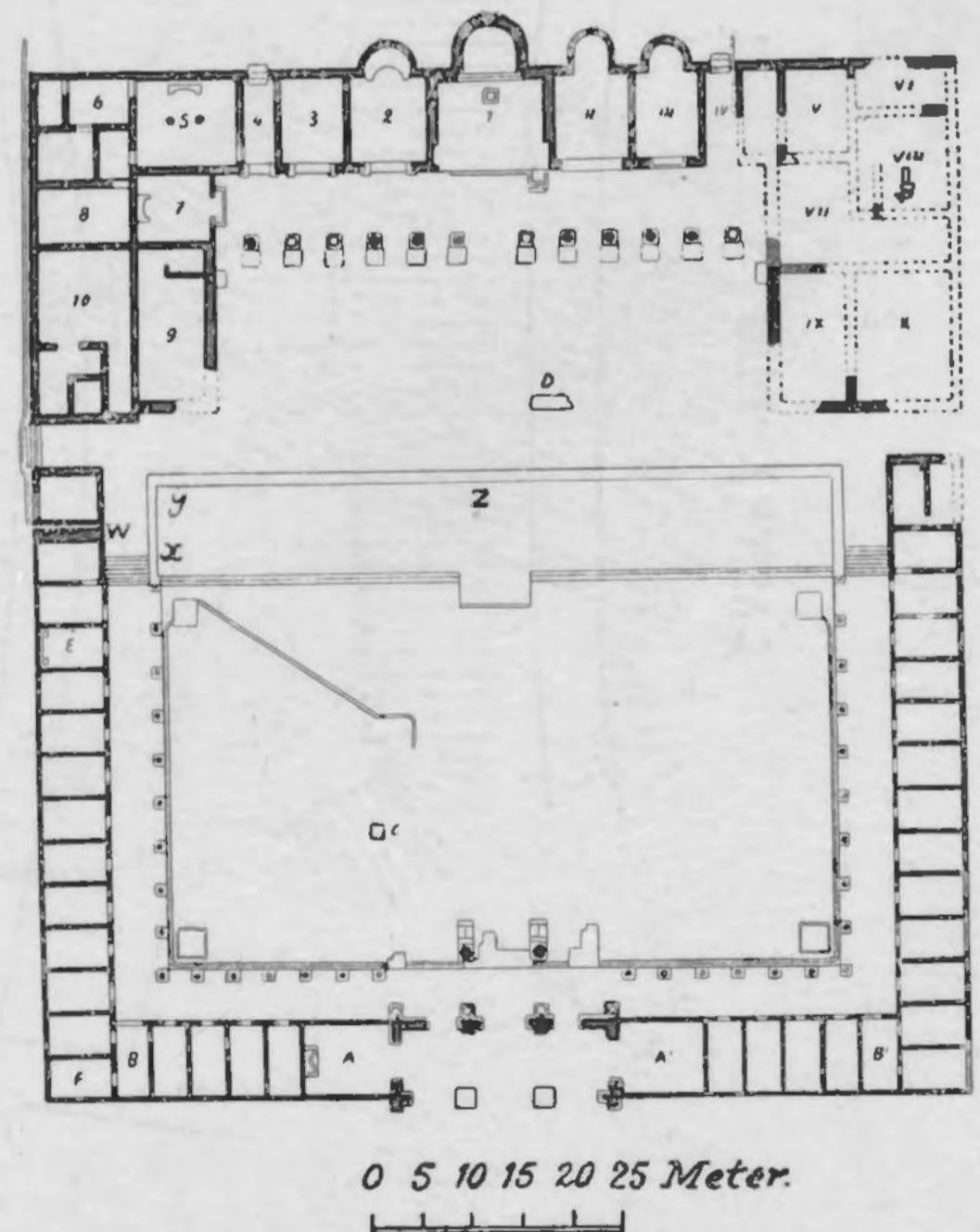
Afb. 12. Detailkaart opgraving O.front.

NIJMEGEN.

3 VETERA.

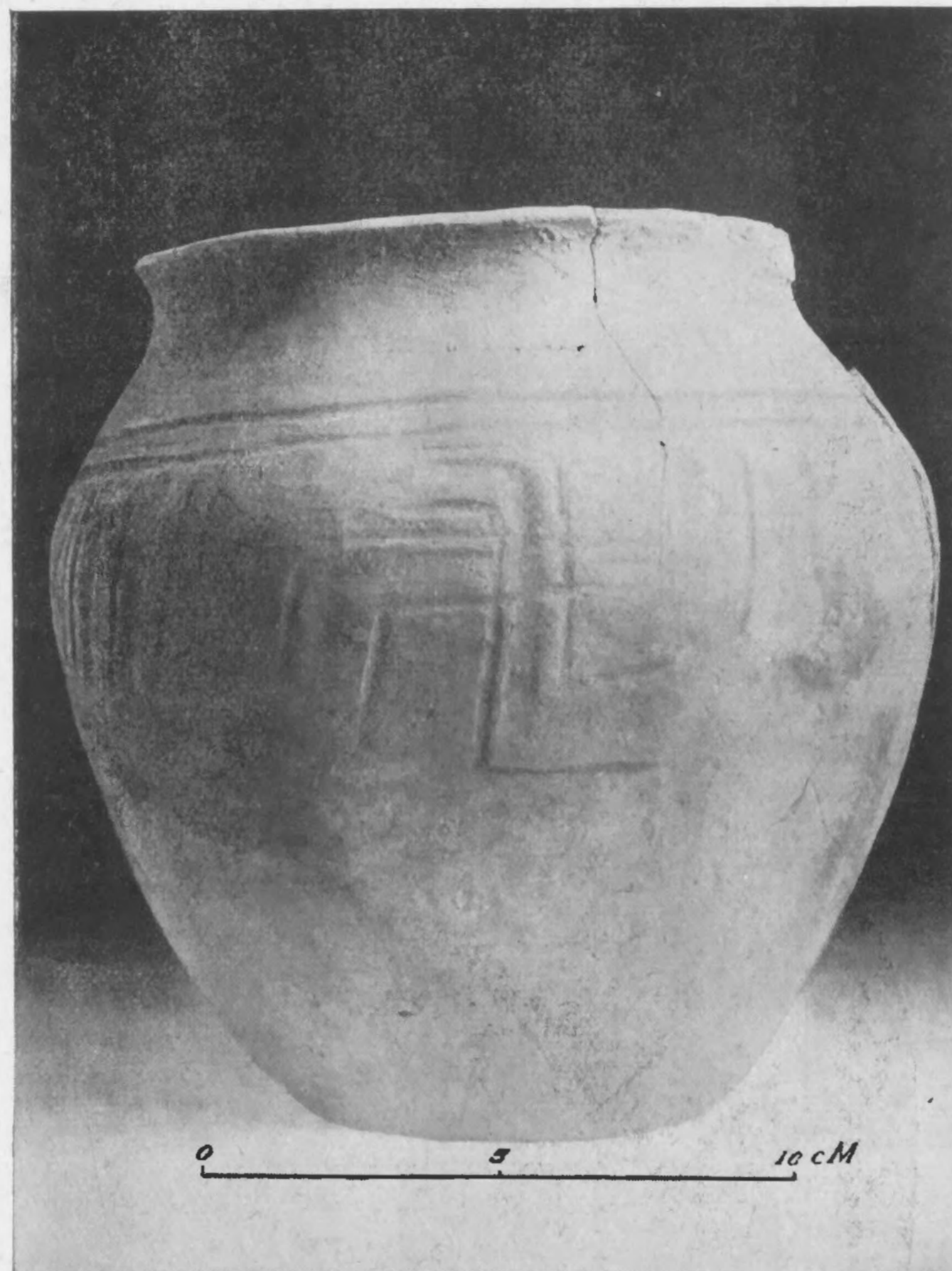

4 LAMBAESIS

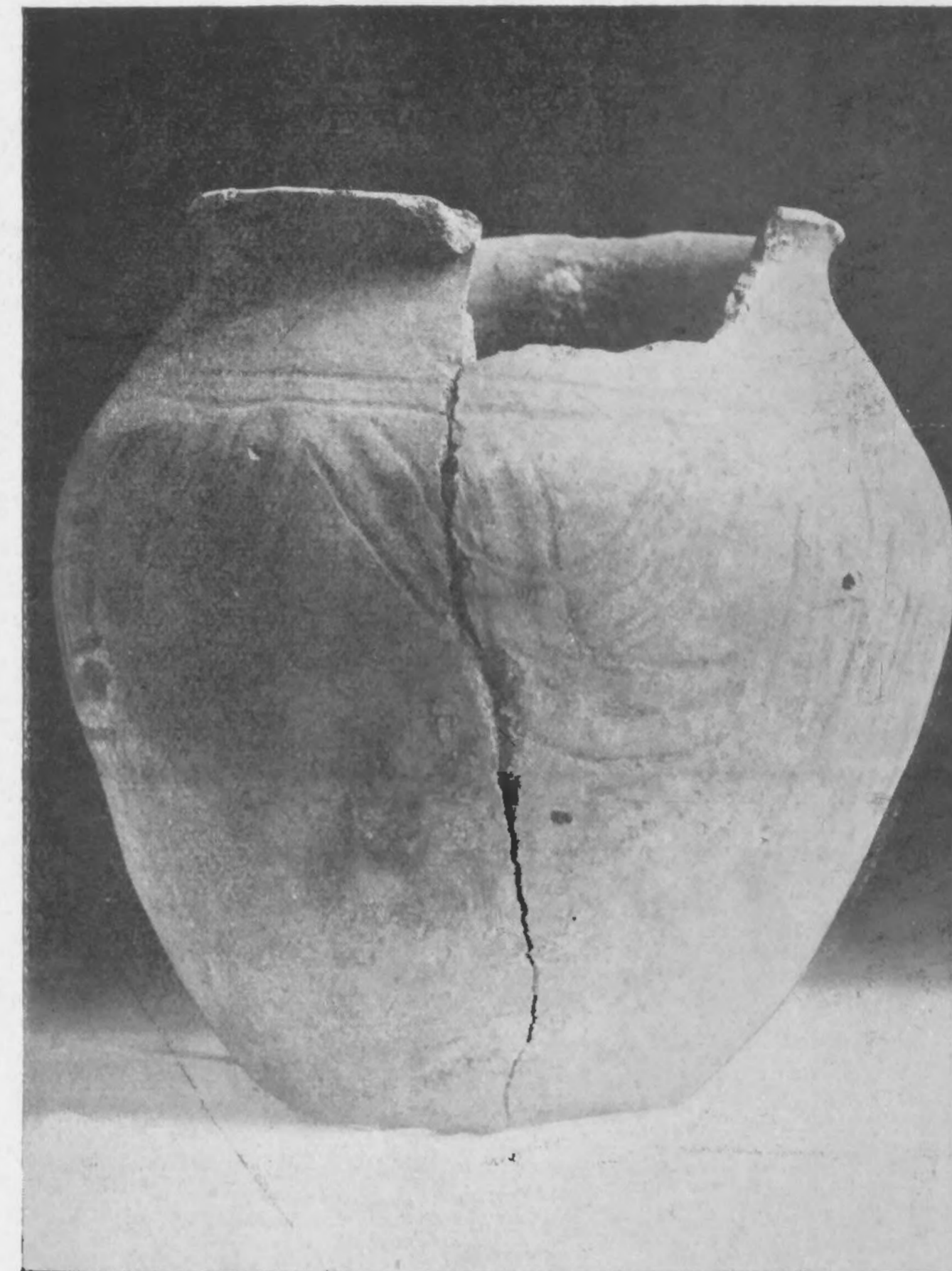
Afb. 13.

a

b

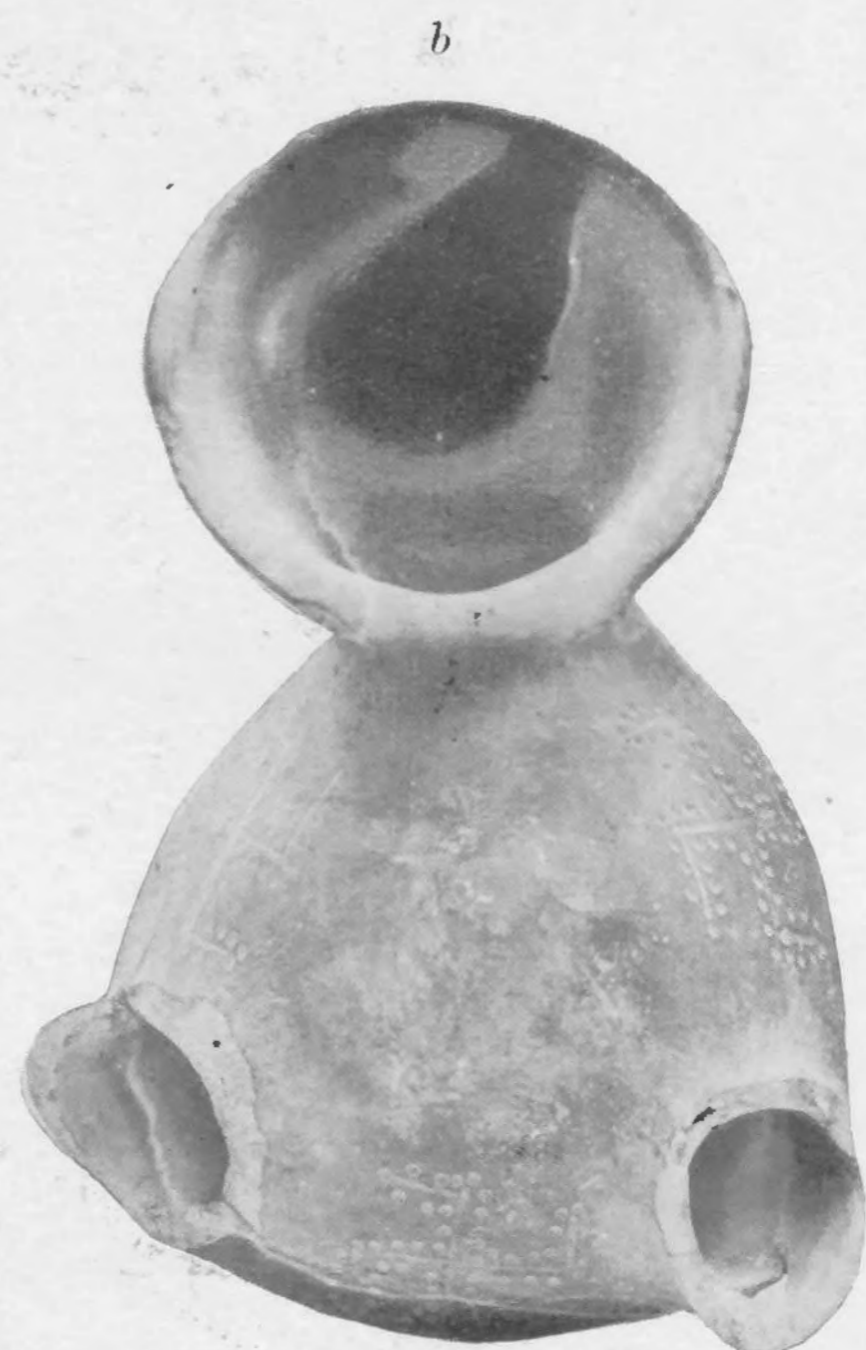
c

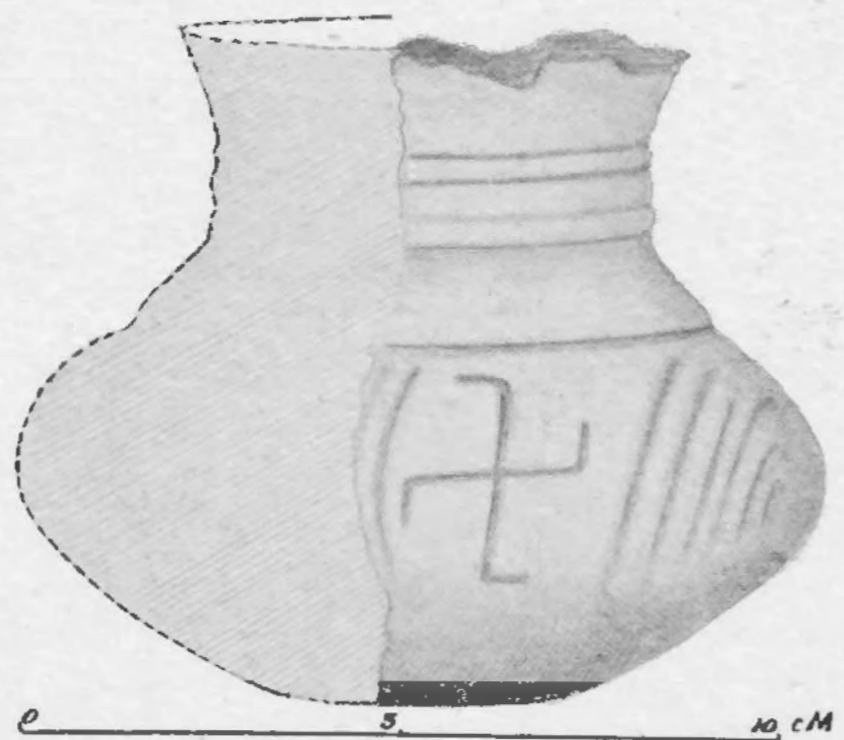
Afb. 14. Urn uit Ferwerd.

Afb. 15. Urn uit Hooghalen (Mus. Leiden).

Afb. 16. Saksisch aardewerk uit Loppersum (Mus. Groningen).

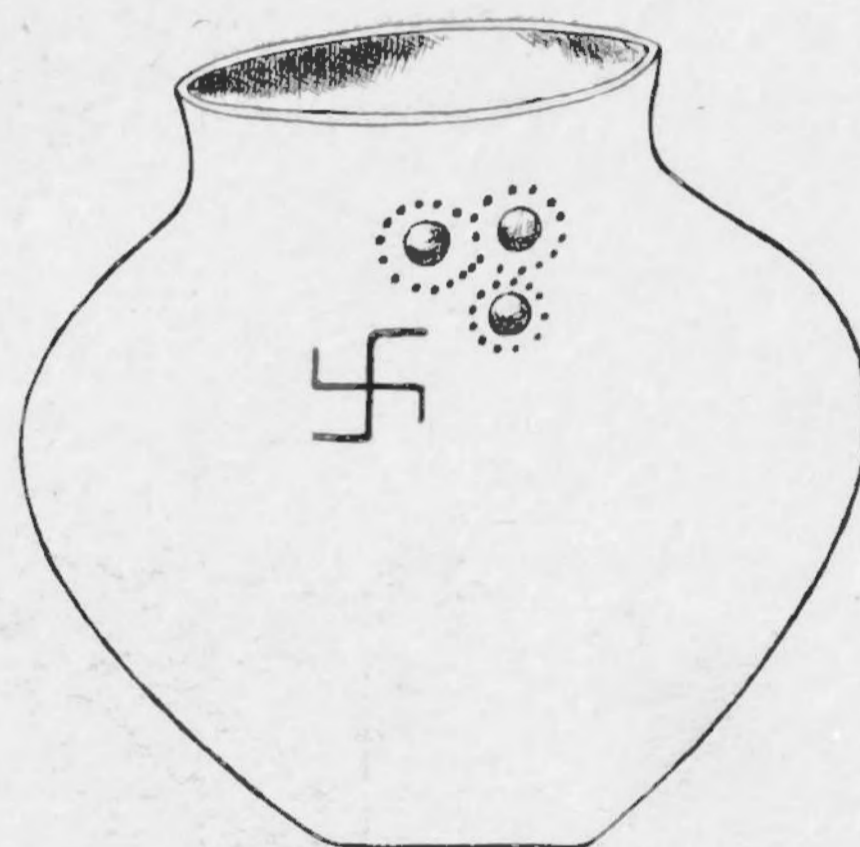
Afb. 17. Urntje uit Ferwerd (Mus. Leeuwarden).

Afb. 18. Saksisch aardewerk uit Wijnaldum (Mus. Leeuwarden).

Afb. 19. Urntje uit Norfolk.

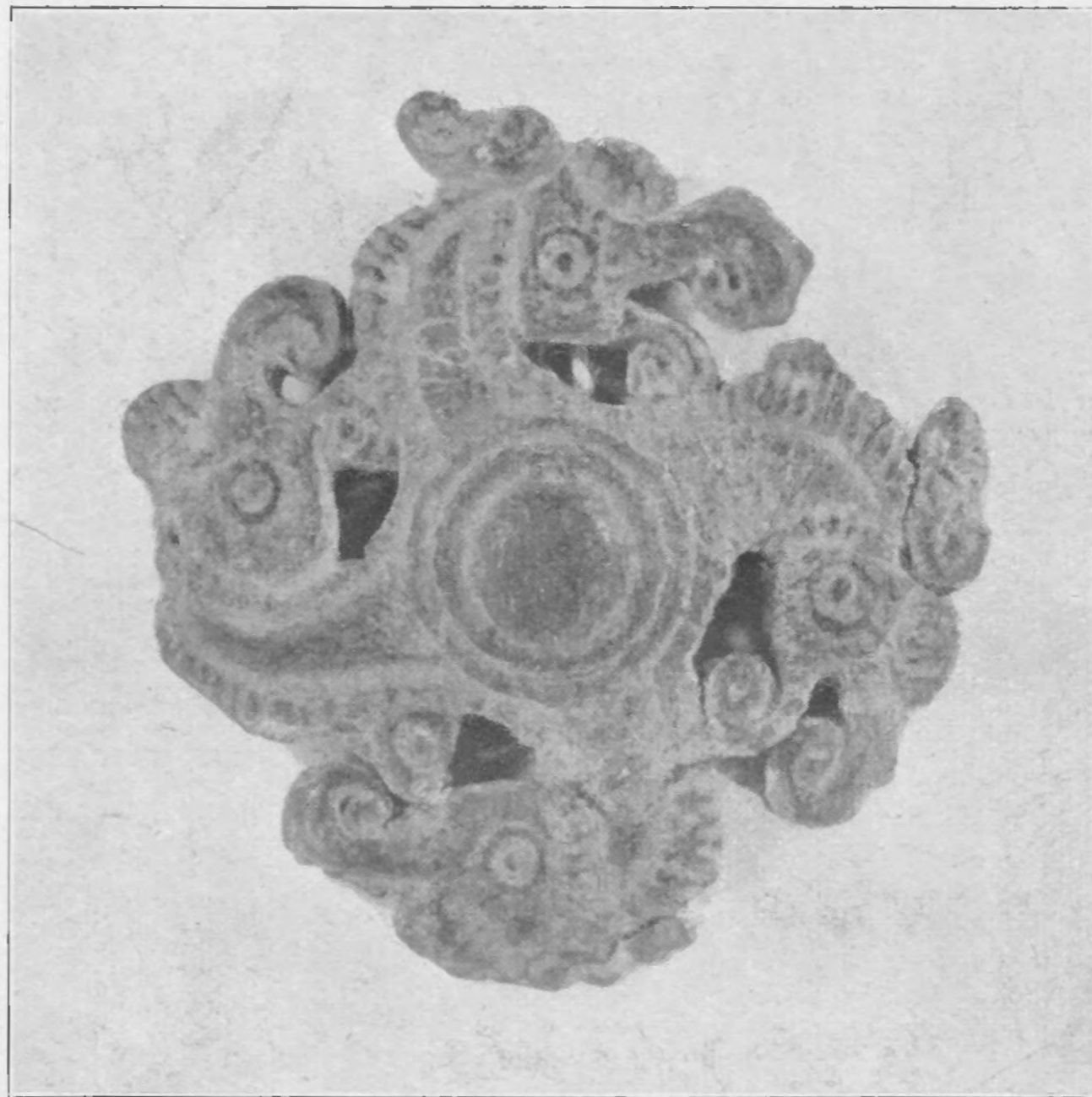
Afb. 20. Urntje uit Denemarken.

Afb. 21. Urntje uit Issendorff.

Afb. 22. Saksisch aardewerk uit Kimsward (Mus. Leiden).

Afb. 23. Looden sierplaat uit Kertsch (Krim).